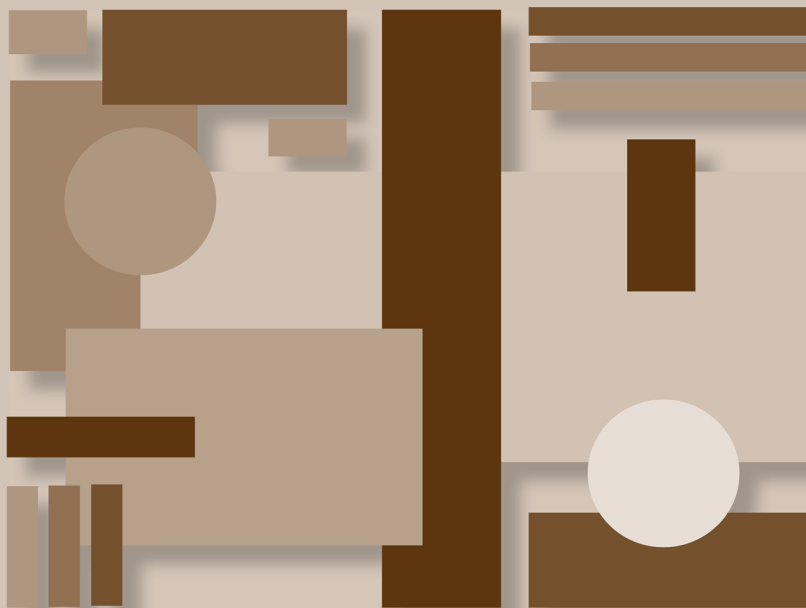

SPECIMINA
OPERA
IUVENUM

Szemelvények

1

a PTE BTK 2011-es
Országos Tudományos Diákköri Konferencián
díjazott hallgatóinak pályaműveiből

TUDOMÁNYOS DIÁKKÖRI TANÁCS

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR

SPECIMINA OPERUM IUVENUM 1.

Egy új könyvsorozat első kötetét tartja kezében a Tisztelt Olvasó. A széria a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar tehetség gondozását koordináló Tudományos Diákköri Tanács gondozásában lát napvilágot, melynek legfontosabb célja, hogy a fakultáson folyó diákköri tevékenység eredményeire irányítsa a figyelmet. A hallgatók a két évente megrendezésre kerülő Országos Tudományos Diákköri Konferenciákon mutathatják be első tudományos eredményeiket. Ezek a versenyek azonban nem csak a „tudóspalánták” munkáját értékelik, hiszen a bemutatott pályamunkák a diákok és felkészítő tanáraik együttgondolkodásának, közös munkájának gyümölcsei.

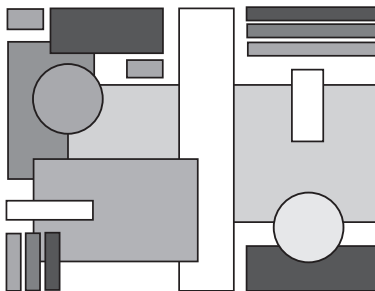
Jelen kötet a *Szemelvények* címet viseli, ugyanis a XXX. Jubileumi (2011) Országos Tudományos Diákköri Konferencián díjazott hallgatóink tanulmányá érlelt munkáiból ad közre válogatást. A tíz dolgozat több tudományág, így többek között a pszichológia, az irodalom, a történelem, területéről közöl új kutatási eredményeket. A szerzők közül többen jelenleg doktori képzésben vesznek részt, mely jól szemlélteti a tehetséggondozó munka és tudományos utánpótlás-képzés fontosságát, valamint egymásra épülését.

Kötetünket annak reményében adjuk közre, hogy a Pécsi Tudományegyetem tehetséges bölcsészhallgatói, fiatal kutatói által megfogalmazott tézisek nem csupán a szakma, de a szélesebb olvasóközönség tetszését, érdeklődését is felkelthetik.

Szemelvények

Specimina Operum Iuvenum 1.

Szemelvények

a PTE BTK 2011-es
Országos Tudományos Diákköri Konferencián
díjazott hallgatóinak pályaműveiből

Szerkesztette:
BÖHM GÁBOR és FEDELES TAMÁS

Pécs, 2013

Specimina Operum Iuvenum
a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi
Kar Tudományos Diákköri Tanácsának sorozata

A sorozat szerkesztői:
Böhm Gábor és Fedeles Tamás

Az angol összefoglalókat gondozta: Czeferner Dóra

A kötet megjelenésére *TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0029 Tudományos képzés
műhelyeinek támogatása a Pécsi Tudományegyetemen* c. program keretében
kerül sor.

A kötet megjelenését támogatta:

Nemzeti Fejlesztési Ügynökség
www.ujaszchenyiterv.gov.hu
06 40 638 638

A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai
Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

© A Szerzők
© A szerkesztők

Tartalom

Előszó	7
<i>Angyal Tímea–Pachner Orsolya</i>	
Autizmus és érzelemfelismerés vizsgálata statikus és dinamikus ingereken, auditoros és vizuális modalitásban	9
<i>Pátkai Gabriella</i>	
Az elmeolvasó képességek átjárhatósága. Implicit és explicit tudatelméleti modulok a felnőtt népesség körében	27
<i>Écsi Júlia</i>	
A munkamemória vizsgálata affektív ingerekre történő emlékezeti feladattal	48
<i>Spaits Annamária–Pachner Orsolya</i>	
A nyelvi kategória modell magyar nyelvű vizsgálata	69
<i>Márjánovics Diána</i>	
De miféle hivatkozások ezek? Az értelmezés nehézségei a Kafka-prózában	85
<i>Tórizs Eszter</i>	
Életleltár. Variációk önéletrajzra József Attila alkotásaiban	103
<i>Árvai Tünde</i>	
A Dorozsma nembeli Garai család felemelkedése (1269–1359)	122
<i>Gergely Marianna</i>	
Hatékony volt-e a brüsszeli terápia? Az 1920. évi Brüsszeli Nemzetközi Pénzügyi Konferencia javaslatainak eredményessége két év távlatából	139
<i>Tóth Tamás</i>	
Szimuláció és narratíva a számítógépes játékokban	155
<i>Angyal Márton</i>	
„Homo Ludens Addictus” hiperkinetikus zavarral (ADHD) küzdő gyermekek körében	174
A kötet szerzői	192

Előszó

Egy új könyvsorozat első kötetét tartja kezében a Tisztelt Olvasó. A széria a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar tehetséggondozását koordináló Tudományos Diákköri Tanács gondozásában lát napvilágot, melynek legfontosabb célja, hogy a fakultáson folyó diákköri tevékenység eredményeire irányítsa a figyelmet. A hallgatók a kétévente megrendezésre kerülő Országos Tudományos Diákköri Konferenciákon mutathatják be első tudományos eredményeiket. Ezek a versenyek azonban nem csak a „tudóspalánták” munkáját értékelik, hiszen a bemutatott pályamunkák a diákok és felkészítő tanáraik együttgondolkodásának, közös munkájának gyümölcsei.

A sorozat címének kiválasztásakor a hagyományok ápolása volt meghatározó, ugyanis karunk jogelőd intézménye, a Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Kara kiadásában jelent meg a korábban a tanárképző főiskolák Tudományos Diákköreinek *Krónika* című folyóirata *Specimina Operum Iuvenum* alcímmel. A kiadvány a fakultás két oktatója, Font Márta és Tóth István szerkesztésében, a Történelem Tanszék gondozásában került publikálásra. Néhai Tóth István professzor úr (†2006) az előszóban a következőképpen fogalmazta meg a periodika ars poeticáját „*Ez évtől fogva ez a folyóirat – a Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Kiadásában – valamennyi magyar egyetem és főiskola diákjainak közös fóruma kíván lenni. Célunk, hogy minden történeti érdeklődésű magyar egyetemi hallgató és főiskolás számára publikációs lehetőséget biztosítsunk, amennyiben a dolgozat, tartalmi értékei alapján, erre érdemes. (...) Első számunk kísérlet. Az 1987. évi Országos Tudományos Diákköri Konferencia anyagából kívánunk mutatványt (Specimina) adni. (...) Nem válogatni, hanem kiválasztani szeretnénk. Kiválasztani azokat a dolgozatokat, amelyek anyagismeretük, forráskezelésük, kritikai érzékük (vagy alapos forrásismeretre támaszkodó vitaképességük) alapján nem csupán az egyetemi-főiskolai diákkörökben folyó munkát tudják dokumentálni, de a magyar történettudomány élő vérkeringésébe is bekapcsolódni képesek*” (*Krónika*, ÚF I /1987/6). Sajnálatos módon a régi-új folyóirat kérészéletűnek bizonyult, ugyanis a második egyben utolsó kötete 1988-ban jelent meg, mely tanulmányait Font Márta professzor asszony és Bárdi Judit rendezték sajtó alá.

Jelen kötet a *Szemelvények* címet viseli, ugyanis a XXX. Jubileumi (2011) Országos Tudományos Diákköri Konferencián díjazott hallgatóink tanulmánnyá érlelt munkáiból ad közre válogatást. A tíz dolgozat több tudományág, így többek között a pszichológia, az irodalom, a történelem, területéről

közöl új kutatási eredményeket. A szerzők közül többen jelenleg doktori képzésben vesznek részt, mely jól szemlélteti a tehetséggondozó munka és tudományos utánpótlásképzés fontosságát, valamint egymásra épülését.

Kötetünket annak reményében adjuk közre, hogy a Pécsi Tudományegyetem tehetséges bölcsészhallgatói, fiatal kutatói által megfogalmazott tézisek nem csupán a szakma, de a szélesebb olvasóközönség tetszését, érdeklődését is felkelthetik.

Pécs, 2013. március 10.

A kötet szerkesztői

Angyal Tímea – Pachner Orsolya

Autizmus és érzelemfelismerés vizsgálata statikus és dinamikus ingereken, auditoros és vizuális modalitásban

Studying Autism and Emotion Recognition with the Application of Static and Dynamic Stimuli within Auditory and Visual Modalities

In this paper, we examined the emotion recognition of autism. Three experimental groups participated in the study [17 young adults with autism (ASD), 10 individuals with moderate intellectual disabilities (ID) and 17 participants with typical development (TD)]. Similarly to our earlier researches, we used facial photos and presented these in three ways: only the eye region, only the mouth region and lastly the whole face. With this method, we are able to examine the role of facial details in the field of emotion recognition. In addition, we also applied dynamic stimuli: vocal recordings and videos of emotion expressions (anger, disgust, fear, happiness, pain, sad, surprised). Finally, by displaying these two different types of stimulus simultaneously, we investigated the integration between the two modalities. The results show in case of each part of the research that the ASD group is not different significantly from the ID group. Although, with static stimuli, the ASD group is the best at the whole face condition, the ID group performs best at the eye region condition. However, the performance of the ID group is more consistent, the ASD group is similar to the TD group. For example, with dynamic stimuli the autisms – as the TD group – show increasing tendency in voice, video and the voice-video tasks. We also measured the subtask's solution time and found interaction between the groups and conditions. In further research it would be useful to examine the auditory field and the integration of modalities.

Bevezetés

Az autizmus átfogó fejlődési zavar, mely három területen okoz súlyos deficitet: szociális interakció; verbális és nonverbális kommunikáció; és a megismerés vagy képzeleti működés zavara – ami korlátozott viselkedés és érdeklődésben nyilvánul meg (DSM-IV 1997).

Az autizmus kutatásának sokféle megközelítése van. A '80-'90-es években kibontakozott három kiemelkedő kognitív irányzat – végrehajtó funkciók zavara, gyenge centrális koherencia, elmevaktság –, amelyek elősegítették az autizmus „rejtélyének” megfejtését. De napjainkra világossá vált, hogy a különböző kognitív zavarokat, amelyeknek mostanra lényeges neurobiológiai

háttere is ismert, nem tudják visszavezetni egymásra, ezért valószínűleg mindhárom zavar az autizmus fontos jellemzője. Ezek az eredmények abba az irányba mutatnak, hogy az autizmus hátterében nem egy univerzális és specifikus sérülést kell keresni, hanem elkülönülő, de a szindrómára jellemző kórképek mintázatát. Ez a modell teszi lehetővé azt is, hogy a '70-'80-as években uralkodó alacsony szintű deficitekkel kapcsolatos elméletek – így az észlelést középpontba helyezők is – újra relevánsá válhatnak az autizmus kutatásában (Győri 2005).

1. Elméleti háttér

1.1. Autizmus és észlelés

A legtöbb, ismert magyarázó elmélet nem tér ki az autizmussal élők észlelési sajátosságaira, inkább a fő diagnosztikai tünetekre koncentrálnak. A végrehajtó funkciók zavarának elmélete elsődlegesen a repetitív viselkedésekre ad magyarázatot, az elméleti zavara a szociális deficitet helyezi előtérbe. A gyenge centrális koherencia elmélet az – a fő magyarázó elméletek közül –, amely érinti az észlelési eltéréseket is. Ugyan az elmélet egy általános feldolgozási hajlammal beszél, de jól magyarázhatja az észlelés szintjén, hogy az autizmussal élők miért teljesítenek jobban azokban a feladatokban, ahol a részletekre kell fókuszálni (pl.: vizuális keresési feladatok), illetve a globális feldolgozást igénylő feladatokban való csökkent teljesítményüket is (Győri 2003).

Pedig az észlelési zavarok, úgy tűnik, hogy gyakran megjelennek az autizmussal élő gyermekeknél, és a klinikai gyakorlatban is fontos helyet foglalnak el a diagnosztizálás során. Egy kutatás szerint ez a leggyakoribb társított klinikai jellemzője az autizmussal élőknek (Kern-mtsai 2006).

Az empirikus bizonyítékokkal való alátámasztása a rendellenességben tapasztalható szenzoros eltéréseknek az elmúlt években bontakozott ki. Azért is fontos ennek a területnek a kutatása, mert bizonyos, hogy a szenzoros deficit kihatással van a viselkedési kimeneteire az autizmusnak (Talay-Ongan-Wood 2000). Ezt támasztja alá az az eredmény is, hogy a szenzoros tünetek korrelálnak az autizmus szociális tüneteinek súlyosságával (Simmons-mtsai 2009). Lehetséges, hogy számos viselkedési tünet az alacsonyabb feldolgozási szinten lévő szenzoros eltérésekkel is magyarázható.

Az észlelési eltéréseket vizsgáló kutatások főként a látással kapcsolatban születtek, de vannak a hallással, tapintással, ízleléssel és szaglással foglalkozó vizsgálatok is.

Az eltérő eredmények miatt fontos kutatni a szenzoros területeket összekötő, közvetítő folyamatokat is, hiszen lehet, hogy nem egy területspecifikus

észlelési eltérés okozza a tüneteket, hanem a modalitások közötti integráció zavara (Behrmann–Thomas–Humphreys 2006). Erre utalnak azok az adatok is, amelyek szerint a szinesztézia jelensége – vagyis, hogy egy szenzoros inger egy nem neki megfelelő érzékszervben vált ki ingerületet – az autizmussal élőknel 15%-ban fordul elő, míg az átlagpopulációban ez az előfordulási arány 1% (Trachtman 2008).

Látás

Az alapvető látási funkciók eltéréseinek tesztelése során kimutatták, hogy az eltérő elektroretinogram vagy az optokinetikus nystagmus az autizmussal élőknel nagyobb gyakoriságot mutat, mint a tipikus fejlődésűeknél. Az esemény által kiváltott potenciáloknál is találtak eltéréseket vizuális stimulusok esetén. Több vizsgálat során is arra az eredményre jutottak, hogy egy területáltalánosabb aktivációs válasz jellemzi az autizmussal élőket, és hiányzik náluk a tipikus fejlődésű személyekre jellemző területspecifikus kiváltott potenciál (Trachtman 2008).

Ennél kutatottabb terület a vizuális információfeldolgozás sajátosságainak vizsgálata. A már említett gyenge centrális koherencia elméletéhez kapcsolódó globális/lokális feldolgozás az egyik legtöbbször vizsgált aspektusa az autizmussal élők vizuális észlelésének (Séra–Révész–Stefanik 2007).

Az autizmusban vizsgált látással kapcsolatos kutatásokról jó összefoglalót nyújt Simmons és munkatársai munkája (2009).

Hallás

Gyakori a hallási problémák jelenléte autizmussal élő személyeknél (33-46%) (Klin 1993 in Hitogluo–mtsai 2010) és a klinikai gyakorlatban is sokszor felmerül a hangingerekre való túlérzékenység, illetve a szelektív hallás problémája az autizmussal élők szüleinek beszámolóitól (Bogdhasina 2008). Egyre több eredmény mellett szól, hogy az autizmussal élőknel az auditoros ingerek kortikális feldolgozása eltér a tipikus fejlődésűektől valamilyen formában (Bomba–Pang 2004).

Audio-vizuális integráció

A modalitások közötti integrációt kevesen vizsgálták az autizmus kontextusában, pedig az érzékeléssel kapcsolatban ez a kutatási terület sem elhanyagolható (Keane–mtsai 2010), ahogy arra a szinesztézia gyakorisága az autizmussal élőknel is felhívja a figyelmet (Trachtman 2008). Az elmúlt években látott napvilágot néhány kutatás, amelyek az audio-vizuális integrációt vizsgálták autizmussal élőknel.

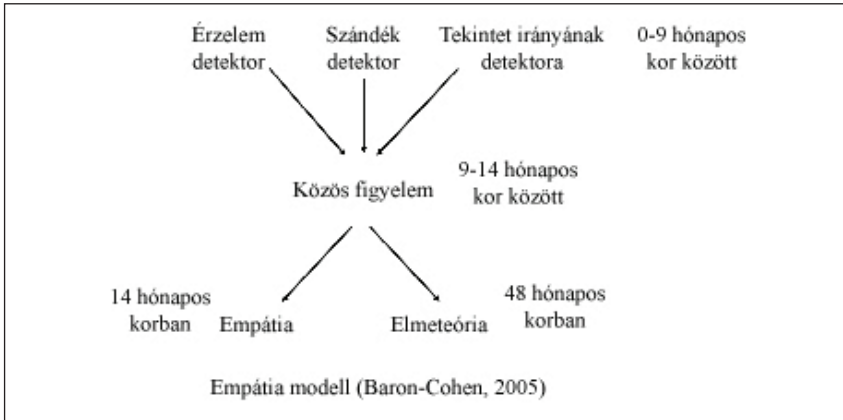
Az egyik a hallott beszéd vizuálisan támogatott vagy nem támogatott megértését tesztelte. Azt találták, hogy az autizmussal élők kevésbé tudják ki-

használni a vizuális segítséget a beszéd megértéséhez (Smith–Bennetto 2007 in Keane–mtsai 2010). Egy másik vizsgálat a hallott beszéd közben vizuális ingert mutatott be, egyszer kongruens, majd inkongruens verzióban. Az autizmussal élőket kevésbé zavarta meg az inkongruens szituáció, ami szintén a modalitások közötti integráció eltérésére utal (Mongillo–mtsai 2008 in Keane–mtsai 2010). Ezek az eredmények értelmezhetőek a gyenge centrális koherencia elméletben, hiszen a részletekre való fókuszálás jelentheti az egyik modalitásra való fokozott figyelmi fókuszot, míg a globális feldolgozás a modalitások közötti integráció lenne (Brosnan–mtsai 2004 in Keane–mtsai 2010).

Ezzel ellentétes eredményeket kaptak Keane és munkatársai (2010). Három feladatot alkalmaztak az audio-vizuális integráció vizsgálatára: beszéd, téri-idői kapcsolat és idői számasság. Mindegyikben a hallási ingerhez kongruens illetve inkongruens vizuális stimulust mutattak be. Azt találták, hogy az autizmussal élőket is hasonlóan befolyásolta a vizuális inger kongruenciája, mint a tipikus fejlődésűeket – mind a feladat jó megoldása, mind a csökkenő reakcióidő tekintetében –, kivéve a beszédhelyzetben, ahol az autizmussal élők reakció idejére nagyobb hatással volt a vizuális stimulus kongruenciája. Az eredményeik magyarázatára több dolgot is említenek, de amit érdemes kiemelni, hogy az általuk vizsgált különböző ingerfajtáknak más-más szinteken lehet az integrációja, mivel más szintű feldolgozást igényel a modalitások szintjén is. Ezért a vizsgálatok módszertanától függően több szintű integrációs zavar, vagy inkább eltérés kutatásáról beszélhetünk.

1.2. Érzelmek és autizmus

Az autizmus diagnosztikai tünetei között megtaláljuk az érzelmi zavart is (DSM-IV 1997). Az érzelmi kompetenciát gyakran a szociális kompetencia részeként említik, hiszen az érzelmek észlelése, értelmezése és kifejezése általában szociális interakciók során történik (Begeer–mtsai 2008). Ezért fontos részét képezhetik az érzelmekkel kapcsolatos kutatások a szociális érintkezés deficitjének magyarázatára született elméleteknek. Ilyen elmélet például Baron-Cohen rendszerezés-empátia modellje. Az elmélet szerint az autizmus tünetei magyarázhatók két dimenzió mentén: az empátia és a rendszerezés. Az autizmussal élők az empátia dimenzióan az átlag populáció alatt vannak, míg a rendszerezés dimenzióan átlag fölötti a teljesítményük. Az 1994-ben felállított elmeolvasás-rendszer elméletén 2005-ben módosított, és az empátia-rendszer elnevezést adta neki, ami az empátia-rendszerezés modell empátia komponensét mutatja be. Az elmélet mindenképpen egy korai előfutárának tartja az érzelemdetektor működését a későbbi kognitív képességek, így az elmélet kialakulásában is (Baron-Cohen 2005).

1. ábra Baron-Cohen empátia modellje (Baron-Cohen 2005)

Egy másik autizmust magyarázó központi elmélet az amygdala-teória. A fejlődés korai szakaszában kialakuló amygdala sérülés magyarázattal szolgálhat a későbbi társas zavarokra, mint az arc- vagy az érzelemfelismerés (Schultz 2005). Vizsgálatok igazolták, hogy az amygdala rendkívül fontos szerepet játszik az arcról történő érzelem-felismerésben. Neuronjai reagálnak az érzelmi- leg kiugró ingerekre, többek között az emberi arcra (Pelphrey–mtsai 2004).

1.2.1. Arcészlelés

Arcpreferencia, szociális orientáció

Az arcészlelés és felismerés a születést követő első 6 hónapban rohamosan fejlődik (Bernier–mtsai 2006). Már az újszülöttek is többet nézik a mozgásban lévő sematikus arcokat ábrázoló képeket, mint az ovális, de nem arcot ábrázolóakat. Két hónapos korban az álló arcképeknél is megjelenik ez a preferencia (Mehler–Dupoux–Gervain 2008). Az arcokra adott figyelemi odafordulás a szociális orientációs viselkedések közé tartozik (Dawson–mtsai 2004).

Az autizmussal élőknel már korán kimutatható a szociális orientáció zavara, ezen belül az arcpreferenciáé is, ami a későbbi szociál-kognitív képességek előrejelzője lehet (Dawson–mtsai 2004).

Globális vs. lokális arcfeldolgozás

A gyenge centrális koherencia elmélet alátámasztására számos arcészlelést vizsgáló kutatás született. Ugyanis a korai és gyors felismerése az embe-

ri arcnak annak köszönhető, hogy egy emberi arc nézésekor a fő vonások konfigurációja kiugró ingerként funkcionál számunkra. Ennek egyik legjobb szemléltetése az, amikor az arcképeket elfordítjuk 180°-kal. A vizsgálati személyeknek ilyenkor nagy nehézséget okoz az általuk ismert arcok felismerése. Autizmussal élőknél azonban nem ez tapasztalható. Az ő felismerési teljesítményüket nem gyengíti, ha a felismerendő arc inverz módon kerül bemutatásra (Schultz 2005).

Arcok letapogatása – szem/száj régió eltérései

A lokális–globális arcfeldolgozás vizsgálatára a szemmozgást detektáló készülékek pontosabb eredményekkel szolgálnak. Az autizmussal élők szemmozgásai kevésbé irányulnak arcvonásokra, egyes kutatók szerint szinte semmilyen figyelmet nem szentelnek a szem nézésének (Pelphrey–Adolphs–Morris 2004). De más eredmények szerint az autizmussal élő gyerekek ugyanúgy, ahogy tipikus fejlődésű társaik, gyorsabban és pontosabban reagálnak az egyenest rájuk irányuló tekintetre, mint a jobbra vagy balra nézőre (Senju–Matsui 2008), ami arra enged következtetni, hogy mégis figyelmet szentelnek a szemek nézésének.

Klin és munkatársai (2002 in Schultz 2005) infravörös szemmozgás-követőt használva figyelték meg, hogy az autizmussal élők a tipikus fejlődésű kontrollszemélyeknél többet nézik a száj régióját, míg a szemnek és környékének nem fordítanak ugyanannyi figyelmet.

1.2.2.Érzelmek észlelése

Látás

Az autizmussal élők eltérő arcletapogatási stratégiájának vizsgálata ugyanúgy releváns az érzelemerkifejezések kutatásában is. Séra, Révész és Stefanik (2007) a száj fölényét figyelték meg vizsgálatukban, ahol az autizmussal élő gyerekeknek a FACS egy sorozatát kellett megfigyelniük, és képenként eldönteniük, hogy mit érezhet, mit csinálhat a képen szereplő ember, majd azt is meg kellett nevezniük, hogy ezt honnan tudja, hol látja rajta. Az autizmussal élő gyerekek, mikor be kellett számolniuk arról, hogy mi alapján oldották meg a feladatban szereplő arckifejezések felismerését, kivétel nélkül a száj régióját nevezték meg, az arc többi részét nem említették. Ez az általuk használt feladat-megoldási mód olyan hibákhoz vezetett, mint például a meglepődött, vagy a mérges arckifejezés örömként való azonosítása.

Baron-Cohen, Wheelwright és Jolliffe (1997) az autizmussal élők és Asperger szindrómások érzelem-felismerését egész arcról, illetve csak a szemekről való azonosítását hasonlították össze tipikus fejlődésű kontrollszemé-

lyek eredményeivel. Azt találták, hogy a csak szemekről való azonosításban rosszabbul teljesítettek az autizmussal élők.

Az autizmus kutatások során legtöbbször az alapérzelmek felismerését vizsgálták, amelynek az eltérésére nincs egyértelmű konszenzus a kutatók között. Egyesek úgy találták, hogy az alapérzelmeket is rosszabbul ismerik fel az autizmussal élők, mint a tipikus fejlődésűek (lásd Begeer és mtsai, 2008), de vannak ellentmondó eredmények is (pl. Humpreys–mtsai 2007). Voltak, akik nem az összes alapérzelem eltérő felismerését mutatták ki a kontrollcsoport és az autizmussal élők között, hanem hogy egy-egy érzelem felismerésében teljesítettek csak eltérően. Pelphrey és munkatársai (2002 in Pelphrey–mtsai 2004) eredményei szerint az autizmussal élők csak a haragot és a félelmet ismerték fel szignifikánsan rosszabbul a kontrollcsoportnál.

A komplex érzelmekkel más a helyzet. A legtöbben egyetértenek abban, hogy ezeknek a felismerése az autizmussal élőknek problémát jelent, még a magasan funkcionáló személyeknek is (pl. Baron-Cohen–Wheelwright–Jolliffe 1997).

Az alapérzelmek vizsgálata nem ennyire egyértelmű, ezért ezek kutatása során pontosabb képet kaphatunk az autizmussal élők érzelem-feldolgozásának hasonlóságairól és különbségeiről.

Fontos még megemlíteni, hogy a vizuális érzelem-felismerést kutató vizsgálatok többsége statikus képeket használt ingeranyagként (pl. Baron-Cohen–Wheelwright–Jolliffe 1997), amivel szemben a dinamikus vizuális ingerek, vagyis a videók használata sokkal nagyobb ökológiai validitással rendelkezhet, és akár eltérő eredményeket is hozhat a fent felsoroltakhoz képest. Golan. Baron-Cohen és Golan (2008) már videó ingereket használtak a komplex érzelmek felismerésének vizsgálatára, ahol kimutatták az autizmussal élők csökkent teljesítményét ezeknek az azonosításában a tipikus személyekhez képest.

Hallás

A hallás alapú érzelem-felismerés kutatása során leggyakrabban a beszéd két alapvető alkotóelemére koncentrálnak, a nyelvi tartalomra, valamint a beszéd nonverbális alkotóelemeire (pl. hangsúly, hanglejtés). Kutatások igazolják, hogy míg gyermekkorban a nyelvi tartalom a fő befolyásoló tényező, addig a felnőttek már inkább az intonációt tekintik mérvadónak. Autizmussal élő felnőtteket vizsgálva a kutatók azt tapasztalták, hogy számukra a beszélő intonációja nem nyújt elegendő információt ahhoz, hogy a segítségével megállapítsák a beszélő érzelmi állapotát. Ebből kifolyólag olyan feladatoknál, ahol a nyelvi tartalom és a beszéd nonverbális alkotóelemei ellentmondanak egymásnak, az autizmussal élő személyek valószínűleg csupán a nyelvi tartalmat értékelnék és figyelmen kívül hagynák a beszélő intonációját (Golan–mtsai. 2006).

Golan és munkatársai 2006-os vizsgálatukban – mely tulajdonképpen a Hangokból Olvasás teszt általuk készített verziójának validálása – kapott eredményei igazolják azt a hipotézist, mely szerint az autizmussal élők rosszabbul teljesítenek az érzelemfelismerést vizsgáló feladatokban tipikus fejlődésű társaiknál.

Audio-vizuális integráció az érzelemfelismerésben

Az audio-vizuális integráció azért fontos, mert ha az egyik modalitáson keresztül korlátozott információ jut el hozzánk, akkor a másik modalitás segítségével ez az információvesztés kiküszöbölhető (Campanella–Belin 2007). A tipikus fejlődésű személyeknek javul a teljesítménye, ha nem egy modalitáson keresztül, hanem két, egymásnak megfelelő modalitás alapján kell meghatározni az észlelt érzelmet. Valamint elmondható, hogy a vizuális dominancia az érzelem-felismerésben is érvényesül: az inkongruens helyzetekben a vizuális stimulus minősége a döntő a válaszadás során (Collignon–mtsai 2008).

Az audio-vizuális integráció érzelem-felismeréses szintjét vizsgálta fiatal autizmussal élő gyerekeken Kahana-Kalman és Goldman (2008). Azt találták, hogy az autizmussal élők képesek a vokális és a vizuális ingerek megfelelő párosítására, de csak ha ismerős nekik a stimulus. Vagyis ha az anyjuk érzelemkifejező hangját mutatták be, akkor sikerült kiválasztaniuk két videofelvétel közül, hogy melyik a képi megfelelője, míg ha egy idegen mutatta be az érzelmet, erre nem voltak képesek. Ez a vizsgálat felhívja a figyelmet arra, amit több kutatásban is említenek (például a tükörneuronok kapcsán Oberman–Ramachandran–Pineda 2008), hogy az autizmussal élők különböző szociális képességekhez kapcsolódó teljesítményét befolyásolja a kísérletben szereplő személy ismerősége.

1.3. Értelmi fogyatékoság és érzelmek

Az autizmus gyakran társul értelmi fogyatékosággal is, ezért a vizsgálatokban fontos a megfelelő kontrollcsoport kiválasztása. Ha értelmi fogyatékosággal élő személyekkel dolgozunk, kiszűrhetjük, hogy a feladatot az általános gyengébb kognitív képességek okozzák-e, vagy az autizmusra specifikus eltérések (Simmons–mtsai 2009). Habár ez a gyakorlat megszokott az autizmus kutatásában, viszonylag kevés tanulmány szól az értelmi fogyatékosággal élők érzelem felismerési képességeiről.

Egy 1995-ös összefoglaló szerint az értelmi fogyatékosággal élők nehézségeket mutatnak az érzelmek felismerésében. Minél súlyosabb az értelmi fogyatékoság, annál rosszabbul teljesítenek ezekben a feladatokban (Rojahn–Lederer–Tassé 1995). Egy újabb tanulmány szerint az érzelem-felismerési

képességek megtartottak az értelmi fogyatékossgal élőknl, csupán az ezt vizsgáló feladatok komplexitása, és gyenge ökológiai validitása miatt teljesítettek rosszul az eddigi vizsgálatokban (Moore 2001).

2. Hipotézisek

Kutatásunkban az autizmussal élők érzelem-felismerésének eltéréseit vizsgáljuk, tipikus fejlődésű és közepsúlyos értelmileg fogyatékos kontrollcsoport-hoz képest. Feltevésünk, hogy az autizmussal élők nem teljesítenek jobban az egész arcot ábrázoló képekről való érzelemazonosításkor, mint a szájról vagy a szemről való felismeréskor. Továbbá, hogy a szemről való érzelemazonosításuk a tipikus fejlődésűekhez képest csökkent lesz.

Vizsgálatunk második részében auditoros, és dinamikus vizuális ingereket alkalmaztunk az érzelemfelismerés vizsgálatára. Kutatási kérdésünk, hogy ezekkel az ökológiailag validabb ingerekkel is hasonló eredményeket kapunk-e, mint a statikus képekről való felismerésben. Valamint, hogy ugyanúgy a vizuális modalitás-e a domináns az autizmussal élőknl is, ahogy a tipikus fejlődésűeknl. Feltételezzük, hogy az audio-vizuális integrációban, vagyis a vizuális és auditoros stimulusokat együttesen bemutató feladatokban is eltéréseket fognak mutatni az autizmussal élők a két kontrollcsoport-hoz képest.

A részfeladatokban való teljesítményt a megfelelő válaszadások számával és idői paraméterrel is mérjük, mivel feltételezzük, hogy ha a válaszadások alapján nem fognak eltérni a csoportok, annak az idői eltérés lehet az egyik oka.

3. Módszertan

3.1. Vizsgálati személyek

1. táblázat Csoportok életkori adatai

Csoport	Minta	Férfi; nő	Átlagéletkor	Min. kor	Max. kor
Autizmussal élő	17	16;1	22	17	35
Kp. súlyos értelmi fogyatékos	10	6;4	19	17	23
Tipikus fejlődésű	17	16;1	22	19	24

Az autizmussal élők csoportjába tartozó személyek többségének intelligenciája vagy az átlagos tartományba esett (n=4), vagy enyhe értelmi fogyatékossgal volt (n=4), pár ember pedig közepsúlyos értelmi fogyatékossgal

rendelkezett (n=3). Hat, a kísérletben részt vevő autizmussal élőnek nem volt az intelligenciájára vonatkozó adat.

3.2. Vizsgálati eszközök

A vizsgálat első részében Baron-Cohen–Wheelwright–Jolliffe (1997) által összeállított Faces teszt magyar fordítását alkalmaztuk. Az eredeti tesztbattériából csak az alapérzelmeket tartalmazó itemek (dühös, undor, ijedt, boldog, szomorú, meglepődött) kerültek be a vizsgálati anyagba, ami nyolc képet jelent. Ezenfelül az egyes itemekből Photoshop 9. program segítségével kivágtuk a szem illetve a száj körüli régiót, és külön feladatokként ezeket is bemutatuk a kísérleti személyeknek. Így háromszor nyolc képből állt a vizsgálat első része.

A vizsgálat második részében videó- és hanganyagokat alkalmaztunk az érzelmek felismerésének vizsgálatára. Ehhez Belin–Fillion–Bilodeau–Gosselin (2008) illetve Simon–Craig–Gosselin–Belin–Rainville (2008) által összeállított ingeranyagból válogattunk. Mind a két ingeranyagból hat színészt választottunk ki, három férfit és három nőt, valamint az érzelmek közül mind a két ingeranyagból csak a düh, az undor, a félelem, a boldogság, a fájdalom, a szomorúság és a meglepődöttség kerültek be a próbavizsgálatba.

Az audio-vizuális integráció érzelem-felismerésben játszott szerepének vizsgálatára – hasonlóan Collignon és munkatársaihoz (2008) – a videókat illetve a hangokat párosítottuk, és a VirtualDub 1.8.8. nevű programmal összeváltuk. Egy előzetes vizsgálat során tíz elsőéves pszichológushallgató megítélése alapján választottuk ki az ingeranyagban szereplőket: egy férfi és egy női színészt az alapján, hogy melyik színészhez tartozó hangokat, illetve videókat ismerte fel helyesen a kísérleti személyek többsége. A kiválasztás során az egy színészhez tartozó összes érzelem helyes felismerésének száma volt meghatározó. Ez alapján a 42-es és 60-as hang, illetve a M4-es és F3-as videó került be a kísérleti anyagba.

A kész ingeranyagot részfeladatonként random sorrendbe rendeztük a Windows Media Player 9. program segítségével. A sorrendi hatás kizárására kétféle jegyzőkönyvet készítettünk: az eredeti és fordított sorrend szerint. Az első három részfeladatban képenként két megadott érzelem közül kellett kiválasztaniuk a helyes megoldást, míg a dinamikus ingereknél mind a hét vizsgált érzelem közül.

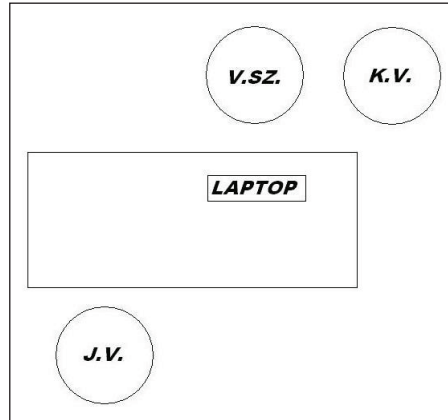
3.3. Vizsgálati eljárás

Az első csoport tesztfelvételére 2009. októberében került sor, a második és a harmadik csoportéra 2010. februárjában. A tesztfelvétel mindig egy csendes

teremben zajlott, ahol adottak voltak a vizsgálathoz és a vizsgálati helyzet kialakításához szükséges körülmények. Mértük az egyes feladatok megoldási idejét.

A vizsgálati helyzet kialakításánál (5.ábra) figyeltünk arra, hogy a kísérletvezető és a jegyzőkönyvező egyaránt jól rálásson a résztvevőkre, próbáltuk kiszűrni, hogy a hibás válaszok ne a figyelem csökkenéséből fakadjanak. Ha szükséges volt, a személyt a monitorra való fókuszálásra bátorítottuk, hogy ne a figyelmi fókusz elterelődése okozza a teljesítmények közötti különbségeket (Keane és mtsai 2010).

Szerettük volna, ha a lehető legkevésbé befolyásoljuk a vizsgálati személyeket a válaszadás során, ezért csak a jegyzőkönyvező kommunikált a résztvevőkkel, aki nem ismerte a feladatok sorrendjét, így helyes megoldását se. Ezt a hallásra irányuló feladatoknál nem sikerült 100%-osan kiszűrniük.

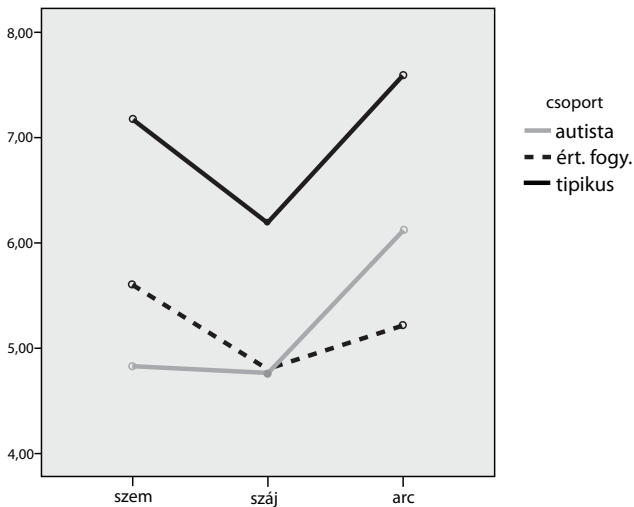
2. ábra Vizsgálati elrendezés

4. Eredmények

Az adatok statisztikai elemzéséhez az SPSS 15. programot alkalmaztuk. Az ingerek bemutatásának sorrendhatásának kiszűrése céljából az ingeranyagot kétféle sorrendben mutattuk be, ezt független mintás t-próbával vizsgálva a két csoport nem különbözött egymástól egyik részfeladatban sem, ezért a sorrendhatás kizárható.

Általános lineáris modell elemzést végezve a vizsgálat első részében alkalmazott három részfeladatban (szem, száj, arc) való teljesítés között különbséget találtunk ($F(2;82)=10,102$; $p < 0,01$). A szem és az arcról való érzefelismerés könnyebb volt a kísérleti személyeknek, mint a szájról való érzefelismerés (szem-száj átlagos eltérés=0,62, $p < 0,05$; arc-száj átlagos eltérés=1,055; $p < 0,01$), viszont a szemek és az arcok között nem találtunk különbséget ($p > 0,05$). A csoportok között is szignifikáns eltérés volt ($F(2,41)=15,79$; $p < 0,01$). A tipikus fejlődésűek eltértek mind a közepsúlyos értelmi fogyatékos csoporttól (átlagos eltérés=1,7804; $p < 0,01$), mind az autizmussal élőkötől (átlagos eltérés=1,7451; $p < 0,01$), viszont az utóbbi kettő csoport teljesítménye között nem volt különb-

ség ($p>0,05$). Valamint azt találtuk, hogy a csoportok és a kép-részfeladatok interakcióban vannak egymással ($F(4;82)=2,487$; $p=0,05$), vagyis a részfeladatokban nyújtott teljesítmény megoszlása függ attól, hogy autizmussal élő, középsúlyos értelmi fogyatékos vagy tipikus fejlődésű a kísérleti személy (6. ábra). A tipikus fejlődésűek hasonlóan teljesítenek a szemről és az arcról való érzelem-felismerésben. Az autistáknál az arcról való felismerés a legjobb, de a szem és a száj alapú teljesítményük között nincs különbség, és ezek alatta maradnak az arcról való felismerésüknek. Az értelmi fogyatékosok pedig az előző két csoporttól eltérően nem az arcról, hanem a szemekről tudják legjobban azonosítani az érzelmeket, és a teljes arcról való azonosításuk alatta marad tipikus a fejlődésűeknek és az autizmussal élőknek is.

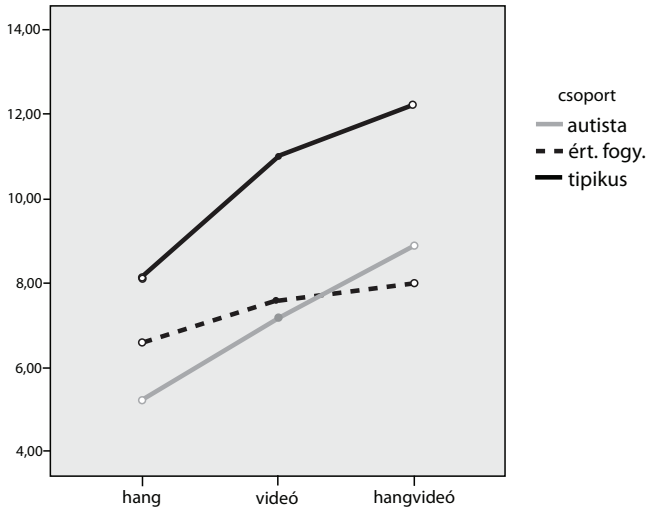

3. ábra: Szem (1), száj (2) és arc (3) alapú érzelemfelismerés különbségei

Általános lineáris modell elemzést végezve a vizsgálat második részét képező hang, videó illetve hangvideó részfeladatokban nyújtott teljesítményen, a csoportok között különbséget találtunk ($F(2;41)=23,715$; $p<0,01$), de itt is csak a tipikus fejlődésűek térnek el az értelmi fogyatékos (átlagos eltérés=3,051; $p<0,01$), illetve az autizmussal élő csoporttól (átlagos eltérés=3,529; $p<0,01$), utóbbi kettő teljesítménye között nincs szignifikáns különbség ($p>0,05$). A részfeladatokban elért eredmények is különböztek a teljes mintán ($F(2;82)=34,451$; $p<0,01$). Hang alapján ismerték fel legrosszabban (átlag=6,651), majd a videóról (átlag=8,592), és a hangvideó (átlag=9,706) együttes bemutatásakor volt a legjobb az érzelemfelismerés. Mindegyik vizs-

gálati csoportban ez a tendencia érvényesül, vagyis a részfeladatok és a csoportok közötti interakció nem szignifikáns ($F(4;82)=6,931$; $p>0,05$).

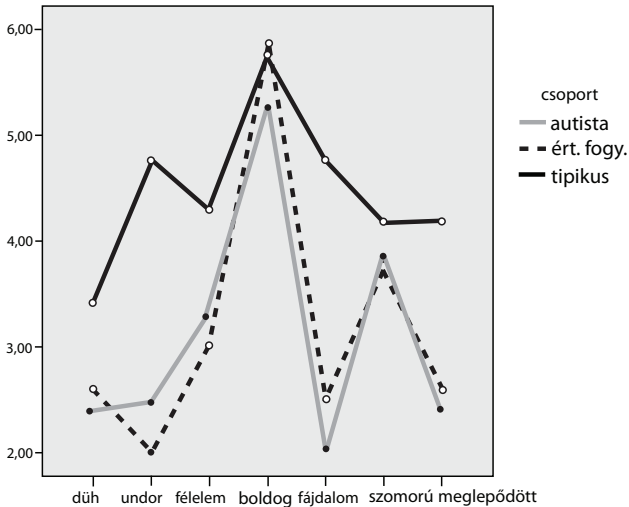
De ha az interakciót mutató grafikont értelmezzük, látható, hogy amíg a tipikus fejlődésűeknek és az autizmussal élőknek a görbéje hasonló (7. ábra), tehát látható javuló tendenciát mutatnak a részfeladatokban – a fent említett sorrend szerint –, addig az értelmi fogyatékosoknál a részfeladatokban csekély különbség van.

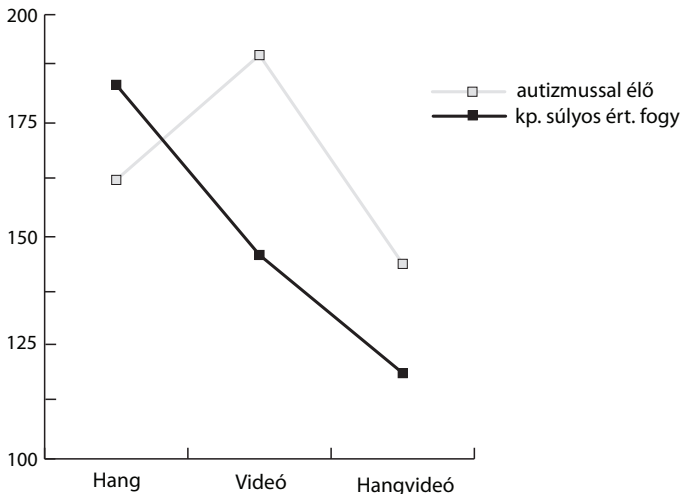
4. ábra Hang (1), videó (2) és a kettő együttes bemutatásának (3) különbségei

A dinamikus ingeranyagban bemutatott hét érzelem felismerésének különbségeit is vizsgáltuk, azonos statisztikai eljárással. Eltérést találtunk az egyes érzelmek között ($F(6;246)=18,478$; $p<0,01$), és a csoportok teljesítménye között is ($F(2;41)=18,977$; $p<0,01$). Ismét csak a tipikus csoport tért el a másik két csoporttól (autizmussal élőtől az átlagos eltérés= $1,3782$; $p<0,01$; értelmi fogyatékosoktól az átlagos eltérés= $1,3076$; $p<0,01$), az értelmi fogyatékosok és az autizmussal élők teljesítménye nem különbözött ($p>0,05$). Az érzelmek és a csoportok között interakciót találtunk ($F(12;246)=2,328$; $p<0,01$). Vagyis a csoportok másképpen teljesítettek az eltérő érzelmek felismerésében. Az 10. ábra alapján megállapítható, hogy a boldogság és a szomorúság felismerésében mindegyik csoport hasonlóan teljesített. A többi érzelmenél a tipikus fejlődésűek jobban teljesítettek, mint a másik két vizsgálati csoport.

A kísérleti személyeknél mértük, hogy az egyes részfeladatokat milyen gyorsan oldják meg. Ezeket az adatokat általános lineáris modellel vizsgál-

5. ábra A hét érzelem felismerésének különbségei

6. ábra: Idői különbség az autizmussal élők és a közép súlyos értelmi fogyatékosok között

tuk. A csoportok és a helyzetek között (hang, videó, hangvideó) interakciót találtunk ($F(2;50)=6,829$; $p<0,01$). Az értelmi fogyatékosok egyre gyorsabban oldják meg a részfeladatokat (hang<videó<hangvideó), míg az autizmussal élők a hang helyzetben még gyorsabban teljesítenek az értelmi fogyatékosok-

hoz képest, de a videó helyzetnél megnő a válaszhoz szükséges idejük. Igaz, a hangvideó helyzetnél nekik is újra csökken a teljesítményük, de még mindig az értelmi fogyatékosoknál lassabban teljesítenek (11. ábra; 2. táblázat).

2. táblázat A három csoport eredményei az idő és a felismerési teljesítmény tekintetében

	Idő	Helyes felismerés
Autizmussal élő	Video (190,9) > hang (162,8) > hang video (143,9)	Hang video (8,9) > video (7,2) > hang (5,2)
Kp.súlyos ért. fogy.	Hang (184,2) > video (145,9) > hang video (119,3)	Hang video (8) > video (7,5) > hang (6,6)
Tipikus	Hang (92) > hang video (86,7) > video (78,8)	Hang video (12,2) > video (11) > hang (8,1)

5. Megvitatás

A fotókról való érzemazonosítási feladatban nem igazolódott be az első hipotézisünk. Míg feltételeztük, hogy az autizmussal élőknek nem lesz jobb az egész arcról való érzemazonosításuk, mint az arcrészletekről, addig az eredmények szerint felülmúlta az egész arcot ábrázoló kép felismerése a csak szemről vagy csak szájról való érzem-felismerést. Hasonló eredményeket kaptak Baron-Cohen és munkatársai (1997), igaz ők nem vizsgálták a száj régióját, csak az egész arc és a szem régiót hasonlították össze. De ezek az eredmények még nem cáfolják egyértelműen a gyenge centrális koherencia elméletet, hiszen ezekkel a feladatokkal nem lehetett kiszűrni, hogy a teljes arcot ábrázoló képeknél nem lokális feldolgozás alapján döntöttek-e az autizmussal élő kísérleti személyek. Sőt, volt olyan kísérleti személy, aki önként, minden válaszadás után beszámolt arról, hogy honnan gondolja, az a helyes válasz. És rendszeresen a nyak összehúzódsát, vagy az arc, a szemtől és a szájtól eltérő részletét emelte ki.

Érdekes eredmény, hogy az autizmussal élők szemről és a szájról való érzemazonosítása között nincs különbség, míg a két kontrollcsoport esetében a szájról való érzemfelismerés szignifikánsan rosszabbnak bizonyult, mint a szemről vagy az egész arcról. Viszont a csak szemekről való érzemazonosítás az autizmussal élő csoportban volt a legrosszabb. Ez talán egybevág az autizmusban korábban tapasztalt „száj régió fölénye” eredményekkel (pl.: Séra– Révész–Stefanik 2007), csak egy fordított megközelítésből. Nem a száj preferenciájáról, hanem a klinikai gyakorlatban is megfigyelt szemek ignorálásáról lehet szó (Senju–Johnson 2009).

A dinamikus ingerek vizsgálatakor hasonló eredményeket kaptunk, mint a statikus képeknél. Vagyis csak a tipikus fejlődésű kontroll csoport tért el a másik kettőtől, míg azok teljesítménye között nem volt különbség. A stimulusokra adott helyes válaszok száma szerint az átlagos növekvő teljesítmény a következő sorrendben mutatkozott meg: hallás, látás, végül a kettő integrációja bizonyult a legkönnyebb feladatnak – mindegyik csoportban. Ahogy azt Collignan és munkatársai (2008) is kapták, a két modalitás együttesen bizonyult a legkönnyebb feladatnak. Nem csak a tipikus fejlődésű személyeknek, de az autizmussal élőknek és a középsúlyos értelmi fogyatékos csoportnak is.

De ahogy a grafikonon is látható volt, ez a növekvő tendencia az értelmi fogyatékos kontroll csoportnál nem volt olyan szembetűnő, mint a másik két csoportban. Lehetséges, hogy az átlagos rossz teljesítményük a feladat nehézségében rejtett, ahogy sok más korábbi vizsgálatban is, nem pedig specifikusan az érzelem-felismerésükkel volt a probléma (Moore 2001).

A hét vizsgált alapérzelem közül a boldogság és szomorúság mindhárom csoportban hasonlóan jó felismerést eredményezett. Ezt az is okozhatta, hogy a szülők hajlamosak ezt a két egyszerű érzelmet tanítani, magyarázni és gyakran ezekről beszélni gyermekeiknek, amit ugyan a Down szindrómásoknál mutatott ki egy vizsgálat (Tingley–Gleason–Hooshyar 1994, in Begeer és munkatársai 2008). Elképzelhető, hogy az értelmi fogyatékosok és az autizmussal élők szülei is erre mutatnak hajlandóságot. Értelmi fogyatékosoknál már több vizsgálat is kimutatta, hogy ezt a két egyszerű érzelmet azonosítják a legkönnyebben (Hetzroni–Oren 2002).

Egy másik érdekes eredmény, hogy az autizmussal élők a hang helyzetekben valamivel gyorsabbnak bizonyultak, mint a középsúlyos értelmi fogyatékos társaik, míg a másik két helyzetben ők voltak a lassabbak. És a hangnál ez a gyorsaság nem a feladat könnyebbsége miatt volt, hiszen az autizmussal élők ebben a részfeladatban teljesítettek a legrosszabbul, mind társaikkal összehasonlítva, mind saját teljesítményükön belül is. Lehetséges, hogy az autizmussal élők azért oldották meg gyorsabban a hangfeladatokat, mert ezek a hangingerek zavarták őket, és ezért hamar túl akartak esni rajtuk. Az eredményeket magyarázó, és a feltételezéseket némileg alátámasztó elmélet a gátlási deficithoz kapcsolódik (Kana–Keller–Minshew–Just 2007). Eszerint az autizmussal élőknel az agykéreg serkentési-gátlási funkciói közül a gátlás zavart szenved, ezzel úgymond ingerelárasztásnak kitéve az agyat, ezzel megnövelve a kortilális zajt. Feltételezések szerint a repetitív viselkedések arra szolgálnak, hogy egyfajta rendszert vigyenek a „zűravarba”, szabályozzák a kéri aktivációkat. Jelen vizsgálat eredményei úgy kapcsolhatók ehhez az elmélethez, hogy míg a csak vizuális ingereket tartalmazó ingerekről a kísérleti személyek könnyen elirányíthatták figyelmüket, hogy a túlingerlést megelőzzék, addig a hangingerek esetén nem tudták kizárni a stimulusok észlelését

másképp, minthogy válaszolva a kérdésre, tovább haladtak a feladattal. Ez a feltevés alátámaszthatja, hogy miért teljesítettek gyorsabban a hallási feladatban az autizmussal élők, miközben a teljesítményük rossz volt.

Felhasznált irodalom

- A DSM-IV diagnosztikai kritériumai: zsebkönyv* 1997. Animula. Budapest
- Baron-Cohen, S. 2005. The Empathizing System: a revision of the 1994 model of the mindreading system. In Ellis, B. –Bjorklund, D. (szerk). *Origins of the social mind*. The Guilford Press. New York
- Baron-Cohen, S.–Wheelwright, S.–Jolliffe, T. 1997. Is there a „language of the eyes”? Evidence from normal adults and adults with autism or Asperger syndrome. *Visual Cognition* 4: 311-331.
- Begeer, S.–Koot, H. M.–Rieffe, C.–Terwogt, M.M.–Stegge, H. 2008. Emotional competence in children with autism: Diagnostic criteria and empirical evidence. *Developmental Review* 28: 342-369.
- Behrmann, M.–Thomas, C.–Humphreys, K. 2006. Seeing it differently: visual processing in autism. *Trends in Cognitive Sciences* 10. 6: 258-264.
- Belin, P.–Fillion-Bilodeau, S.–Gosselin, F. 2008. The Montreal Affective Voices: A validated set of nonverbal affect bursts for research on auditory affective processing. *Behavior Research Method* 40. 2: 531-539.
- Bernier, R.–Webb, S. J.–Dawson, G. 2006. Understanding Impairments in Social Engagement in Autism. In Marshall, P. J. és Fox, N. A. (szerk.) *The Development of Social Engagement*. University Press. Oxford
- Bogdashina, O. 2008. *Valódi színék*. AOSZ. Budapest
- Bomba, M. D.–Pang, E. W. 2004. Cortical auditory evoked potentials in autism: a review. *International Journal of Psychophysiology* 53: 161-169.
- Campanella, S.–Belin, P. 2007. Integrating face and voice in person perception. *TRENDS in Cognitive Sciences* 11. 12: 535-543.
- Collignon, O.–Girad, S.–Gosselin, F.–Roy, S.–Saint-Amour, D.–Lassonde, M.–Lepore, F. 2008. Audio-visual integration of emotion expression. *Brain Research* 1242: 126-135.
- Dawson, G.–Toth, K.–Abbott, R.–Osterling, J.–Munson, J.–Estes, A.–Liaw, J. 2004. Early social attention impairments in autism: social orienting, joint attention, and attention to distress. *Developmental Psychology* 40. 2: 271-283.
- Golan, O.–Baron-Cohen, S.–Golan, Y. 2008. The 'Reading the Mind in Films' Task [Child Version]: Complex Emotion and Mental State Recognition in Children with and without Autism Spectrum Conditions. *Journal of Autism and Developmental Disorders* 38: 1534-1541.
- Györi M. 2003. A neurokognitív fejlődés moduláris zavarai: Autizmus. In Pléh Cs., Gulyás B. és Kovács Gy. (szerk.) *Kognitív idegtudomány*. Osiris Kiadó. Budapest
- Györi M. 2005. Az autizmus kognitív hátterének változó kauzális modelljei. In Gervain J., Kovács K.–Lukács Á.–Racsmany M. (szerk.) *Az ezerarcú elme. Tanulmányok Pléh Csaba 60. születésnapjára*. Akadémia Kiadó. Budapest

- Kahana-Kalman, R.–Goldman, S. 2008. Intermodal matching of emotional expressions in young children with autism. *Research in Autism Spectrum Disorders* 2: 301-210.
- Keane, B.P.–Rosenthal, O.–Chun, N.H.–Shams, L. 2010. Audiovisual integration in high functioning adults with autism. *Research in Autism Spectrum Disorders* 4: 276-289.
- Kern, J.K.–Trivedi, M.H.–Garver, C.R.–Grannemann, B.D.–Andrews, A.A.–Savla, J.S.–Johnson, D.G.–Mehta, J.A.–Schroeder, J.L. 2006. The pattern of sensory processing abnormalities in autism. *Autism* 10. 5: 480-494.
- Mehler, J.–Dupoux, E.–Gervain J. 2008. *Ember születik*. Gondolat kiadó. Budapest
- Moore, D.G. 2001. Reassessing emotion recognition performance in people with mental retardation: a review. *American Journal on Mental Retardation* 106. 6: 481 – 502.
- Oberman, L. M.–Ramachandra, V. S.–Pineda, J. A. 2008. Modulation of mu suppression in children with autism spectrum disorders in response to familiar or unfamiliar stimuli: The mirror neuron hypothesis. *Neuropsychologia* 46: 1559-1565.
- Pelphrey, K.–Adolphs, R.–Morris, J.P. 2004. Neuroanatomical substrates of social cognitive dysfunction in autism. *Mental Retardation and Developmental Disorders Research Reviews* 10: 259-271.
- Rojahn, J.–Lederer, M.–Tassé, M.J. 1995. Facial emotion recognition by persons with mental retardation: a review of the experimental literature. *Research in Developmental Disabilities* 16. 5: 393-414.
- Schultz, R.T. 2005. Developmental deficits in social perception in autism: the role of the amygdala and fusiform face area. *International Journal of Developmental Neuroscience* 23, 2-3: 125-141.
- Senju, A.–Kikuchi, Y.–Hasegawa, T.–Tojo, Y.–Osanai, H. 2008. Is anyone looking at me? Direct gaze detection in children with and without autism. *Brain and Cognition* 67:127-139.
- Séra L.–Révész Gy.–Gy. Stefanik K. 2007. A vizuális információfeldolgozás sajátosságai autizmussal élő gyerekeknél. *Pszichológia* 27: 157-179.
- Simmons, D. R.–Robertson, A. E.–McKay–Toal, E.–McAleer, P.–Pollick, F.E. 2009. Vision in autism spectrum disorders. *Vision Research* 49: 2705-2739.
- Simon, D.–Craig, K.D.–Gosselin, F.–Belin, P.–Rainville, P. 2008. Recognition and discrimination of prototypical dynamic expressions of pain and emotions. *Pain* 135: 55-64.
- Talay-Ongan, A.–Wood, K. 2000. Unusual Sensory Sensitivities in Autism: a possible crossroads. *International Journal of Disability, Development and Education*. 47. 2. 201-212.
- Trachtman, J. N. 2008. Background and history of autism in relation to vision care. *Optometry* 79: 391-396.

Pátkai Gabriella

Az elmeolvasó képességek átjárhatósága

Implicit és explicit tudatelméleti modulok a felnőtt népesség körében

The Interoperability of Mind-reading Abilities – Implicit and Explicit Theory of Mind Modules Among Adult Population

Theory of mind or our ability to attribute independent mental states to others is an evolutionary adaptation created by complex interactions with our social environment. It is also important to emphasize that it is under intense research in many different fields of psychology. The majority of the authors describe this theory of mind as one complex modul and so far they did not pay much attention to the fact that mindreading consists of multiple, partially independent processes. In our current study, we aim to find a correspondence between these different mindreading abilities by using a sample of 107 people and four different tests. We used tests for short story comprehension, simple emotion-recognition, process comprehension and for mindreading in the voice. We intend to show that in case of the adult mindreading, an evaluator of the behavioral characteristics, the so called implicit theory of mind and a simply context-based explicit theory of mind can be distinguished. In the near future, the analysis of this double capacity may play an important role in the field of understanding of the most different social relationships.

I. Bevezetés

1.1. A mentális állapotulajdonítás

Az elmeteória – vagy elmeolvasás – azon képességünk, mellyel önálló mentális állapotokat és tartalmakat, vágyakat, szándékokat, elképzeléseket és érzelmeket tulajdoníthatunk más embereknek (Bereczkei–Paál 2006). A legtöbb ezzel foglalkozó szakember szerint a mentális állapotulajdonítás képessége a viselkedés bejósolásának érdekében alakult ki az evolúció során (Kerr–Durkin 2004, Gallagher–mitsai 2000), mely több kutató szerint azért bír kiemelkedő fontossággal a humán evolúció történetében, mert pontosan ez teszi a kognitív emberi képességeket speciálisan emberivé és tekinthető akár a speciális emberi kulturális evolúció katalizátorának is (Paál 2008).

Továbbá a szociális kogníció, vagyis a társas megértő képességek komplex rendszere Topál (2006) szerint azon sajátossága az emberi fajnak, amely más emberszabásúaktól jellegzetesen elkülöníti, ám ennek az emberi viselkedés-evolúcióban játszott szerepét és evolúciós megjelenését még nem sikerült tisztázni. Számos kutató szerint az elmeolvasás egy veleszületett képességre épül, és a szociális utánzáshoz illetve a közös figyelemhez hasonló kognitív elő-állapotokból alakul ki az idegrendszer érése során (Bereczkei–Paál 2006); így Miklósi (2005) szerint a szociális kogníció kutatói is úgy vélekednek, hogy a szociális kogníció sem pusztán a fejlettebb asszociációs képességen alapszik, hanem evolúciósan adaptálódott agyi struktúrák állnak a háttérben.

1.2. A felnőtt elmeolvasó képesség kutatása és annak nehézségei

A felnőttek mentális működésének alapstruktúráját ugyanazon kognitív algoritmusok alkotják, mint a gyermekekét, ám az idegrendszeri érési folyamatok és a folyamatosan bővülő tapasztalatok miatt ezek fontos változásokon mennek keresztül (Csibra–Gergely 2002). Még mindig nincs elegendő információ arról, hogy az életkor előrehaladtával miként mennek végbe azon reprezentációs újraírások, amelyek a gyermek növekedése során lehetővé teszik az egyre bonyolultabb elmeteóriával kapcsolatos feladatok megértését.

Egyes vizsgálatok szerint a hat-hétéves gyermekek képesek lehetnek harmadrendű intencionalitást magában foglaló mentális állapotulajdonításra is, így felmerül a kérdés, hogy a felnőttek milyen szintű elmeolvasásra képesek és léteznek-e egyéni különbségek a teljesítményükben (Bereczkei 2008). A Kindermann-történetek során (részletesebben tárgyaljuk a 2.2.1. fejezetben) negyedrendű intencionalitásokig („*A azt gondolja, hogy B úgy tudja, hogy C szerint D akar valamit*”) jól teljesítettek a vizsgálati személyek, azonban ez volt a határ vonal. Innentől ugyan még nyomon tudták követni az események sorrendiségét (egészen hatodrendű intencionalitásig), azonban a mentális állapotulajdonításnál a negyedrendűnél magasabb intencionalitásokat a legtöbben már képtelenek voltak megérteni (Bereczkei 2008).

Szintén kevés ismeretünk van az elmeteória nemi különbségeivel kapcsolatban, feltételezések szerint a nők másod- és harmadrendű intencionalitást igénylő feladatokban jobban teljesítenek (Bereczkei 2008). Ez talán magyarázható azzal, hogy a férfiakéhoz képest nagyobb szociális kompetenciával rendelkeznek, illetve az elmeolvasó képességek csökkenésével járó autizmust gyakran egy szélsőséges férfiagyként definiálják.

1.3. A modularitás

1.3.1. A moduláris felépítés

Jelenleg is vita tárgya, hogy az emberi elme milyen mértékben moduláris szerkezetű (Bereczkei 2008), azonban feltételezhetjük, hogy az elmeteória egy terület-specifikus és valószínűleg moduláris szerveződésű kognitív mechanizmuson alapul (Gallagher–mtsai 2000). A specifikusság tekintetében egyelőre megosztottak az elképzelések annak mértékét illetően, tehát ahogy Pléh (2001) például hozza: a formalításra egyetlen moduláris rendszer létezik-e, vagy vannak háromszögekre, négyzetekre és körökre elkülönült modulok? Ugyanakkor konszenzusra letek abban a tekintetben, hogy a területspecifitás olyan magasabb rendű területekre is érvényes, mint az arc észlelése vagy a számfogalom (Pléh 2001).

A moduláris felépítés elképzelésének lényege Miklósi (2005) szerint, hogy a szociális kogníció egyes jól körülhatárolt elemeinek reprezentálására kialakult funkcionális működési egységek – ún. modulok – léteznek az agyban. Ez a felépítés feltételezi, hogy a modul egy, a faj minden egyedére jellemző genetikailag meghatározott képesség, az egyedfejlődés adott szakaszában jelenik meg, működése automatikus és gyors, nem igényel tudatos agyműködést vagy irányított figyelmet (Miklósi 2005). Ettől függetlenül Miklósi vélekedése szerint létezhetnek asszociatív mechanizmusok, viszont az egyes fajok egyedei egy olyan előrehuzalozott reprezentációs rendszerrel rendelkeznek, amely a szociális környezetet adott kategóriák szerint bontja fel s ezzel meghatározza a későbbi értelmezési keretet is. Például a tekintet alapú érzelem-felismerésben fontos szerepe van annak, hogy a szempárok merre néznek. Kutatók beszámolója alapján feltételezhetjük, hogy egy neuronegyüttes – modul – végzi a tekintet-felismerést, mely külön erre specializálódott (Miklósi 2005).

1.3.2. Szelektív agyi meghibásodások: autizmus

Az elme modularitásának legfőbb bizonyítéka, hogy bizonyos funkciók akár szelektíven is meghibásodhatnak, ez még nem jelenti feltétlenül az elmeteóriára való képesség teljes elvesztését. Így például a speciális nyelvkészségbeli károsodást szenvedők nem képesek a másik elméjének reprezentációján alapuló feladatokat megoldani, azonban a károsodás mértéke és a feladat sikeressége között a kutatók (Miklósi 2005) nem találtak összefüggést.

Ugyanígy különféle agyi károsodások a szociális ítélőképesség szelektív meghibásodását is okozhatják (Baron-Cohen–mtsai 1999) anélkül, hogy az általános problémamegoldó képességben deficit jelenne meg.

Az autizmus a mentális állapotok reprezentálásához szükséges kognitív mechanizmusokban bekövetkező specifikus károsodások összessége, molekuláris genetikai elemzések szerint meghatározott idegrendszeri elváltozásokhoz köthető és genetikai alapokkal rendelkezik (Bereczkei 2008). Az autista gyermekek általában két olyan viselkedésben mutatnak károsodást, mely normális esetben már tizenöt hónapos kortól jelen van, és mentális állapotulajdonítást igényel: a közös figyelemben és a mintha-játékban (Kerr–Durkin 2004). Szociális és kommunikatív képességeik hiányosak, képtelenek az érzelmkifejezések helyes értelmezésére, a metaforák és az ironia megértésére (Bereczkei 2008). Az autizmussal élők képesek az önfelismerésre (Kiss 2005), azonban naiv tudatelméleti képességük sérült.

Az autizmus az elmeolvasó képesség hiányával, vagy legalábbis nem megfelelő működésével járhat. A tudatelméleti magyarázatok (Péley 2001) szerint az autistáknak az a képességük hiányzik, hogy gondolkodni tudjanak gondolatokról és érzésekről, vagyis deficitet szenvedett a kommunikatív és képzeleti képességük. Feltételezik azt is, hogy az autizmussal élők metareprezentációs képességeit érte sajátos károsodás, aminek következtében képtelenek a mentális állapotokról gondolkodni. Így tehát az autista gyermekek nem játszanak mintha-játékot, mert nem tudnak másodlagos reprezentációt használni, Péley (2001) vélekedése szerint a mentális állapotok megértésére is képtelenek lehetnek.

Egy átlagosan fejlődő hároméves még elbukik a „Sally-Anne” hamisvélekedés-teszten, és a négyéveseknek sem mindig sikerül megoldani azt (Wimmer–Perner 1983), egy autizmussal élő gyermeknek még később sem. Wellmann és munkatársai szerint (Kerr–Durkin 2004) valószínűsíthető, hogy az autizmussal élő gyermekek elmeolvasó képességének nehézségei a munkamemóriájuk kapacitásában rejlik (Kerr–Durkin 2004). A magasabb intellektuális képességekkel bíró autisták ugyan kilenc-tíz éves korukra elérhetik az átlagosan fejlődő négyéves gyermekek szintjét és teljesíthetik a téves vélekedés tesztet, mégis képtelenek maradnak harmadszintű intencionális állapotok megértésére (Bereczkei 2008). Tehát soha nem fogják megérteni egy tőlük eltérő személy vélekedését egy harmadik személy vélekedéséről.

1.4. Az elmeteória felosztásai

1.4.1. Az *implicit* és az *explicit* tudatelmélet

Virányi (2001) megfogalmazásában a viselkedés bejósolásának háttérben különböző rendű intencionalitásokat takaró mechanizmusok állnak. A leg egyszerűbb módszer a másikról való elképzelés kialakítására, ha közvetlenül

annak viselkedési sajátosságai alapján ítéljük meg őt. Elmeteóriáról akkor beszélhetünk, ha a másik viselkedését már az alapján jósoljuk meg, hogy mentális állapotot tulajdonítunk neki, vagyis elképzelésünk van arról, hogy a másikkal milyen vágya, szándéka, félelme stb. van a fejében (Virányi 2001). Ezen belül különböztethetjük meg az alacsonyabb szintű, vagy implicit illetve a magasabb szintű, vagy explicit tudatelméleti képességeket (Bereczkei 2008).

Implicit elmeolvasásról beszélünk, amikor az egyén csak akkor képes a sajátjától eltérő mentális állapot megértésére, ha a mentális állapotváltozást kísérő viselkedési változásokat módja van megfigyelni (Bereczkei 2008). Ez egy tanulási folyamat eredménye, amikor a másik mentális állapotáról mindössze annak viselkedése alapján tudunk kialakítani elképzeléseket, tehát reprezentálni csak a viselkedésben megnyilvánult, látható mentális állapotokat tudjuk (Virányi 2001).

Ezzel szemben explicit vagy teljes elmeteóriája van az egyénnek, ha a másik viselkedésére vonatkozó elvárásainak kialakításához nincs szükség a látható mentális állapotokra, mert akkor is tud következtetni a még meg nem nyilvánult, rejtett mentális állapotra, ha annak tartalma vagy változása magából a szituációból fakad (Bereczkei 2008).

1.5. A kutatás célja és a kutatási kérdések

Jelen kutatás célja a különböző elmeolvasó képességek átjárhatóságának vizsgálata. Korábbi elképzelés, hogy egyetlen, nagy kognitív rendszerként kezeltek az elmeolvasó rendszert, melynek mindössze különböző végrehajtó funkcióit különítették el egymástól.

Baron-Cohen (1999) vélekedése szerint négy, a külvilág alapvető tulajdonságait reprezentáló moduláris rendszert foglal magába az elmeteória mechanizmusa. Modularista felfogása szerint genetikailag előírt, egymástól függetlenül működő prekurzorok (korábban létrejövő, egyszerűbb kognitív képességek, úgynevezett előfutárok) kognitív mechanizmusokat tartalmaznak, melyeket csak a meghatározott környezeti ingerek kapcsolnak be (Bereczkei 2008), vagyis a kognitív struktúrák zártak és egymásba ágyazottak. A modularisták továbbá úgy vélik, hogy az elmeteória és annak prekurzor moduljai a tapasztalás által sem változnak, mindössze idegrendszeri érési folyamaton mennek keresztül (Bereczkei 2008), ezzel szemben az elmeolvasás kialakulását jelentősen befolyásolják a környezeti hatások.

Mások is érvelnek az elmeolvasás veleszületettsége és a moduláris szerkezet mellett, azonban az elméleti álláspont másik táborába szembehelyezkedik a modulkoncepcióval és úgy véli, hogy terület-általános kognitív mechanizmusok felelnek a mentális állapottulajdonításért (Egyed 2006). Leslie szerint

(Costall–Leudar 2004) az evolúció egyetlen nagy speciális modullal szerelte fel az emberi agyat, ez pedig az elmeolvasás modulja (*Theory of Mind* vagyis ToM modul), amely a normál fejlődésű gyermekeknek segít abban, hogy megértsék mások rejtett mentális állapotát.

Csibra és Gergely (2002) úgy vélik, az is lehetséges, hogy nem egy mentális állapotokkal operáló kognitív mechanizmusról van szó, hanem a tudatelmélet konstrukcióját az emberi egyedfejlődés során lehetővé tevő többfunkciós reprezentációs és komputációs elemek összességéről, s ilyen komponensnek tekintik a csecsemőkorban kimutatható teleológiai hozzáállást is.

Fodor (1983) moduláris nézetei szerint a tudat olyan, mint egy központi feldolgozórendszer, melyben az egyes modulok csupán korlátozottan férnek további egységek információihoz, funkcionálisan meghatározó részhalmazai a kognitív rendszernek, de a magasabb szintű információfeldolgozást egy centrális egység végzi, mely hierarchikusan a többi felett áll – ő ezt azonosítja a tudatossággal.

Mindezen ambivalens elméletek ismereteinek tükrében született meg első hipotézisünk:

1. Hipotézis: Különböző elmeolvasó képességek léteznek, köztük átjárhatósággal.

A kutatók egyetértenek abban, hogy az explicit tudatelméleti modul kizárólag humán-specifikus tulajdonság, azonban az implicit modullal megoszlanak a vélemények. Mithel (Bereczkei 2008) vélekedése szerint már a százezer évvel ezelőtt megjelenő homo sapiens sapiens is kifejlett explicit tudatelmélettel bírt, az implicit tudatelméleti modult meg sem említi, hiszen azt a legtöbben kizárólagosan a főemlősök, még inkább az emberszerűek képességének tartják.

Perner ugyan feltételezi és vizsgálja is a lehetőségét, hogy a gyermekek négy-öt éves koruk előtt mentalizálhatnak implicit tudatelméletet alkalmazva (Egyed 2006), azonban végül kitart az explicit tudatelmélet mellett valamint amellet, hogy egy radikális váltással hirtelen képes lesz a gyermek metarprezentációra.

Fonagy és Target (1997) a szelf fejlődésében szerepet játszó reflektív funkció és a kötődés vizsgálata közben úgy találják, hogy egy kognitív erőfeszítést igénylő feladat, mint például a hamisvélekedés-teszt teljesítését elősegítheti a biztonságos kötődés. A társas atmoszférának köszönhető facilitáció a performancia faktorokat befolyásolhatja. Hipotézisük ellenőrzésére pedig úgy vélik, hogy a hamis vélekedés implicit és explicit megértését külön kéne vizsgálni. Explicitnek ítélik a verbális, vagy rámutatásos választ igénylő feladatrészt és implicitnek az automatikus tekintetorientációt. Vizsgálatuk egyelőre még a kutatócsoporti tervezés szintjén van.

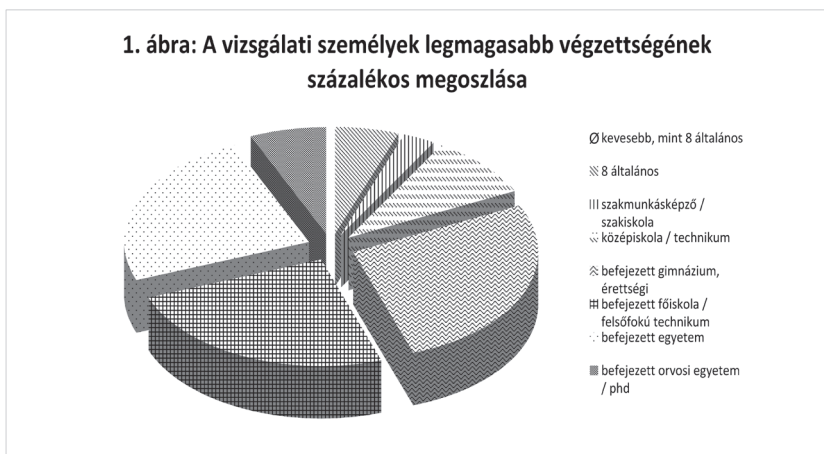
Mindezekon az ellentmondó vélekedéseken pedig második hipotézisünk alapszik:

2. *Hipotézis:* Implicit és explicit tudatelméleti modulok egyaránt léteznek a felnőttkori elmeolvasásnál

II. Módszer

2.1. Vizsgálati személyek

A résztvevők valamennyien önként jelentkezők voltak, az eredmények 107 személy vizsgálatából származnak, közülük 63 férfi és 44 nő. Összesített átlagos életkoruk 28,21 év (csak a férfiaknál nézve az átlagos életkor 30,41 év, csak a nőknél pedig 25,07 év). A mintát alkotó személyek végzettségének megoszlását az 1. ábra kördiagramja foglalja össze.

1. ábra A vizsgálati személyek legmagasabb végzettségének százalékos megoszlása

Fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy a kutatásban résztvevő személyek nem voltak pszichológushallgatók, tehát ezekről a tesztekéről nem tanultak, megoldásaikat nem ismerték, illetve az általunk felhasznált tesztekét még nem vették fel velük, éppen ezért nem rendelkeznek teszt tapasztalattal. A vizsgálat anonim volt, a vizsgálati személyek az egyes általuk kitöltött tesztek egy szabadon választható jeligével látták el, ez alapján tudtuk később összekapcsolni az egy emberhez tartozó válaszlaponkat.

2.2 Vizsgálati eszközök

A kutatás során összesen négy különböző tesztet kellett felvenni a kísérleti személyekkel. Mivel ezek a tesztek egyesével is elég időigényesek, eltekintettünk attól, hogy egyszerre kelljen mind a négyet megoldani. A teszteket tetszőleges sorrendben és időközönként lehetett kitölteni, azonban az első és a negyedik teszt teljesítése között nem telhetett el két hónapnál több idő, valamint értelemszerűen a már elkezdett tesztet be kellett fejezni a következő feladat megkezdése előtt. A vizsgálati eszközöket az általunk kitöltésre ajánlott sorrendben mutatjuk be:

2.2.1. Történet-megértés

A mentális állapottulajdonítási képességet egy a felnőttkori elmeteória nemzetközi kutatásának gyakorlatában használatos megértési feladat keretében mértük fel (Kindermann–Dunbar–Bentall 1998). Itt a résztvevőknek összesen öt rövid történetet kell olvasniuk olyan szituációról, amelyekben szándékos vagy véletlen megtévesztés történik, majd ki kell tölteniük minden történethez egy-egy kényszerválasztásos tesztet, ahol minden kérdésre két lehetőség közül kell kiválasztaniuk a jó megoldást. Kétféle típusú kérdésre kell válaszolniuk: az egyik típus a történet kauzális összefüggéseire kérdez rá (ellenőrizvén, hogy a kitöltő memóriáját érintik-e hiányosságok), a másik a történetben szereplők mentális állapotára. Fontos megjegyezni, hogy a vizsgálati személyek soha nem láthatják egyszerre a történetet és a hozzá tartozó kérdéseket. A továbbiakban az egyszerűség kedvéért erre a tesztre Kindermann-történetek néven hivatkozunk.

2.2.2. Érzelem-olvasás

Ezt követte a Szemekből olvasás (a továbbiakban csak Baron-Cohen) teszt (Baron-Cohen–mtsai 2001, magyarítás: Ivády, é.n.), amelyben a résztvevőknek az egyesével bemutatott szempárokról (példaként lásd: 2. ábra) kellett megállapítani, hogy a felsorolt négy érzelem közül melyiket ábrázolják. Az eredeti teszt itemeit Baron-Cohen nevezi először a szem nyelvének felnőtt tesztjeként 1995-ben (*adult test of the „language of the eyes”*), alapozva Numenmaa (Baron-Cohen–mtsai 1997) korai feltevésére, miszerint a mentális állapotok kifejezésére létezik egyfajta nyelve az arcnak (*„language of the face”*).

2. ábra: Példa a Baron-Cohen Szemekből olvasás teszt képeire – nem eredeti méretben

A Szem tesztet (*The Eyes Task*) Simon Baron-Cohen, Therese Jolliffe, Catherine Mortimore és Mary Robertson jegyzi 1997-ből. Ebben a tesztben még összesen huszonöt, magazinforrásból összeválogatott férfi és női szempárt kellett kényszerválasztás alapján hozzárendelni két feltüntetett érzelemből egyhez. Mindegyik kép ugyanakkora és egyaránt fekete-fehér, az arcnak ugyanarról a részéről származnak (az orrnyereg közepétől a szemöldökig). A 2001-es revízió során a kényszerválasztás lehetőségeinek száma négyre nőtt, ezzel is lecsökkentve a véletlenszerű találat (helyes tippelés) esélyeit. A tesztitemek (a szempárokat ábrázoló képek) számát is harminchatra növelték, hogy ezzel is növeljék az individuális kitöltők által elért eredmények közötti különbséget, mivel az eredeti verziónál a legtöbben ugyanannyi pontot szereztek.

2.2.3. Folyamat-megértés

Ezután a Wechsler Adults Intelligence Scale – WAIS (Wechsler 1955b) magyar változatának (Magyar Wechsler Intelligenciateszt, vagyis röviden MAWI) egy részfeladatát kellett megoldaniuk. A MAWI eredeti magyar adaptációját Kun Miklós és Szegedi Márton (1971) készítették a hatvanas évek közepén, s azóta többször frissítették standardjait. Vizsgálatunkban a képek sorba rendezése részfeladatot kellett megoldaniuk az önkénteseinknek (az egyszerűség kedvéért a továbbiakban csak MAWI-ként hivatkozunk majd rá, mégse keverjük össze az egész MAWI tesztel). Itt megadott sorrendben mutatunk képeket a vizsgálati személyeknek, amelyekből egy összefüggő történetet kell kirakniuk. Minden egyes kártya hátulján egy szám és egy betű található, a számok alapján kell a kutatásvezetőnek a vizsgálati személy elé helyezni a képeket (értelemszerűen úgy, hogy a képek hátoldalán levő számok növekvő sorrendbe kerüljenek), majd a feladat teljesítése után szintén a hátlap kódjai segítségével bizonyosodhat meg a kutatásvezető az eredmény helyességéről (itt a hátoldalon levő betűknek kell összeolvasva kiadnia egy értelmes szót, ami a történet címe is egyben). A vizsgálati személy természetesen nem láthatja a képek hátán elrejtett kódokat.

3. ábra Példa a MAWI tesz képek sorba rendezése részfeladatára (nem eredeti méretében)

Mivel célunk nem az intelligencia mérése volt, nem használtuk fel az egész MAWI tesztet, valamint nem mértük a kitöltés idejét sem, mindössze a képek sorba rendezése alapján kapható nyerspontokkal számoltunk.

2.2.4. Beszéd érzelmi tartalmának megértése

Végül Golan, Baron-Cohen és Hill (2006) The Cambridge Mindreading (a továbbiakban: CAM) tesztjének hangalapú érzelem felismerés része volt a befejező feladat. Ezt Rutherford és munkatársai (Rutherford – Baron-Cohen – Wheelwright 2002) „Reading the Mind in the Voice” tesztjének mintájára készítették, mely eredetileg a BBC drámasorozataiból kiragadott negyven beszédtörédeket tartalmazott. A Golan és munkatársai általi verzió (2006) alapjául érzelmek egy új taxonómiája szolgált, melyet korábbi vizsgálatokra alapozva (Golan–mtsai 2006), 412 különböző érzelem összesen 24, kölcsönösen kizáró csoportba sorolása alkotott. Ezen csoportokból 18 van jelen az összesen ötven itemből álló tesztben. Az egyes tesztelemek kiválogatása során gondosan ügyeltek arra, hogy egyaránt kerüljenek bele pozitív és negatív érzelmek is, valamint, hogy a taxonómia magasabb szintjéből valók legyenek (olyan összetett érzelmek, amelyek megértéséhez legalább 15-16 évesnek, sokszor még idősebbnek kell lenni). A végleges kérdőív kidolgozásának részletes leírását és validitásának vizsgálatát lásd máshol (Golan–mtsai 2006).

A teszt során a kitöltők véletlen sorrendben lejátszott rövid mondatokat hallottak, majd az előzőekhez hasonlóan itt is négy választási lehetőségből kellett megjelölniük azt az érzelmet, amelyet szerintük a hangfelvétel tükröz. Mivel a CAM tesztnek egyelőre nincs publikált magyarítása, az eredeti, angol nyelvű auditoros ingereket használtuk fel, ezzel is kiküszöbölve, hogy az elhangzott mondatok tartalma esetleg befolyásolja a kísérleti személyeket. A választási lehetőségek természetesen magyarul voltak feltüntetve, illetve a ki-

töltőket megkérdeztük arról is, hogy tudnak-e angolul, illetve ezen tudásukat felhasználták-e a teszt kitöltése során.

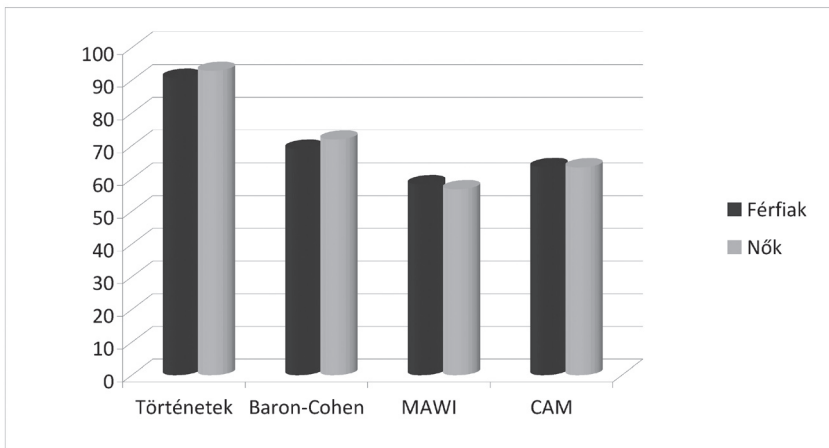
2.3. Elemzés

A vizsgálathoz egy 128 oszlopból (nem, kor, végzettség, angoltudás, valamint a különböző tesztekre adott válaszok, a pontok és a hibapontok összesítése) és 107 sorból (individuális vizsgálati személyek) álló táblázatot készítettünk. Minden egyes teszt esetében külön rögzítettük az egyes itemekre adott megoldásokat, az összevetéshez pedig az eredmények illetve a hibapontok összegeit használtuk fel. A minta vizsgálatához az SPSS 18.0 programot használtuk, a kapott szignifikáns adatokat a továbbiakban csillaggal jelöljük.

III. Eredmények

3.1. A teljesítmények megoszlása

Az egyes tesztekben elért eredményeket százalékos megoszlásban foglalja magában a 4. ábra, nemekre bontva. A legtöbb jó megoldást a Kindermann-történeteknél mértük, a férfiak átlagosan 90,83%-ra, míg a nők 92,96%-ra teljesítették a feladatokat. A Baron-Cohen szemekből olvasás tesztnél a férfiak átlagosan elért eredménye 69,13% volt, a nőknek valamivel több: 71,96%. A

4. ábra Az egyes tesztekben elért százalékos eredmények nemekre bontva

legnehezebbnek a MAWI képek sorba rendezése részfeladat bizonyult a helyes válaszok száma alapján, itt ugyanis a férfiak átlagosan 58,36%-ra, a nők pedig 56,81%-ra teljesítettek. A CAM teszt során az átlagosan elért százalékos eredmény a férfiaknál 63,61% volt, a nőknél 63,5%.

A vizsgálati személyek összesen 65,4%-a értett angolul (70 ember), kizárólag a férfiakat nézve ez 61,9% (39 férfi), kizárólag a nőket nézve pedig 70,5% (31 nő).

3.2. Nem, életkor, angoltudás és végzettség

A kor semmilyen egyéb adattal nem állt összefüggésben, leszámítva természetesen az érthető kapcsolatot a végzettséggel ($r=0,451^{**}$; $p=0,000$). Az angoltudás egyedül a CAM tesztnél volt hasznosítható, így itt szignifikáns kapcsolatot találtunk ($r=-2,26^{*}$; $p=0,019$). Független mintás T-próbával megállapítottuk, hogy a nem (mint gender) nem állt szignifikáns kapcsolatban CAM teszttel ($t(105)=0,044$; $p=0,965$, n.s.), sem a Baron-Cohen teszttel ($t(105)=-1,403$; $p=0,163$, n.s.), sem a MAWI-val ($t(105)=0,520$; $p=0,604$, n.s.). Ugyanakkor szignifikáns kapcsolatba hozható Kindermann-történetekkel ($t(105)=-2,285$, $p=0,024$).

A végzettség egyedül a CAM teszt hibapontjaival állt szignifikáns negatív kapcsolatban ($r=-0,250^{**}$; $p=0,00$), vagyis minél magasabb volt valakinek a végzettsége, annál könnyebben volt képes a hangalapú érzélem-felismerésre.

3.3. A különböző tesztek közötti kapcsolatok

A Kindermann-történetek kizárólag memóriára vonatkozó része, illetve a kizárólag elmeteóriára vonatkozó része között találtunk egy gyenge, de szignifikáns kapcsolatot ($r=0,253^{**}$; $p=0,009$). Ugyanakkor erős, szignifikáns korreláció van a memóriára vonatkozó kérdések és az összesített történeti hibapont között ($r=0,727^{**}$; $p=0,000$), továbbá az összesített hibapontszám erősen és szignifikánsan korrelál a kizárólagosan elmeteóriai hibákkal ($r=0,846^{**}$; $p=0,000$).

A memóriát érintő kérdésekre adott hibás válaszok száma és a Baron-Cohen szemekből olvasás teszt hibás megoldásainak száma között is van szignifikáns, ám gyenge kapcsolat ($r=0,217^{**}$; $p=0,025$). Ugyanez igaz a memóriás kérdések és a MAWI képek sorba rendezése részfeladat hibás eredményei közötti kapcsolatra is ($r=0,284^{**}$; $p=0,004$). A CAM hang alapú érzélem-felismerésének hibaszáma volt az utolsó, amely szintén gyenge, de szignifikáns korrelációt mutatott a Kindermann-történetekben elvétett tisztán kauzális kérdésekkel ($r=0,284^{**}$; $p=0,003$).

A történetek kizárólag elmeteóriára vonatkozó kérdéseinek összesített hibapontszáma szignifikáns korrelációt mutat a Baron-Cohen szemekből olvasás teszt hibás válaszainak számával ($r=0,321^{**}$; $p=0,001$), gyenge, de szintén szignifikáns kapcsolatot a MAWI képek sorba rendezésének hibáival ($r=0,291^{**}$; $p=0,002$), valamint a CAM érzelem-felismerés elrontott megoldásainak számával ($r=0,205^{*}$; $p=0,034$).

A Kindermann-történetekben elkövetett összes hiba száma és a Baron-Cohen teszt hibaértéke szignifikánsan korrelál ($r=0,353^{**}$; $p=0,001$), ugyanígy összefüggésben van vele a MAWI hibaszáma ($r=0,354^{**}$; $p=0,000$) és a CAM hibaszáma is ($r=0,305^{**}$; $p=0,001$).

A már előbb említett eredményeken kívül a Baron-Cohen teszt hibás megoldásainak száma gyenge de szignifikáns kapcsolatot mutatott a CAM teszt hibás eredményeivel, ($r=0,260^{**}$; $p=0,007$).

A Baron-Cohen szemekből olvasás teszten elért hibaszámok nem voltak összefüggésben a MAWI képek sorba rendezése feladat hibáival ($r=0,131$; $p=0,177$, n.s.). Továbbá a CAM hang alapú érzelem-felismerés teszt és a MAWI képek sorba rendezése részfeladat között egyáltalán nem találtunk szignifikáns kapcsolatot ($r=0,148$; $p=0,127$, n.s.).

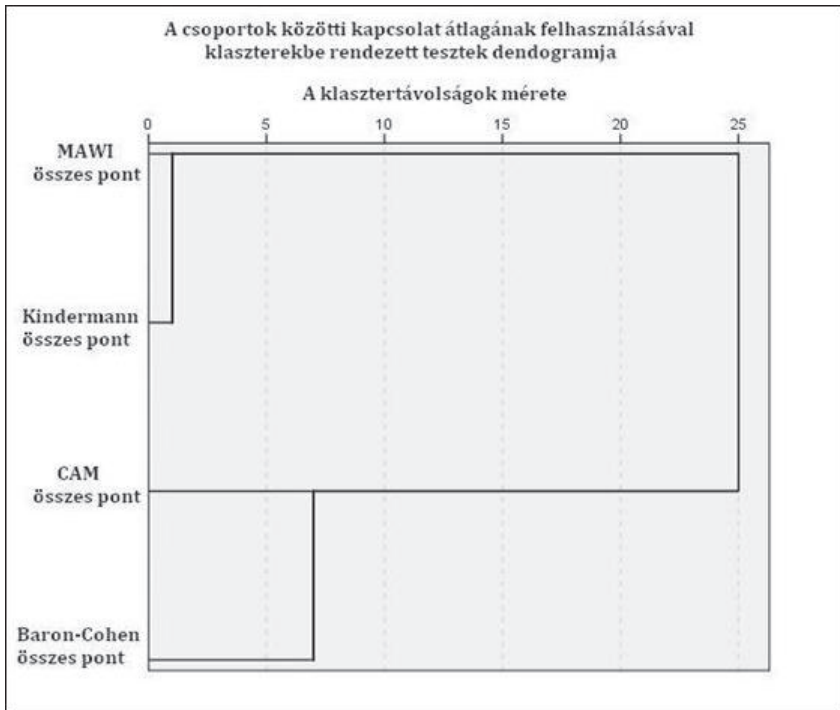
A letisztultabb eredmények érdekében a hibaszámokat átforgattuk találatokká, így a következő kapcsolatokat kaptuk:

A CAM teszten elért pontszámok szignifikáns kapcsolatot mutattak a Baron-Cohen teszten elért pontszámokkal ($r=0,260^{**}$; $p=0,007$), valamint a Kindermann-történetekkel ($r=0,250^{*}$; $p=0,034$), azonban nem voltak kapcsolatban a MAWI pontszámokkal ($r=0,140$; $p=0,148$, n.s.). A Baron-Cohen teszt is mutatott szignifikáns kapcsolatot a Kindermann-történetekkel ($r=0,321^{**}$; $p=0,001$), viszont nem állt kapcsolatban a MAWI-val ($r=0,143$; $p=0,141$, n.s.). A fentiekén kívül még a MAWI és a Kindermann-történetek között találtunk szignifikáns kapcsolatot ($r=0,291^{**}$; $p=0,002$).

3.4. A klaszteranalízis

A négy mentális állapotulajdonitást mérő eljárás összesített pontszámán hierarchikus klaszteranalízist végeztünk euklidészi távolság-meghatározással. Az eljárás célja az, hogy megvizsgáljuk, a négy pontérték változó milyen csoportokba sorolható és alátámaszthatjuk a vizsgálat hipotézisében megfogalmazott függetlenséget az implicit és explicit tudatelméleti modulok között. Ez a dimenziócsökkentő eljárás homogén csoportokba (ún. klaszterekbe) rendezte adatainkat aszerint, hogy melyik milyen távolságra van egymástól.

A dendogramon (5. ábra) világosan látszik, hogy a négy teszt két nagyobb csoportba osztható: a MAWI és a Kindermann-történetek alkotnak egy cso-

5. ábra A hasonlóságok alapján klaszterekbe összevont tesztek dendogramja

portot, a CAM és a Baron-Cohen teszt pedig egy másodikat. Az ábrán is kivehető, hogy a MAWI és a Kindermann-történetek közelebb vannak egymáshoz, mint a CAM és a Baron-Cohen.

IV. Megvitatás

4.1. Hipotéziseink igazolása

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy eredményeink igazolták mindkét hipotézisünket.

1. *Hipotézis:* Különböző elmeolvasó képességek léteznek, köztük átjárhatósággal.

Az első hipotézissel összhangban vizsgálataink szerint az eredeti vélekedésekkel ellentétben nem egyetlen nagy ToM rendszer létezik az elmeolvasásra,

hanem legalább két kognitív alrendszer. Vagyis, ellentétben a korábbi feltevésekkel, például a tekintetészlelés illetve a hang alapú érzelem-felismerés nem pusztán végrehajtó funkciók, hanem az elmeolvasáson belül megkülönböztethető képességek. Ezen képességek pedig egymással gyenge kapcsolatban állnak, köztük átjárhatóság létezhet.

2. *Hipotézis:* Implicit és explicit tudatelméleti modulok egyaránt léteznek a felnőttkori elmeolvasásnál.

A második hipotézissel összhangban, az emberben valóban egymás mellett létezhet az implicit és explicit elméleti modulja. Korábbi téves vélekedés volt, hogy az ember kizárólagosan explicit tudatelméleti modullal bír, hiszen éppen a darwini fejlődés értelmében az ember nem tér el gyökeresen a főemlősöktől (pontosabban az emberszabásúaktól), hanem egyszerűen csak túlmutat rajtuk fejlődésével. Az implicit tudatelméleti modul kifejezést sokszor hibásan használják, illetve pontosabban hibásan nem használják, mivel például hideg és meleg empátiával próbálják megkülönböztetni a Baron-Cohen szemekből olvasás teszt itemeit, holott valójában mind implicit tudatelméleti modult mérnek.

4.2. A Baron-Cohen és a CAM teszt, mint implicit tudatelméleti modulok

Világossá vált, hogy a négy teszt összesen két kognitív alrendszerét foglalja össze a ToM rendszernek. Közös csoportba sorolható a Baron-Cohen és a CAM, valamint egy másik közös csoportba a Kindermann-történetek és a MAWI. Természetesen néhány teszt gyenge korrelációt mutat egymással az élesen szétválasztható csoportokon keresztül is, hiszen végső soron mind elmeolvasást illetve érzelem felismerést vizsgáló tesztek.

Eredményeink tükrében úgy véljük, hogy a Baron-Cohen Szemekből olvasás teszt, illetve a CAM teszt egyaránt implicit tudatelméleti modulnak tekinthető. Az implicit modul magában foglalja, hogy a mentális állapot tulajdonításához és annak megértéséhez szükség van arra, hogy az állapotváltozást kísérő viselkedéses változást megfigyelhessük (Berezkei 2008). Az érzelmek arcon illetve hanglejtésben történő megjelenése pedig egyértelműen viselkedéses változás. Berezkei (2008) megfogalmazásában az érzelmek jelzik az egyénnek a túléléshez és szaporodáshoz szükséges erőforrások megszerzésének várható sikerét vagy kockázatát, ez alapján különíthetjük el a pozitív és negatív érzelmeket. Tehát evolúciós adaptációk, melyek összehangolják és mozgósítják azon specifikus élettani és pszichológiai mechanizmusokat, amik az adaptív viselkedési válaszok létrehozásában szükségesek (Berezkei 2008). Bonyolult, összetett érzelmekből szándékot vagy más mentális tartalmat kiolvasni nem natív képesség, hanem tanulási folyamat

eredménye. Ekman (Berezkei 2008) megállapította, hogy sokszor a tapasztalt szakemberek sem képesek észrevenni a különbséget az arckifejezések és a valódi szándékok között.

A beszéd kizárólagosan humánspecifikus képességünk, sok tekintetben eltér az állatok zárt kommunikációjától: képesek vagyunk önkényesen absztrakt szimbólumokat használni egy külső referencia megjelölésére, például a külvilág árnyalt leírására (Berezkei 2008). A fonémák megkülönböztetésére és az anyanyelv preferálására már a néhány hónapos csecsemők is képesek, viszont maga a nyelv mégis tanulási folyamat eredménye. Malle (2002) szerint az elméletiához nélkülözhetetlen a protonyelv megléte, majd az elméletiához vezet a nyelvelsajátításhoz. Eredményeink alapján a CAM tesztet szintén az implicit tudatelméleti modulokhoz soroljuk, mivel itt is a viselkedésben már megnyilvánult mentális állapotváltozásról van szó.

4.3. A Kindermann-történetek és a MAWI képek sorba rendezése, mint explicit tudatelméleti modulok

Egy megfigyelés szerint a regényírók elmeolvasó képessége fejlettebb az átlagosénál, hiszen gyakran ötödrendű intencionalitásokat foglal magában munkájuk (*az Író szándéka, hogy az Olvasó azt higgye, hogy A azt gondolja, hogy B úgy véli, hogy C akar valamit*), míg az olvasónak a regény megértéséhez mindig elég eggyel kevesebb intencionalitás-fokozat is. Érdekes elmélet (Berezkei 2008), hogy a krimi írók még ennél is nagyobb képességgel rendelkezhetnek, hiszen egy ideig szándékosan félre kell vezetniük olvasóikat a bűnügyi történet során. A Kindermann és munkatársai (1998) nevéhez fűződő tesztben ilyen szándékos megtévesztéseket tartalmazó történetekben kellett nyomon követni a kauzalitást és a szereplők mentális állapotát, ami a legtöbbször csak negyedszintű intencionalitásig szokott sikerülni a felnőtteknek. Ezzel szemben, ahogy már említettük, vizsgálati személyeink eredményei kimagaslóak voltak. Mindenesetre a szövegben szereplő személyek mentális állapotváltozását sok esetben a szituációból kellett kikövetkeztetni, illetve sokszor nincs szó konkrét viselkedésben megnyilvánuló mentális állapotváltozásról, csak rejtetről (például a „Balázs gondolkodik” nevű rövid történetben nincs is konkrét cselekmény, csak Balázs eszmeftuttatását láthatjuk). Kijelenthetjük tehát, hogy a Kindermann-történetek egyértelműen az explicit tudatelméleti modulhoz tartoznak.

A Magyar Wechsler Intelligenciateszt képek sorba rendezése részfeladat klaszteranalízisünk szerint egyértelműen a Kindermann-történetekkel áll a legszorosabb kapcsolatban, és szintén explicit elmeolvasást mérhetünk vele. A képek sorba rendezése feladattípust már évek óta (Baron-Cohen, Leslie

és Frith 1986) sikeresen használják egészen kicsi gyermekeknél is az oksági kapcsolatok vizsgálatára. Ahhoz, hogy a képeket helyes sorrendbe tudjuk rendezni, meg kell értenünk – illetve az adott helyzetből, a körülményekből kell kikövetkeztetnünk - az ábrákon látható személyek rejtett mentális állapotát. Noha látjuk a különböző képkockákon egy adott szituáció alakulását (emlékezzünk vissza a 3. ábrán levő példára a fészket építő madárról), itt nincs szó a mentális állapot viselkedéses megnyilvánulásáról. Csak akkor tudjuk megoldani a feladatokat, ha megértjük a szereplők szándékait és aszerint rendezzük el a képeket, ez teszi a sorrendiségi részfeladatot egyértelműen explicitté.

4.4. Nemtől, kortól és végzettségtől való függetlenség

Érdekes eredménynek tartjuk, hogy a tesztek szinte teljesen függetlenek voltak nemtől, kortól és végzettségtől is. A korábbi vizsgálatokban (például Baron-Cohen–mitsai, 1997, 2001, Golan–mitsai, 2006) rendszerint a nők teljesítettek jobban. Az elmeolvasás feltétele az empátia, s az eltérő adaptációs problémák illetve szelekciós nyomóerők hatására a nők eltérő szociális stratégiákat alakítottak ki, jobb érzelemfelismerők és ezáltal jobb elmeolvasók is lettek (Bereczkei 2008). Jelen kutatás során egyedül a Kindermann-történeteknél találtunk szignifikáns nemek közötti különbséget, itt is mindössze átlagosan két százalékkal érték el jobb eredményt a nők a férfiaknál. Ez az eredmény esetlegesen betudható a minta elemszámának és összetételének is.

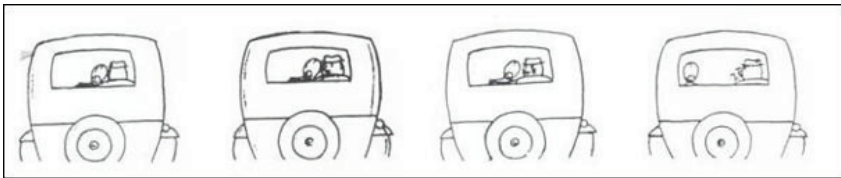
Nem meglepő eredmény, hogy a kor egyáltalán nem áll kapcsolatban a kitöltött teszteken elért pontszámokkal. Az elméleti kialakulása az embereknel 3-5 éves korra tehető, s ekkor már a felnőttéhez igen hasonló elmeolvasási képességgel rendelkezhetnek a gyermekek (Csinády 2010). A hamisvélekedés-teszt vízváltóját átlépvé gyakorlatilag már nincs számottevő különbség az egyes korosztályok elmeolvasó képességeiben, ráadásul mintánkban az átlagos életkor majdnem harminc év volt, ekkorra az emberek már képesek az olyan összetett érzelmek megértésére is, melyeket például a CAM tesztben hallhattak.

Ugyancsak figyelemre méltó eredmény, hogy a végzettség egyedül a hang alapú érzelem felismerés tesztben játszik szerepet, ám itt sem befolyásolja a CAM interakcióját másik tesztekkel. Amennyiben összefüggésbe hozzuk a végzettséget és a memóriát (tehát ha feltételezzük, hogy minél magasabb valakinek a végzettsége, annál jobb memóriával bír), valamint feltételezzük, hogy a CAM implicit tudatelméleti modul vizsgáló teszt, máris magyarázhatjuk az összefüggést a végzettség és az elért eredmény között. Mivel az implicit elméleti tanulásalapú, ezért alapvető szükséglet hozzá a jó memória.

4.5. A teszteken elért eredmények összefoglalása

Amint azt már említettük, vizsgálati személyeink saját bevallásuk alapján még nem találkoztak ezekkel a tesztekkel, a Kindermann-történetek esetében eredményeik mégis kimagaslóak voltak – ez utalhat a teszt elvégzésére vagy egy különlegesen jó elmeolvasó képességekkel rendelkező minta véletlenszerű összeállítására. Korábbi vizsgálatok (Kindermann–mtsai 1998) során azt találták, hogy az ötödik szintű intencionalitásnál a válaszadó túlnyomó többsége már helytelenül teljesít, ezzel szemben kutatásunkban a történetek egyszeri elolvasása után a tesztek átlagosan 90% körül teljesítették a vizsgálati személyek.

A legtöbb kutatásnál problémát szokott jelenteni, hogy a Baron-Cohen tesztben sokan elérik a plafonértéket, vagyis a maximális, vagy ahhoz közeli pontszámot szereznek, ami akár a kutatás validitását is megkérdőjelezheti. Többek között Baron-Cohen és munkatársai (2001) is ezért alkották meg tesztjük revízióját. Jelen vizsgálatban ez szerencsére nem okozott problémát, az eredmények átlagosan 70%-os teljesítést mutattak. A leggyengébb elért eredmény itt 25% volt, azonban ugyanez a személy a többi három tesztben átlagos eredményt mutatott.

6. ábra: Részlet a MAWI képek sorba rendezése részfeladat „UTAZÁS” elemének megoldásából - nem eredeti méret

A MAWI intelligenciatesztnek mindössze egy részfeladatát használtuk fel, így csak nyerspontokkal dolgoztunk, a teljesítési időtől eltekintve. Ez nem bevett gyakorlat a MAWI felvétele során, azonban a képek sorba rendezéséhez egyértelműen elmeolvasó képesség használatára van szükség. A teszt pontozását az utasításoknak megfelelően végeztük, azonban a képi anyagot a vizsgálati személyek sokszor túl kidolgozatlannak ítélték, valamint egy esetben (az „Utazás” történet kirakásakor, lásd a 6. ábrán) még a megoldókulcs és a képek helyes sorrendjének ismeretében is nehézséget okozott a vizsgálat vezetői számára a történet megalkotása, illetve megértése.

Bizonyos feladatokban már nem volt elég a szereplők mentális állapotát megérteni és beleképzelni magunkat a helyükbe, a helyes megoldáshoz az ar-

cukon megjelenő érzelmeket is le kellett volna tudni olvasni, azonban ez néha – szerintünk – lehetetlennek bizonyult.

A CAM tesztben nyújtott eredmények arra utalnak, hogy az eredeti, angol hangingeretek alkalmazásával valóban sikerült elkerülnünk, hogy a túlságosan sugalmazó szöveg (például a „nosztalgikus” férfi azt mondja: *Ah, to be young again* – szabad fordításban körülbelül: *Ó, ha újra fiatal lehetnék*) befolyásolja az emberek döntését. Ugyanakkor a tesztben a válaszlehetőségek között sokszor igen bonyolult érzelmei és néha hangulatfestő és állapotjelző szavak (például viharvert) is szerepeltek – igaz, ezek soha nem a helyes megfejtések voltak.

4.6. Összefoglalás és távlati elképzelések

Vizsgálati személyeink számos kritikát állítottak fel a MAWI képek sorba rendezése részfeladat itemeivel kapcsolatban. Bár a teszt standardjait az elmúlt években többször is frissítették, a tesztfeladatok nem követték a hazai társadalmi és kulturális változásokat, sem pedig az eredeti mérőeszköz szerkezeti változásait (Rózsa–Nagy–Oláh 2006). Erre a problémára talán megoldás lehet az új, 2008-ban megjelent és 2009-ben Rózsa és Kő által magyarra adaptált MAWI IV. teszt használata a jelenleg birtokunkban lévő kiadás helyett.

Mint ahogy a legtöbb szerző egyetlen komplex modulként tekinti az elméletóriát, mindeddig kevés figyelmet szenteltek annak, hogy az elmeolvasás több, egymástól részben független folyamatot is magában foglal. Pontosan ebben rejlik kutatásunk újszerűsége, hiszen sikeresen bemutattuk, hogy a felnőttkori elmeolvasásban elkülöníthető a viselkedési jellegzetességeket kiértékelő, úgynevezett implicit elméletória és a pusztán kontextus alapján működő explicit elméletória. Ennek a kettős kapacitásnak a vizsgálata fontos szerepet tölthet be a jövőben a legkülönbözőbb társas kapcsolatok megértése során. Éppen ezért szándékunkban áll vizsgálatunkat ennél is kiterjedtebb mintával megismételni, hogy az eredmények még pontosabbak legyenek.

Felhasznált irodalom

- Baron-Cohen, Simon–Leslie, Alan–Frith, Uta 1986. Mechanical, behavioural and Intentional understanding of picture stories in autistic children. *British Journal of Developmental Psychology*. 4. 113-125.
- Baron-Cohen, Simon–Ring, Howard–Wheelwright, Sally–Bullmore, Edward–Brammer, Michael–Simmons, Andrew–Williams, Steve 1999. Social intelligence in the normal and autistic brain: an fMRI study. *European Journal of Neuroscience*. 11, 1891-1898.
- Baron-Cohen, Simon–Wheelwright, Sally–Hill, Jacqueline–Raste, Yogini–Plumb, Ian 2001. The 'Reading the Mind in the eyes' test revised version: A study with normal

- adults, and adults with Asperger Syndrome or High-Functioning autism. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 42. 241-252.
- Baron-Cohen, Simon–Wheelwright, Sally–Jolliffe, Therese 1997. Is there a „language of the eyes”? Evidence from normal adults, and adults with autism or Asperger Syndrome. *Visual Cognition*. 4. 311-331.
- Berezkei Tamás 2008. *Evolúciós Pszichológia*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Berndsen, Mariette 2005. Theory of Mind: Implications for Intervention. *Listen and Talk, Education for Children with Hearing Loss*. 2/21.
- Costall, Alan–Leudar, Ivan 2004. Where is the 'Theory' in Theory of Mind?. *Theory Psychology*. 14. 623.
- Csibra Gergely–Gergely György 2002. A naiv tudatelmélet az evolúciós lélektan szempontjából. *Magyar Tudomány*. 1. 56.
- Csinády Adriana 2010. *Emóciók és evolúciósan megalapozott menekülési válasz 5-8 évesekkel végzett téves vélekedés tesztekben*. Doktori disszertáció. Debreceni Egyetem. Debrecen.
- Egyed Katalin 2006. *Az attitűdök megértése a csecsemőkorban: a tárgyközpontú megközelítés*. Doktori disszertáció. ELTE. Budapest.
- Fodor, Jerry. 1983. *The Modularity of Mind*. Mass: MIT Press. Cambridge.
- Fonagy, Peter–Target, Mary 1997. Attachment and reflective function: Their role in self-organization. *Developmental Psychopathology*. 9. 677-699.
- Gallagher, Helen–Happé, Francesca–Brunswick, Nicola–Fletcher, Paul–Frith, Uta–Frith, Christopher 2000. Reading the mind in cartoons and stories: an fMRI study of 'theory of mind' in verbal and nonverbal tasks. *Neuropsychologia*. 38/1. 11-21.
- Golan, Ofer–Baron-Cohen, Simon–Hill, Jacqueline 2006. The Cambridge Mindreading (CAM) Face-Voice Battery: Testing Complex Emotion Recognition in Adults with and without Asperger Syndrome, *Journal of Autism and Developmental Disorders*. 36/2. 169-183.
- Kerr, Sharyn–Durkin, Kevin 2004. Understanding of Thought Bubbles as Mental Representations in Children with Autism: Implications for Theory of Mind. *Journal of Autism and Developmental Disorder*. 34. 637-648
- Kinderman, Peter–Dunbar, Robin–Bentall, Richard 1998. Theory-of-mind deficits and causal attributions. *British Journal of Psychology*. 89, 191-204.
- Kiss Szabolcs 2005. *Elmeolvasás*. Új Mandátum Kiadó. Budapest.
- Malle, Bertham 2002. The relation between language and theory of mind in development and evolution. In Givón, Thomas–Malle, Bertham (Ed.). *The evolution of language out of pre-language*. Benjamins. Amsterdam. 265-284.
- Miklósi Ádám 2005. Szociális kogníció: neurális alapok, plaszticitás és evolúció. Az idegrendszeri plaszticitás. *Magyar Tudomány*. 1. 51.
- Paál Tünde 2008. Elmeteoría, játékelmélet, machiavellizmus: a kapcsolódási pontok. In: Erős, F. (Ed.) *Megismerés, reprezentáció, értelmezés. 10 éves a PTE Pszichológiai Doktori Iskolája*. 134-171. Pécs.
- Paál Tünde–Berezkei Tamás 2006. Elmeteoría, együttműködés, machiavellizmus: a felnőttkori elmeolvasó képesség hatása a társas kapcsolatokra. *Magyar Pszichológiai Szemle*. 61.4. 511-532.

- Péley Bernadette 2001. Az evolúciós gondolkodás szerepe a lelki fejlődés modelljeiben. In.: Pléh Csaba – Csányi Vilmos–Bereczkei Tamás (szerk.): *Lélek és evolúció. Az evolúciós szemlélet és a pszichológia*. Osiris. Budapest. 167-194.
- Pléh Csaba 2001. A művészet autonómiája és a modularitás. In: Andor J.–Bekes Zs.–Bókay A. (Ed.) *Szöveg az egész világ*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 417-424.
- Rózsa Sándor–Nagy Olivér–Oláh, Attila (Ed.) 2006. *A pszichológiai mérés alapjai: Elmélet, módszer és gyakorlati alkalmazás*. HEFOP Kiadó, Budapest.
- Rutherford, Mel–Baron-Cohen, Simon–Wheelwright, Sally 2002. Reading the mind in the voice: a study with normal adults and adults with Asperger syndrome and high functioning autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*. 32. 189–194.
- Topál József 2006. Tanítható társunk: a kutya – A kutya mint az emberi viselkedés modellje: múlt, jelen, jövő. *Magyar Tudomány*. 2. 133.
- Topál József–Miklósi Ádám–Mányik Richárd 2004. A kutya-elme működésének vizsgálata: lehetőségek és korlátok. Egy esettanulmány újabb részletei. *Magyar pszichológiai szemle*. 4. 59. 549-564.
- Virányi Zsófia–Topál József–Csányi Vilmos 2001. Szociális intelligencia vizsgálata: Tudja-e a kutya, mi van a gazda fejében? In: Kämpis György–Ropolyi László (ed.) *Evolúció és megismerés*. Typotex Kiadó. Budapest. 15-35.
- Wechsler, David 1955b. *Manual for the Wechsler Adult Intelligence Scale*. New York: The Psychological Corporation.
- Wimmer, Heinz–Perner, Josef 1983. Beliefs about beliefs: Representation and constraining function of wrong beliefs in young children's understanding of deception. *Cognition*. 13/1. 103-128.

Écsi Júlia

A munkamemória vizsgálata affektív ingerekre történő emlékezeti feladattal hiperkinetikus zavarral (ADHD) küzdő gyermekek körében

Research of working memory and ADHD

Recently, more and more studies have been dealing with the disorders of ADHD. That is the reason why the number of diagnosed children with hyperkinetic disorder have been continuously increasing. Consequently, it is important to examine this frequent problem from several perspectives. ADHD's main symptom is the lack of attention. Apart from this, concentration disorders also generate problems in many situations. Therefore, it could be possible that they are less able to store and recall information which results in lower memory capacity shown. The aim of this research is to prove that children suffering from ADHD perform poorer in work-memory tasks than the control group. Altogether 138 people participated in the research. Among these people, 70 children were treated in Vadaskert Kórház és Szakambulacia (Vadaskert Hospital and Outpatient Department) with the average age of 12,99 years. The control group included 69 7th grade students from an elementary school with the average age of 12,96 years. During the study, the working memory was examined with a situation of a delayed reminiscence. At first, pictures were shown to the kids. After that, they were asked to fill in two questionnaires (CBCL – Child Behaviour Checklist, SDQ – Strength and Difficulties Questionnaire). After that, the visualization of the pictures took place. The results developed in the expected way: children with ADHD provided worse performance in the delayed reminiscence test than the control group.

Bevezetés

Számos kutatás foglalkozik napjainkban az eltérő munkamemória vagy más néven a rövid távú emlékezet (RTM) teljesítményének magyarázatával. Németh Dezső kutatásaiban például foglalkozik az RTM más kognitív területekkel való összekapcsolásával, a munkamemória teljesítményéért felelős idegrendszeri területekkel (Németh 2002).

Az ADHD (Attention Deficit and Hiperactivity Disorder) vagyis a hiperkinetikus zavar vizsgálata is számottevően megnőtt az elmúlt években. Az ADHD egy olyan tünetegyüttes, melynek a vezető tünetei a hiperaktivitás-impulzivitás valamint a figyelemzavar (Farkas é.n.). A fent említett két kutatá-

si területet próbálom meg összekapcsolni abban a tekintetben, hogy a figyelemzavar következtében fellépő koncentrációzavar mennyire befolyásolja az érzelmi ingerekre történő emlékezeti teljesítményt.

Elméleti háttér

Munkamemória

Emlékezetnek nevezzük az embereknek azt a képességét, hogy nagy mennyiségű információt tudnak elraktározni az agyukban, amit a későbbiekben képesek előhívni a megfelelő emlékezeti tárból (Bernáth–Révész 2002). Az emlékezettel foglalkozó klasszikus elméletek a memóriarendszer felépítését a táruk számában írják le. Alapvetően számos elmélet született, melyek között nagy átfedések figyelhetők meg. Atkinson és Shiffrin többszöröstár-elmélete a memóriafolyamatok működésének feltérképezésében fontos szerepet töltött be. Talán az első olyan modell volt, amely a memóriarendszert alkotó szerkezetek és folyamatok magyarázatát adta meg. A modell rövid bemutatása a téma szempontjából azért releváns, mert sok mai memóriaelmélet ezt a modellt használta kiindulópontként.

A többszöröstár-elméletek szerint háromféle memóriatárat különböztünk meg. Az egyik fajta az érzékelő táruk, melyek nagyon rövid ideig tudják csak tárolni az információt, valamint modalitás-specifikusak. A másik a korlátozott kapacitású rövid távú tár, melyben az információt maximum 30 másodpercig tudjuk raktározni és kapacitása 7 ± 2 egység. Az elemek hosszúsága nem meghatározó, csak az elemek száma. A harmadik a gyakorlatilag korlátlan kapacitással rendelkező hosszú távú tár, ami igen hosszú ideig képes raktározni az emléknymokat. Ez a többszörös modell a memória felépítésére és működésére is tesz javaslatot. Az alapvető szerkezeti egységeket maguk a memóriatáruk alkotják. A gyakorlás és figyelem, mint folyamatok a táruk közötti információáramlást irányítják.

A környezetből érkező inputokat kezdetben az érzékelő táruk fogadják. Modalitás-specifikusságuk azt jelenti, hogy minden egyes érzékelő modalitásnak (pl. hallás, látás) egy-egy külön tár felel meg. Szinte minden kutatás, amely ezzel a tárral foglalkozott a látási és hallási modalitást érintette, hiszen ezek a legfontosabbak a hétköznapi életben. Azon információ, amely ide bekerül, csak nagyon rövid ideig marad a tárukban, s az információ egy része a figyelem középpontjába kerülve feldolgozásra átkerül a rövid távú tárba. A beérkező adatok tárolása sérülékeny a rövid távú tárban, mivel a legkisebb figyelemelterelés is azzal járhat, hogy elfelejtjük az információt, amelyet csak párszor tíz másodpercig tudunk itt raktározni. Ez az alapvető különbség a

rövid távú és hosszú távú tár között. Ha az RTM-ben megfelelő módon (pl.: ismételtetéssel) és elegendő ideig tartjuk az információt, tartalma a hosszú távú memóriatárba (HTM) íródik. Ha ez késve történik, vagy nem történik meg, az információt elfelejtjük. A HTM-ben az információ akár korlátnak ideig is képes tárolódni (Eysenck–Keane 2003).

A rövidtávú emlékezet kapacitását Joseph Jacobs londoni tanár mérte fel először. Kidolgozott módszerét azóta a RTM terjedeleme mérőeljárásaként ismerjük. A kísérleti személyeknek általában egy sor elemet, többnyire számokat vagy betűket mutatnak be és feladatuk, hogy a hallott vagy az olvasott sorrendben visszamondják őket. George Miller hasonló módon végzett kísérletében nullából és egyesekből álló számsort mutatott az alanyoknak. Kísérletének eredménye ma is megállja a helyét, hogy az RTM kapacitása 7 ± 2 egység. Másik eredménye, hogy az inputokat vagy abban az egységben tároljuk, ahogy kaptuk, vagy tömbösítjük, azaz más egységekké alakítjuk őket, majd ezekben tároljuk tovább az információt. Tehát a rövidtávú emlékezet terjedelmét „tömbök” határozzák meg nem pedig az elemek száma. Egyaránt tudunk betűket és számokat is tömbösíteni. A folyamat után már nem egy szám vagy betű lesz egy egység, hanem egy háromjegyű szám, vagy egy szó. Ehhez segítségül szolgálhat a hosszú távú tárban már meglévő információ, ami segítheti a tömbösítést megelőző csoportosítást. E folyamat által az RTM befogadóképessége azonnal megnövekszik. A kapacitáskorlát (7 ± 2 egység) a különböző érzékszervekből bejövő ingerek összes fajtájánál fennáll, ezek lehetnek számok, betűk, szavak, képek vagy akár értelmetlen szótagok, mondatok (Bernáth–Révész 2002).

A többszöröstár-elmélettel kapcsolatban számos kritika született, többek között az, hogy túlságosan leegyszerűsíti a rövid távú és hosszú távú memóriatárak magyarázatát. Viszont megalapozta a rövid távú memóriával kapcsolatos mai nézeteket. Atkinson és Shiffrin 1986-os modelljében – amit modális modellnek nevezünk – az információ először különböző szenzoros pufferekben kerül feldolgozásra. Majd ezek által történik az input betáplálása a korlátozott kapacitású rövid távú tárba (RTM), ami ezek után kapcsolatba kerül a hosszú távú tárral (HTM). Kiemelkedő szerepe van az RTM-nek a modellben, mivel nélküle az információ se bekerülne nem tudna az HTM-be. Elméletük szerint minél tovább tárolódik a kontrollfolyamatok révén az információ a rövid távú tárban, annál valószínűbb, hogy átkerül a hosszú távú tárba.

Atkinsonék számos kísérlettel próbálták ellenőrizni hipotézisüket, hogy az RTM kognitív feladatok megoldása közben segédkezik, valamint, hogy ez egy egységes tár. Ezekben a vizsgálatokban párhuzamosan végrehajtandó feladatokat kellett megoldaniuk a vizsgálati személyeknek. Egy memóriakapacitást kimerítő feladatot és egy kognitív, tanulási-következtetési feladatot

kellett a kísérleti személyeknek párhuzamosan végrehajtani. A feladat egy számterjedelmi feladat volt, amelynek során a számokat hangosan kellett ismételtetniük miközben végrehajtották a következtetési feladatot. Így biztositották, hogy a két feladatot tényleg párhuzamosan végezzék a kísérleti személyek. A kísérlet eredményeként azt várták, hogy a párhuzamosan végzett RTM-feladat nagymértékű teljesítménycsökkenést fog mutatni. Az eredmények nem támasztották alá azt a feltevést, hogy a számemlékezeti feladat leontja majd a kognitív munkavégzést. Olyan eredmények születtek viszont a vizsgálatból, hogy a következtetési idő párhuzamosan nő a megjegyzendő számterjedellel, valamint, hogy a másodlagos feladat eredménye nem volt olyan rossz, mint amit vártak. Továbbá, a párhuzamosan végrehajtott számemlékezeti feladat nem csökkentette az emlékezeti előhívás pontosságát, de megnövelte az előhívás idejét. Tehát az a hipotézis, hogy az RTM egy egységes tár, semmiképpen nem helytálló kijelentés.

Felvetődött az az elképzelés, hogy a RTM több alrendszerből tevődik össze, és a számterjedelmi feladat csak a lehetséges alrendszerek egyikét érinti.

Baddeley és Hitch 1974-ben elsőként alkalmazták a munkamemória fogalmát a rövid távú tár helyett. Kutatásaik alapján Baddeley és munkatársai megalkottak egy új munkamemória-modellt, amelyben helyt kapott egy kontrolláló figyelmi rendszer, amit végrehajtó funkciónak neveztek el. Feladata, hogy koordinálja és ellenőrizzé a periférikus alrendszerek működését (Baddeley 2001).

Baddeley és Hitch tehát felváltotta az egységes rövid távú tárat egy több-
elemű munkamemória-rendszerrel. A modellt olyan korlátozott kapacitású rendszerként írják le, ami hozzáférést biztosít az eltérő reprezentációkhoz. A rendszer képes fenntartani és manipulálni az információt a kognitív feladatokban, ilyen például a nyelvi megértés, következtetés, tanulás, problémamegoldás. Ezekén felül képes a független információkat összekapcsolni. Elméletük szerint a munkamemória három alkotórészből áll. Az első egy modalitás független központi végrehajtó, ami nagyon hasonlít a figyelemre. A második egy artikulációs hurok, amely fonológiai (beszéd alapú) formában raktározza az információt. A harmadik egy vizuális-téri vázlattömb, mely vizuális és téri információ kódolására alkalmas. Baddeley a későbbiekben kiegészítette az artikulációs hurokról alkotott elméletüket. Azt a megállapítást tette, hogy az artikulációs hurok a következő részekből áll: egy passzív fonológiai tárból, ami közvetlenül a beszédészleléssel hozható összefüggésbe, valamint egy artikulációs folyamatból, ami a beszédprodukciónak kapcsolható. A későbbiekben került hozzá a modellhez az epizodikus puffer, mint negyedik alkotórész (Eysenck és Keane, 2003). A következő szakaszban áttekintjük a modell egyes komponenseit.

A. Központi végrehajtó

A központi végrehajtó egy korlátozott kapacitású, modalitás független rendszer. Feladata, hogy megfelelő összeköttetést biztosítson a téri-vizuális vázlattömb, a fonológiai hurok és a hosszú távú memória között. A rendszert figyelmi rendszernek is nevezzük, mivel Baddeley a Norman és Shallice által kidolgozott ellenőrző-figyelmi rendszerhez hasonlítja. A Normanék által kidolgozott modell egy véges kapacitású figyelmi rendszer, melynek feladatai az ellenőrzés, a perifériák vezérlése és összehangolása, a tervezés és válaszgátolás (Csépe–mtsai 2007). Hasonlóan ehhez Baddeley modelljében a központi végrehajtó rendszer feladatai közé tartozik a kognitív folyamatok, valamint a különböző érzékszervekből befutó információ irányítása. A végrehajtó funkció használatára akkor van szükségünk, ha például döntést illetve tervezést igénylő feladattal állunk szemben, vagy új, nem tanult viselkedést kell produkálnunk. A végrehajtó funkciók már gyermekkorban kialakulnak. A központi végrehajtó vizsgálatára kidolgozott mérőeszközök közé sorolhatjuk a toronyteszteket (Hanoi-torony, London-torony, Toronto-torony), az útvesztő feladatokat, a fluencia vizsgálatokat, vagy például a kártyaszortírozási próbát.

A Hanoi-torony feladatnál a kísérleti személyek feladata az, hogy egy fa játékon, amin három rúd és azokra illeszthető különböző méretű korongok található, úgy helyezték el a korongokat, ahogy a kísérletvezető játékan is látják. Mindezt meghatározott szabályok és meghatározott lépésszám szerint (egyszerre egy korongot mozgathat a rudakon, illetve mindig kisebb korong kerülhet nagyobb korongra). A kísérleti személyeknek három próbálkozása lehet egy lépésmenet végrehajtására. Ha ebből kettőt hibátlanul végrehajt, folytathatja a feladatot. Összesen hat feladatszint hajtható végre a háromlépéses mozgatótól a kilenclépéses mozgatóig. A korongok száma kettő, három illetve négy lehet a feladat nehézségének megfelelően. A feladatnak A illetve B része van, aszerint, hogy a korongokból a kísérleti személyeknek kell felépíteni a toronyt, avagy a kész toronyt lebontania.

B. Fonológiai hurok

A fonológiai vagy artikulációs hurok (verbális munkamemória) feladata a verbális információ átmeneti tárolása és frissítése. Két komponensből áll. Az egyik a fonológiai tár, mely a beszéd alapú információ megtartásával foglalkozik, a másik pedig az artikulációs kontrollfolyamat, ami a belső beszéden alapszik. Az artikulációs kontrollfolyamatok lényege az, hogy frissíteni tudjuk az emlékeket, amelyek egyébként másfél-két másodperc alatt elhalványulnának. Ez úgy működik, hogy a folyamatok kiolvassák és visszatöltik az adatokat a fonológiai tárba. Például, amikor magunkban ismételtjük az információt, amit nem szeretnénk elfelejteni. A kontrollfolyamatok funkciói közé tartozik, hogy az írott információt is be tudják táplálni a fonológiai tárba megfelelő

átalakítás után. Mérőeljárásai közé tartozik a szóterjedelem-teszt, a számterjedelem-teszt vagy a nem-szóismétlési feladat (Baddeley 2001). A számterjedelem tesztnél például a kísérleti személyeknek két részből álló feladatot kell megoldaniuk. Az első feladat, mikor egymás után sorrendben kell visszamondani a hallott számsort. A feladat második része, mikor fordított sorrendben kell a kísérleti személyeknek a hallott számsorozatot visszamondaniuk. A számsor legkevesebb három számból, legtöbb kilenc számból állhat. Egy-egy blokk négy egyforma elemszámú számsorozatot tartalmaz. A feladat folytatásának kritériuma, hogy a kísérleti személyek kihagyás és felcserélés nélkül ismételjék meg a számsorozatokat.

C. Téri-vizuális vázlattömb

A modell harmadik komponense a téri-vizuális vázlattömb (téri munkamemória). Feladata, hogy megtartsa és manipulálja a téri-vizuális inputokat. Ez az egység is két részből áll. A tárgyak látható jegyeivel foglalkozó vizuális al-egység, valamint a tárgyak helyével és mozgásával dolgozó téri alegység. Az inputok két féle úton kerülhetnek be a téri-vizuális vázlattömbbe. Az egyik út a vizuális észlelésen át vezet, a másik közvetett úton, a vizuális képzeleten át. Fontos szerepet tölt be a téri tájékozódásban, a téri feladatok végrehajtásában és megtervezésében. Mérőeljárásai közé tartozik például a Corsi Kockák vizsgálat, melyben a vizsgálatvezető egy 5×5 osztású négyzethálón egymás után megérint ötöt az előtte elhelyezkedő kilenc kockából, amelyet a vele szemben ülő kísérleti személynek ugyanabban a sorrendben kell megérintenie. A kísérleti személy téri munkamemória terjedelmét a legtöbb helyesen reprodukált téri pozíció fogja adni. (Racsmány 2001).

D. Epizodikus puffer

Ennek az alkotóelemnek a feladata, hogy különböző helyről érkező információkat integráljon. Feltételezések szerint kapcsolatban áll a szemantikai rendszerrel és a hosszú távú emlékezettel. Fontos szerepet tölthet be az epizódok összeállításában és a HTM-ből való információ előhívásban (Baddeley 2001). A munkamemória legfontosabb funkciói közé tartozik tehát, hogy csak időlegesen tudja tárolni az információkat, amelyeket csak korlátozott kapacitásban tud raktározni, valamint, hogy egymástól független információkat hoz interakcióba (Racsmány 2001).

Hiperaktivitás

A dolgozat másik pillérét a hiperaktivitással kapcsolatos elméletek képezik. A hiperaktivitás mint tünetegyüttes leírását a 19. században is használták, számos

szakember próbálta már megalkotni a „tökéletes” definíciót a hiperaktivásra. E feladat nehézségét jól tükrözi, hogy a szakemberek más-más definíciókat használnak. Valamennyi meghatározás szerves részét képezi az állandó izgalmosság, valamint a nyugtalanság (Földi 2004). Dr. Farkas Margit a következőképpen vélekedik a hiperaktivásról: olyan fokozott motoros aktivitást ért alatta, amely nem megfelelő az adott gyerek fejlettségének, valamint a mindennapi tevékenységeknek meghatározó része. A hiperaktivitás megjelenhet pszichiátriai zavar következményeként is (például depresszió, szorongás, mánia stb.) (Farkas é.n.). A tünetek egészen csecsemőkortól kezdve fennállnak, de legkésőbb a gyermek hetedik életéve körül már jól látható adaptációs nehézségeket mutatnak (Gádoros é.n.). Korosztályonként megfigyelhetők jellegzetes tünetek. Csecsemőkorbán napszakeltolódás, eltérő mértékű alvászavarok, extrém motoros nyugtalanság, ingerlékenység. Két-három éves korban ezek a gyerekek gyakran sodorják magukat veszélyhelyzetbe és a túlmozgásosság is jellemzi őket. Az óvodáskor vezető tünetei közé lehet sorolni a figyelmetlenséget, fáradékonyságot, szervezetlenséget, észlelési zavarokat, alkalmazkodási nehézségeket, a jó értelmi képesség ellenére kérdéses iskolaérettséget, ingerlékenységet. Iskolás korban megfigyelhető a szétszórtság, szertelenség, befolyásolhatóság, gyenge várakozástűrés, képesség alatti teljesítés.

Különböző koordinációs zavarok is felléphetnek kísérő tünetként, például finommotoros működés korlátozottsága, enyhébb egyensúlyzavar. A hiperaktív gyerekeknel az interperszonális viselkedés terén is mutatkoznak problémák, például ellenállás a társadalmi elvárásokkal szemben, fokozott függetlenség, alkalmazkodási nehézség (Földi 2004).

A hiperaktivásra jellemző tünetek megnyilvánulásait két csoportba tudjuk osztani a DSM-IV (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders IV. revízió) feltétel rendszerével: impulzivitás-hiperaktivitás és figyelemzavar. A diagnózis felállítása, a figyelmetlenség és hiperaktivitás-impulzivitás, összesen 18 tünete közül legalább hat-hat fennállását igényli (Gádoros é.n.). A diagnózis kialakítása fontos kizáró kritériumokkal is dolgozik. Ilyen például, hogy a tünetek nem hozhatók összefüggésbe, semmilyen szer használatával, valamint, hogy nem magyarázhatók gyerekpszichiátriai vagy egészségügyi rendellenességgel (Farkas é.n.).

A hiperaktivitás-impulzivitásra jellemző kilenc tünet a következő: a gyermek gyakran babrál, keze-lába állandóan mozgásban van, fészkelődik, nehezen tud egy helyben megülni, nem marad a padban, sokat rohangál, ugrál, mászkál, amikor nem szabadna (idősebbeknél a nyugtalanság szubjektív élménye jelentkezik), nem képes önállóan, nyugodtan játszani, vagy a játékban részt venni, folyton „izeg-mozog”, mint akit „felhúztak”, túl sokat beszél, nem várja ki a kérdést, túl gyorsan válaszol, nehezeére esik várakozni, gyakran félbeszakít másokat (beszélgetésben, játékban). A figyelmetlenségre jellemző kilenc

tünet a következő: gyakran nem figyel a részletekre, gondatlanságból iskolai és egyéb feladatban hibákat vét, feladat- vagy játéktevékenység során gyakran nehezeire esik a figyelmét tartani, úgy tűnik nem figyel, ha beszélnek hozzá, nem követi az instrukciókat, nem fejezi be feladatait, munkáját, nehézségei vannak a feladatok vagy tevékenységek megszervezésében, a tartós mentális erőfeszítést igénylő helyzeteket gyakran elkerüli, gyakran elveszti a feladatokhoz vagy tevékenységhez szükséges felszereléseit, külső ingerek könnyen elvonják figyelmét, gyakran feledékeny mindennapi tevékenységeiben.

Tehát, a fent említettek alapján, a diagnózis felállításához a kilencből hat típusos tünet megjelenése szükséges, valamint az, hogy legalább két területen (iskola, család, kortársak) funkcionális károsodás legyen megfigyelhető. A DSM-IV rendszer szerint, ha csak az egyik csoport tünetei figyelhetők meg, akkor tisztán hiperaktív-impulzivitást (HD= Hiperactivity Disorder), vagy tisztán figyelemzavart (AD= Attention Deficit) lehet diagnosztizálni. Ha mindkét csoportból legalább hat-hat tünet figyelhető meg, akkor kombinált típusról, azaz hiperaktivitás és figyelemzavarról (ADHD= Attention Deficit and Hiperactivity Disorder) beszélhetünk (Gádoros é.n.). Az esetek 20-55%-a főleg figyelemzavar, 25-30%-a főleg hiperaktív-impulzív és 20-55%-a a kombinált altípusba sorolható (Farkas é.n.).

Hiperkinetikus zavar (ADHD)

Az ADHD egy olyan létező jellegzetes tünetegyüttes, melynek vezető tünetei a hiperaktivitás-impulzivitás és figyelemzavar (Farkas é.n.). A Betegségek Nemzetközi Osztályozásának (BNO) tizedik kiadása szerint az ADHD (hiperkinetikus zavar) három kategóriába sorolható. Az első az aktivitás és figyelemzavar, mely minden jellegzetes tünetet (kilenc-kilenc tünetből legalább hat-hat jelen van) mutat. A második a hiperkinetikus magatartászavar, melyben az ADHD tünetei mellett viselkedési zavar is megfigyelhető. A harmadik az egyéb és nem meghatározott hiperkinetikus zavarok köre (Gádoros é.n.). Az ADHD gyakorisága fiúknál nagyobb, mint a lányok körében (fiú:lány arány 3:1).

A figyelemhiány-hiperaktivitás zavar okainak feltárása napjainkban is folyik. A genetikai hajlam jelentőségét hangsúlyozzák például a család, iker, örökbefogadási vizsgálatok (Sharp–mtsai 2009). Neuropszichológiai kutatásokat végző szakemberek például a homloklebeny elülső részének sajátos működését figyelték meg a zavart mutató személyeknél (Sheidman 2006). A gyermekkor későbbi részében nagy jelentősége van a pszichés, szociális tényezőknek (De Boo–Prins 2007). Ezek befolyásolják a tünetek megjelenésének intenzitását, vagy az általuk létrejött funkcióromlás mértékét (Farkas é.n.).

Az ADHD és munkamemória kapcsolata

Számos kutatás alátámasztja azt a hipotézist, hogy az ADHD egyik kiemelkedő problémája a munkamemória deficit lenne. Tehát a hiperkinetikus zavar szorosan kapcsolódik az információ fenntartásának és újraszervezésének nehezségéhez (Tárnok 2007).

A fent írottak alapján tudjuk, hogy a hiperkinetikus zavar egyik vezető tünete a gyermek figyelmetlensége. Ebből adódóan nehezen tud koncentrálni a feladatok megoldására, nehezebbre esik kódolni és raktározni a beérkező információkat, tehát munkamemória deficitek is jellemezhetik a hiperkinetikus zavarral küzdő gyerekeket. Barkley és munkatársai (2003) az ADHD-s gyerekek gyengébb munkamemória teljesítményét a végrehajtó funkciók zavarával magyarázták. West és munkatársai kutatásaik során azt a megfigyelést tették, hogy ADHD-s személyek gyengébben teljesítenek az azonnali és késleltetett verbális és nem verbális memória-feladatok során egyaránt. Cutting és munkatársai is rámutattak arra, hogy az ADHD-s gyerekek késleltetett felidézéssel feladatokban gyengébben teljesítenek a kontrollcsoportnál. Ezen vizsgálatok alapján, a hiperkinetikus zavar esetében a már feldolgozásra került információk felidézésében mutatkozik különbség a kontrollcsoportéhoz képest. Ez az eredmény valószínűleg a nem megfelelő stratégia használatával is magyarázható. Az ADHD-s gyerekek által használt ismétlési stratégia kevesebb erőfeszítéssel jár, ebből adódóan kevésbé hatékony emlékezeti teljesítményt biztosít (Szabó 2009). Tárnok és munkatársai kutatásukban vizsgálták többek között az ADHD-s gyerekek munkamemória kapacitását is. A rövid távú memória kapacitás tekintetében a hiperkinetikus zavarral küzdő gyerekek szignifikánsan gyengébb teljesítményt mutattak, a vizsgálat során (Tárnok 2007).

Ezekből a kutatási eredményekből kiindulva, a saját vizsgálatunkban megpróbáljuk igazolni, hogy a hiperkinetikus zavarral küzdő gyerekek gyengébb teljesítményt mutatnak érzelmi ingerekre történő emlékezeti feladatban, mint a kontrollcsoport.

Vizsgálat

Vizsgálati csoport

A kísérletben összesen 138 gyermek vett részt, 82 fiú és 56 lány. A vizsgálatban résztvevő kísérleti személyeket a budapesti Vadaskert Kórház és Szakambulancián kezelt gyermekek alkották. A kísérleti csoportba 70 gyermek tartozott, 51 fiú és 19 lány. Átlag életkoruk 12,99 év (szórás: 2,026). A kísérletben egye-

sével vettek részt a gyerekek. A vizsgálat időtartama 40-45 perc volt gyermekként. Az adatfelvétel nyáron történt, az idő alatt, míg a gyerekeket egy héten át vizsgálták a pszichiátrián. A kontrollcsoportot normál általános iskolát végző hetedik osztályos diákok alkották. A kontrollcsoportot 68 gyermek, 31 fiú és 37 lány alkotta. Átlagéletkoruk 12,96 év (szórás: 0,438). Az adatfelvételre csoportosan került sor a diákok osztályfőnöki óráinak keretében.

Vizsgálati módszer

A vizsgálat négy részből állt. Elsőként 20 képet láthattak a gyerekek, amelyek különböző érzelmi állapotokat váltottak ki. A képeket Peter J. Lang és munkatársai (2005) által kifejlesztett adatbázisból válogattam. A képeket négy csoportba soroltuk: kellemes, kellemetlen, semleges tárgyakat ábrázoló, és egy speciális hívőinger képcsoportot, melyet semleges szociális hívőingernek neveztem el. Ebbe a csoportba tartozott például egy kiabáló nő képe, egy dühös férfit ábrázoló jelenet, vagy egy üvöltő kisfiúról készült fotó.

A második szakaszban két kérdőív kitöltésére került sor. Az első teszt a Gyermekviselkedési Kérdőív (CBCL) volt, melynek a rövidített változatát alkalmazzuk a vizsgálatban. Ezt a változatot a Vadaskert Kórház és Szakambulancia próbálta ki, és standardizálta 1991-ben. A rövidített változat a gyerekek érzelmi és viselkedési problémáit vizsgálja, összefoglalva az érzelmi életben és a viselkedésben megjelenő problémákat tartalmi jellegzetességük szerint. A tesztnek három változata létezik: egy szülői, egy tanári és egy önértékelő verzió. A kísérlet során az önértékelő kérdőívet töltöttünk ki a gyerekekkel. Ez 44 kérdést tartalmaz, és háromfokú skálán történhet a válaszadás. Nulla pontot adhatunk a „nem jellemző” válaszért, egy pont a „kissé jellemző” válaszért és két pontot a „nagyon jellemzőért”.

A 44 kérdésre adott válaszok hat alszállába csoportosíthatók. A skálák a következők: 1. társkapcsolati problémák, 2. szorongás, depresszió, 3. szomatizáció, 4. figyelmi problémák, 5. deviáns viselkedés, 6. agresszivitás. A hat skálából további két származtatott kategóriát lehet összeállítani: 1. internalizáció, ami a társkapcsolati problémák és a szorongás-depresszió skálájának összeadásából jön létre, 2. externalizáció, mely a deviáns viselkedés és az agresszivitás skálán megjelenő pontok összege. A teszt felvételével nyert mutatók önmagukban semmiféle pszichiátriai diagnózist nem jeleznek. Ezek a gyermek viselkedéses jellegzetességeit vázolják fel.

A Képességek és Nehézségek Kérdőívet (SDQ) töltötték ki a gyerekek második kérdőívként. Ezt Robert Goodman dolgozta ki 1994-ben. Célja a gyermek viselkedéses nehézségeinek felmérése. A teszt különbözik a CBCL-től, ugyanis a gyerek képességeit azaz proszociális viselkedését is képes mérni. Az SDQ-nak

is van szülői, tanári és önkitöltős változata. Hasonlóképpen, mint a CBCL-nél, az önkitöltős formát alkalmaztam. A kérdőív 25 tételt tartalmaz, melyek 5 faktorba sorolhatók: 1. hiperaktivitás, 2. érzelmi tünetek, 3. magatartásbeli problémák, 4. kortársakkal való kapcsolat nehézségei, 5. proszociális magatartás. A válaszadás háromfokú skálán történt. Nulla pont járt a „nem igaz” válaszáért, egy pont a „valamennyire igazért” és két pont a „határozottan igazért”.

Az utolsó feladatban a gyerekek memóriáját egy késleltetett felidézéssel vizsgáltuk. Miután kitöltötték a kérdőíveket, megkértük őket, hogy írják le azokat a képeket, amelyekre emlékeznek a korábban látott 20 képből. A sorrendben való felidézéstől eltekintettünk. Tehát, a már fent tárgyalt CBCL és SDQ kérdőívek kitöltése szerepelt elterelő (közbeiktatott) feladatként. A kísérlet elején nem hívtuk fel a figyelmet arra, hogy a képekre később emlékezni kell. Ez az utolsó feladat tehát a rövidtávú emlékezetet vizsgálta.

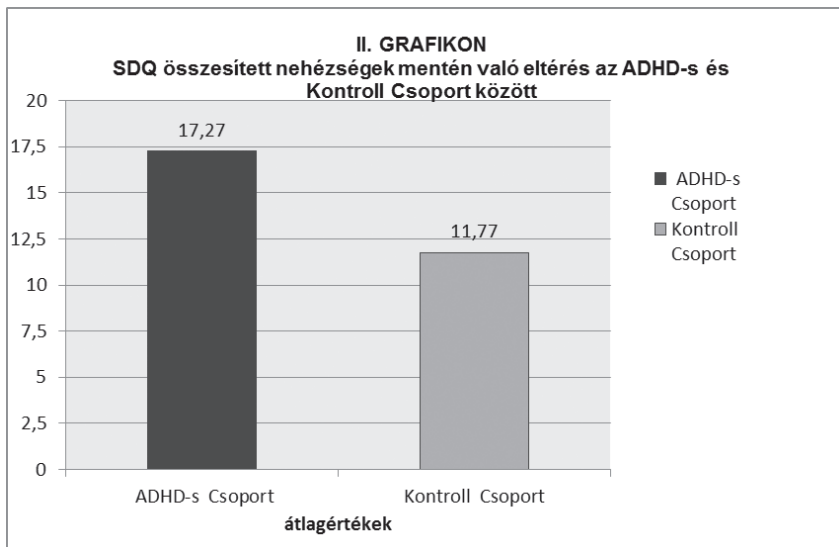
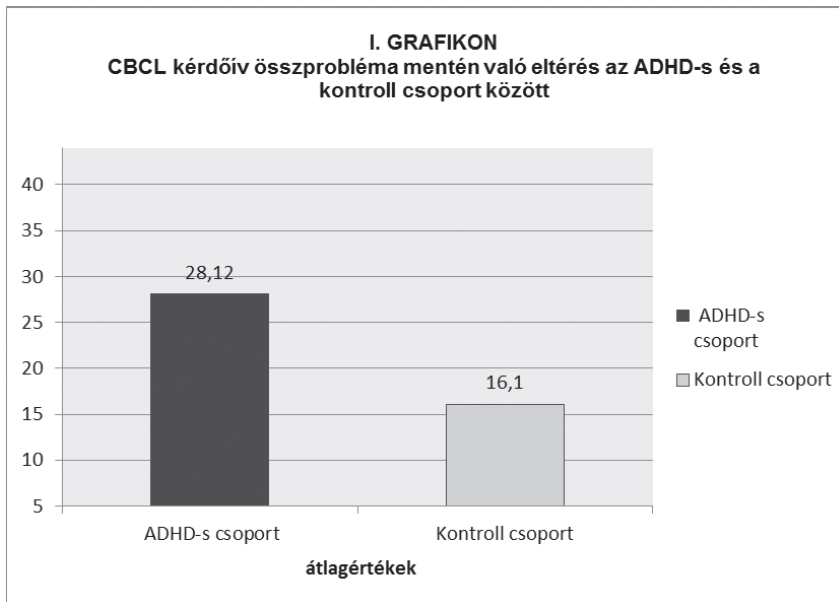
Eredmények

Az adatok statisztikai elemzéséhez az SPSS program független mintás T-próbáját használtunk, melyet négy különböző feladat kiértékelésére futtatunk le. Először összevetettük a T-próba segítségével, az ADHD-s csoport és a kontroll csoport teljesítményét a CBCL kérdőív összprobléma mutató mentén. Azt az eredményt kaptuk, hogy szignifikáns különbség figyelhető meg a két csoport kérdőívekre adott válaszai mentén; $t(141) = 5,55$ $p < 0,05$. Ez alátámasztja, hogy a vadaskerti ADHD-s csoport valóban problémásabb a kontrollcsoportnál. Az ADHD-s csoport átlaga 28,12, míg a kontrollcsoporté 16,1. Ezt a különbséget szemlélteti az I. számú grafikon.

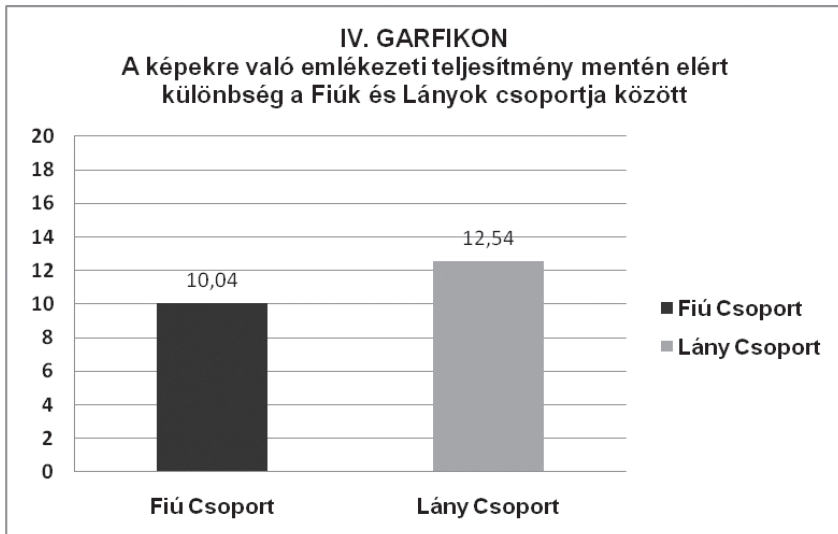
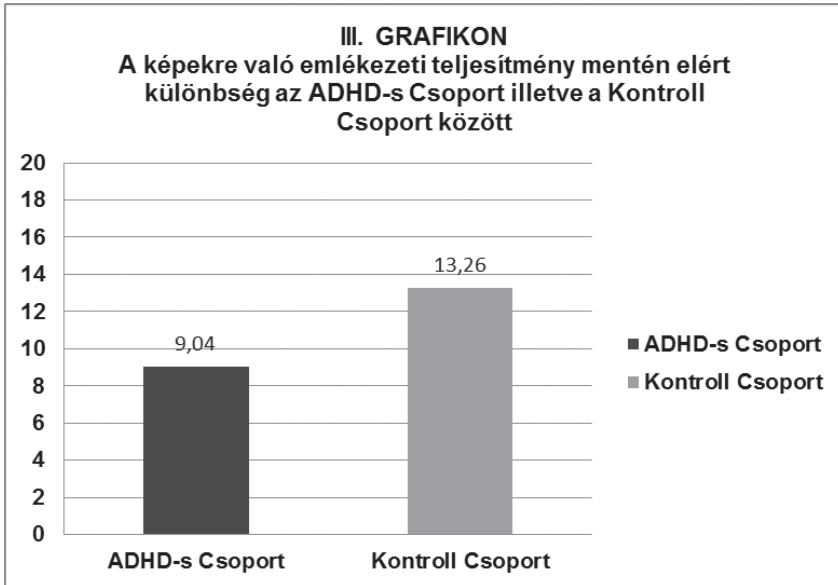
Másodszor az SDQ összesített nehézségek mutató mentén vetettük össze a kontrollcsoport eredményit az ADHD-s csoport értékeivel. Itt is szignifikáns különbséget kaptunk; $-t(142) = 6,15$ $p < 0,05$. Tehát, az ADHD-s csoport által elért magasabb pontszám, arra utal, hogy problémásabbak a kontrollcsoportnál. Az ADHD-s csoport 17,27-es átlagot ért el, míg a kontrollcsoport 11,77-es értéket. A kettő közti különbséget mutatja a II. számú grafikon.

Az ADHD-s és a kontrollcsoport képekre való emlékezeti teljesítményét és a nemek közti különbséget kétszemponos varianciaanalízissel vizsgáltuk. A statisztikai eljárás során az alábbi kérdésekre keressük a választ: A két vizsgálati csoport, képekre való emlékezeti teljesítménye között van-e különbség? A képcsoportokra való emlékezeti teljesítményben van-e eltérés a nemek között? Van-e interakció a két vizsgált változó között (nem, vizsgálati csoportok)?

Az első kérdésünkre azt a választ kaptuk, hogy szignifikáns különbség ($F=47,86$ $p < 0,05$) van a két vizsgálati csoport – ADHD-s vs. kontroll – em-

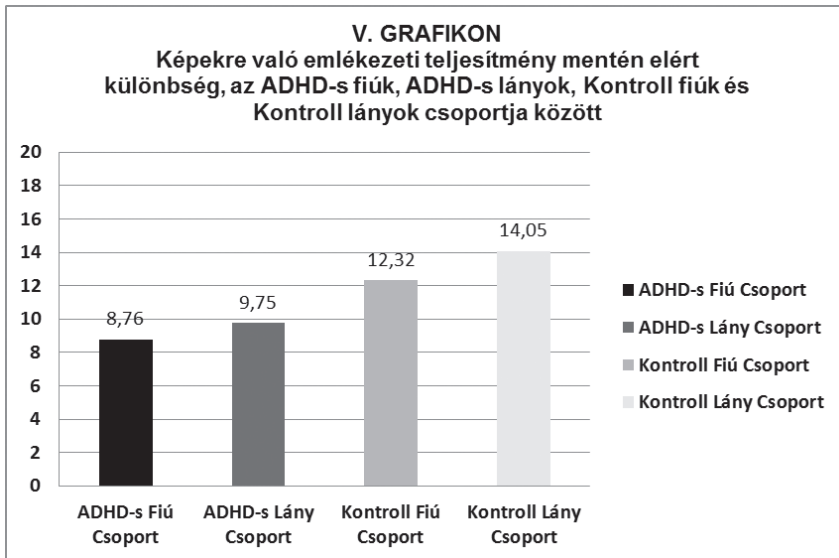

lékezeti teljesítménye között. A két csoport által elért átlag értékek: ADHD-s csoport 9,04, kontrollcsoport 13,26. Tehát, a kontroll csoportos gyerekek teljesítménye jobb volt. A különbséget a III. számú grafikon is szemlélteti.

Második kérdésünkre, tehát, hogy a nemek között van-e különbség a képek felidézését tekintve, szignifikáns különbséget kaptunk ($F=5,74$ $p<0,05$).

A fiúk átlagos emlékezeti teljesítménye két elemmel gyengébb volt, mint a lányoké: fiúk 10,04 kép, lányok 12,54 kép. A különbséget a IV. számú grafikon mutatja be.

A nemek közti különbséget részletesebben is megvizsgáltuk, külön az ADHD-s csoportban és külön a kontrollcsoportban. Az eredmények a következők: ADHD-s fiúk 8,76 kép, ADHD-s lányok 9,75 kép. Kontroll fiúk 12,32 kép, kontroll lányok 14,05 kép. A részletes eredményeket az V. számú grafikon szemlélteti.

A harmadik kérdésre, hogy a két változó között van-e interakció, azt az eredményt kaptuk, hogy nincs interakcióban a két változó ($F=0,42$ $p>0,05$).

Két szempontos varianciaanalízissel összevetettük az ADHD-s és kontrollcsoport négy képcsoportra (kellemes, kellemetlen, semleges szociális, semleges tárgy) való emlékezeti teljesítményét.

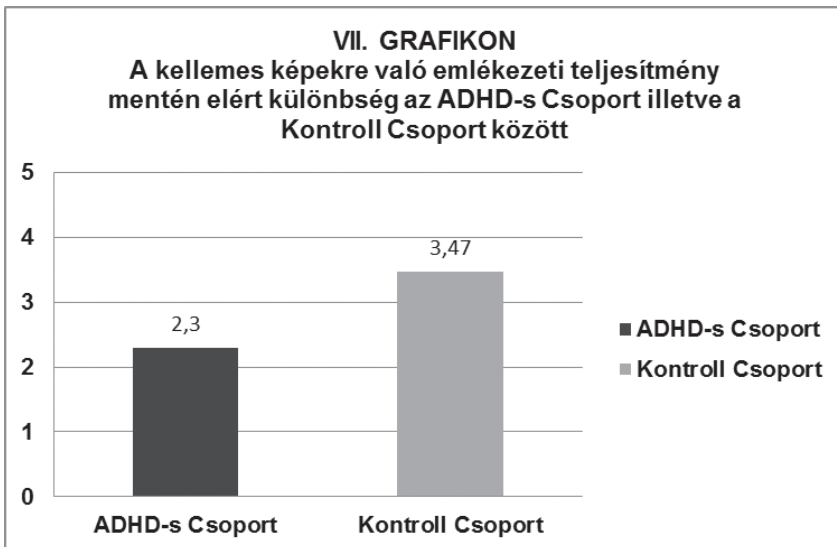
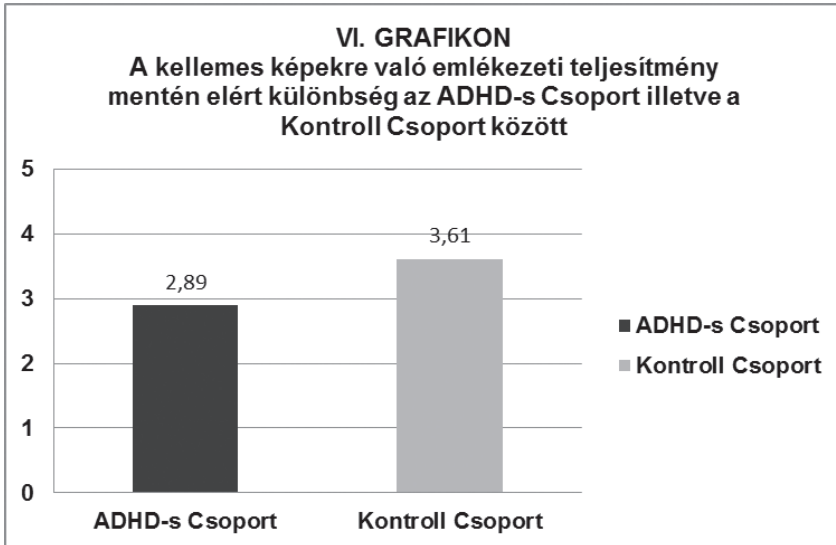
Szignifikáns különbséget kaptunk a kellemetlen képekre való felidőzésben az ADHD-s és kontrollcsoport között; $F= 11,33 < 0,01$. Az ADHD-s csoport 2,89-es átlagot ért el, míg a kontrollcsoport teljesítménye jobb volt, 3,61-es átlaggal. A különbséget a VI. számú grafikon szemlélteti.

Nem kaptunk szignifikáns különbséget a nemek között a kellemetlen képekre való felidőzés tekintetében $F= 0,16$ $p>0,05$.

A vizsgálati csoportok és nemek között nem találtunk interakciót $F= 0,43$ $p>0,05$.

A kellemes képekre való emlékezeti teljesítményben is szignifikáns különbséget kaptunk;

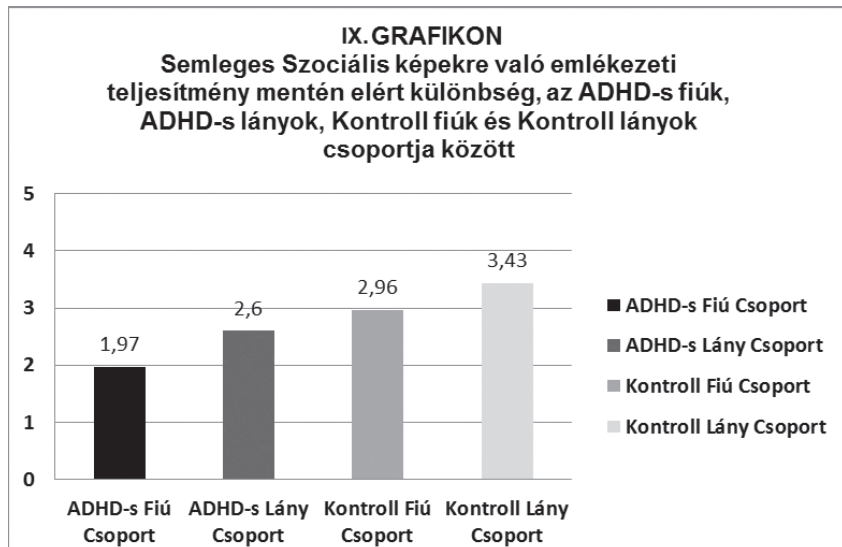
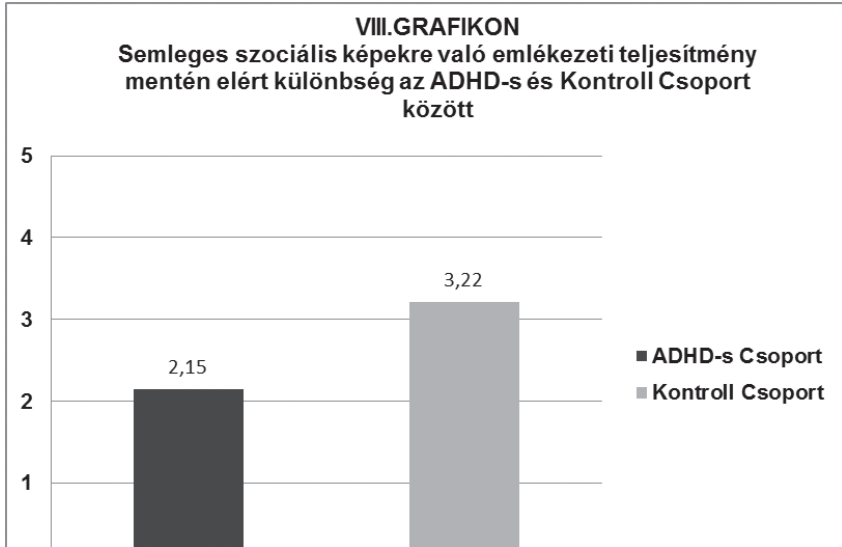
$F= 30,75$ $p<0,01$. Az ADHD-s csoport kevesebb képre emlékezett, mint a kontroll csoport. A 2,30-as átlaggal szemben 3,47-es átlagot kaptunk, amit az VII. számú grafikonon láthatunk.

A kellemes képek felidézése tekintetében nem kaptunk szignifikáns különbséget a nemek között $F= 2,91$ $p>0,05$.

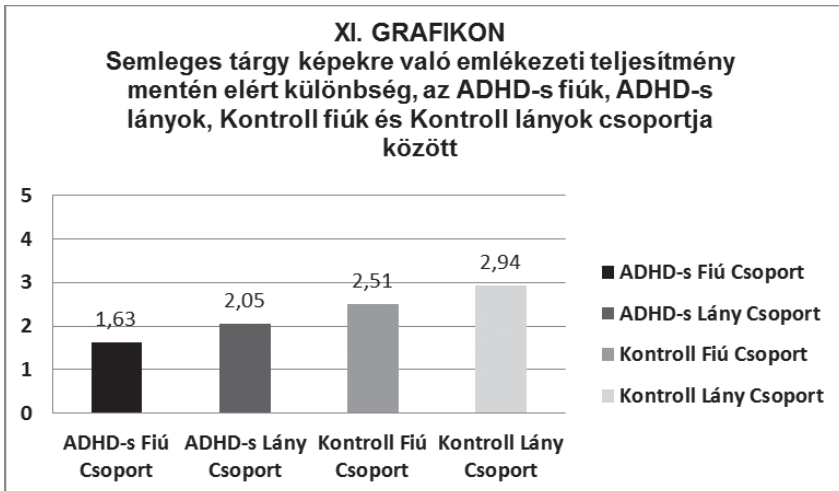
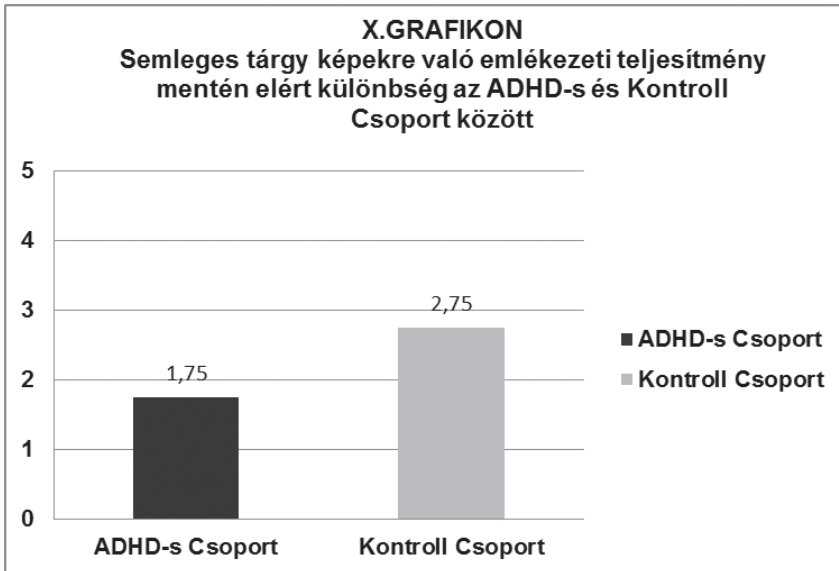
A nemek és a vizsgálati csoportok között interakciót nem kaptunk $F= 1,93$ $p>0,05$.

Szignifikáns különbséget kaptunk a semleges szociális képekre való emlékezeti teljesítményben is; $F=15,05$ $p<0,05$.

A különbséget a VIII. számú grafikonon is láthatjuk, mely a két csoport által elért átlag értékeket szemlélteti: ADHD-s csoport: 2,15; kontrollcsoport: 3,22.

A semleges szociális képek felidézésben szignifikáns különbséget kaptunk a nemek tekintetében $F=5,34$ $p<0,05$.

A különbséget a X. számú grafikonon láthatjuk: ADHD-s Fiú Csoport: 1,97, ADHD-s Lány Csoport: 2,6, Kontroll Fiú Csoport: 2,96, Kontroll Lány Csoport: 3,43.

Interakciót ebben az esetben sem kaptunk a nemek és a vizsgálati csoportok között $F=0,11$ $p>0,05$.

A semleges tárgyakat ábrázoló képekre való emlékezeti teljesítményben is szignifikáns különbséget kaptunk a hiperkinetikus és kontrollcsoport között; $F=18,88$ $p>0,001$.

A csoportok által elért átlag értékeket a X. számú grafikonon láthatjuk.

Az ADHD-s csoport emlékezeti teljesítménye 1,75-ös átlagot mutat, míg a kontrollcsoport 2,75-ös értéket ért el.

A semleges tárgy képekre való emlékezeti teljesítményben szignifikáns különbséget kaptunk a nemek tekintetében $F=4,28$ $p<0,05$.

A különbséget a XI. grafikon szemlélteti: ADHD-s Fiú Csoport: 1,63, ADHD-s Lány Csoport: 2,05, Kontroll Fiú Csoport: 2,51, Kontroll Lány Csoport: 2,94.

A nemek és vizsgálati csoportok között interakciót nem kaptunk $F=0,001$ $p>0,05$.

Megvitatás

Vizsgálatunk arra irányult, hogy bebizonyítsuk, hogy az ADHD zavarával küzdő gyerekek munkamemória teljesítménye eltérő módon alakul a kontrollcsoportéhoz képest. Az ADHD egyik vezető tünete a figyelmetlenség, e mellett koncentrációzavar és a feladathelyzetben való megmaradás is nehézséget okoz a hiperkinetikus zavarral küzdő gyerekeknek, ezért elképzelhető, hogy kevésbé képesek kódolni és felidézni az információt, amely gyengébb memóriakapacitást okozhat. A vizsgálat során különböző képeket mutattunk a gyerekeknek, amiket két kérdőív kitöltése után szabadfelidézéssel kellett előhívniuk emlékezetükből.

A vizsgálat eredményei az elvárásoknak megfelelően alakultak. Szignifikáns különbséget kaptunk a hiperkinetikus vizsgálati csoport és a normál általános iskolai csoport memória teljesítménye között. Az ADHD-s csoport átlag emlékezeti teljesítménye lényegesen gyengébben alakult a nem problémás csoport átlag emlékezeti teljesítményéhez képest. Részletesebben is megvizsgáltuk a különbséget, tehát a négy képcsoportra való emlékezeti teljesítményt is összevetettük és szignifikáns különbséget kaptunk a kellemetlen, kellemes, semleges szociális, semleges tárgy képek felidézésben a kontrollcsoport és az ADHD-s csoport között. Mind a négy csoportra való emlékezetben jobban teljesítettek a kontrollcsoport tagjai a hiperkinetikus csoportnál.

A kapott eredmények alátámasztják azokat a feltevéseket, miszerint az ADHD-s gyerekeknek több nehézségük van az információ tárolásával, feldolgozásával és előhívásával, mint a kevesebb problémával küzdő gyerekeknek. Az eredményeinket magyarázhatjuk azzal, hogy a hiperkinetikus zavar egyik vezető tünete a figyelemzavar.

Az ADHD-s gyerekek gyengébb munkamemória teljesítményét Ronda Martinussen a következőképpen magyarázza: a munkamemória sérült az ADHD-s gyerekeknél, mind a téri, mind a központi végrehajtó területen, kisebb a sérülés a verbális tartományban. A téri feladatokban sokkal rosszabbak, mint a verbális feladatokban. Oka, hogy a téri feladatok a jobb féltekéhez kötöttek, és ez érintettebb az ADHD-s gyerekeknél. Az is elképzelhető, hogy a téri feladatok egyszerűen nehezebbek, mint a verbális feladatok, a megoldásukhoz több olyan folyamat szükséges, amelyek az ADHD-s gyerekek számára kevésbé ismerősek. A téri munkamemória gyengeségét az is alátámasztja, hogy nagyon sok ADHD-s gyerekek motoros nehézségei vagy koordinációs zavarai vannak (Kwon–mtsai 2002. idézi Martinussen–mtsai 2005).

Felvetődik a kérdés, hogy a végrehajtó funkciók mennyire egységesek. Castellanos és munkatársai (2006) szerint a végrehajtó funkciók további két alcsoportra bonthatók: „hideg és meleg” végrehajtó funkciókra. A hideg végrehajtó funkció egy döntés kognitív aspektusait tartalmazza, és a dorsolaterális prefrontális kéreghez köthető. Ezzel szemben a meleg végrehajtó funkció a döntések affektív oldalát jelenti, és az orbitofrontális és mediális prefrontális kérgi működésekkel kapcsolatosak. Az előbbi vizsgálják a Stroop feladattal, a Go/No-Go helyzettel, amelyek az automatikus folyamatok elnyomásának képességét vizsgálják, vagy az instrukciók megtartását és munkamemóriában történő reprezentációját. A meleg végrehajtó funkciók szükségesek ahhoz, hogy magas érzelmi bevonódást igénylő helyzeteket megoldjunk, vagy egy érzelmileg jelentős ingert rugalmasan tudjunk kezelni. Zelazo és Muller (2002, idézi Castellanos–mtsai 2006) feltevése szerint az ADHD elsősorban a hideg végrehajtó funkciók zavara, míg Castellanos és munkatársai a két tünettípushoz eltérő diszfunkciókat társítanak: a figyelemzavaros tünetek inkább a hideg végrehajtó funkciók zavarának köszönhetőek, míg a hiperaktivitás-impulzivitás tünetek a meleg végrehajtó funkciók deficitjéhez köthetőek. Ez magyarázatot adhat arra, hogy némely ADHD-s gyermeknél elsősorban a meleg végrehajtó diszfunkciók jelentkeznek, míg mások elsősorban hideg végrehajtó funkcióbeli deficiteket mutatnak és vannak, akiknél mindkettő jelentkezhet. Castellanos rámutat arra is, hogy az ADHD-val foglalkozó szakirodalom túlnyomórészt a hideg végrehajtó funkciók zavarára koncentrált, de a tünetegyüttes alaposabb megértéséhez több kutatási eredményre lenne szükség, amelyek feltárják a hideg és meleg végrehajtó funkciók zavarait, beleértve az incentiv, motivációs és jutalomfüggő állapotokat is (Castellanos–mtsai 2006). Kutatásunkban a meleg végrehajtó funkciókat vizsgáltuk az érzelmi tartalmú képekre való késleltetett felidézési feladattal és megerősítettük a korábbi kutatási eredményeket, miszerint az ADHD-s csoport gyengébb teljesítményt mutat, mint a kontrollcsoport.

Kitekintés

Castellanos és munkatársai (2006) megközelítése új szempontokra hívja fel a figyelmet. A hideg és meleg végrehajtó funkciók megkülönböztetése hozzásegíti a szakembereket a pontosabb diagnózis felállításához. Fontosnak tartjuk azonban, hogy a koncepció megfelelő alátámasztást nyerjen kísérleti úton is.

Továbbá lehetőségeket látunk olyan vizsgálati eljárások kifejlesztésében, amelyek jól el tudják különíteni az ADHD fent tárgyalt két részterületét (figyelemzavar, hiperaktivitás-impulzivitás). A kísérlet folytatásaként azt tervezzük, hogy megismételjük a fenti eljárást két ADHD-s alcsoport bevonásával és arra keresnénk a választ, hogy az érzelmi ingerekre való emlékezetben felismerhető-e különböző mintázatok a figyelemzavaros, illetve a hiperaktív-impulzív alcsoportok között.

Felhasznált irodalom

- Baddeley, D. A. 2001. *Az emberi emlékezet*. Osiris Kiadó Kft. Budapest.
- Barkley A. Russel 2003. Issues in the diagnosis of attention-deficit/hyperactivity disorder in children. *Brain and Development*, 25, 77-83.
- Bernáth László-Révész György 2002. *A pszichológia alapjai*. Tertia Kiadó. Budapest.
- Csépe Valéria-Győri Miklós-Ragó Anett (szerk.) 2007. *Általános pszichológia 2. Tanulásmemlékezés-tudás*. Osiris. Budapest.
- Castellanos-Sonuga-Barke-Milham-Tannock 2006. Characterizing cognition in ADHD: beyond executive disfunction. *Trends in Cognitive Sciences*. 10, 3, 117-123.
- De Boo-Prins 2007. Social incompetence in children with ADHD: Possible moderators and mediators in social-skills training. *Clinical Psychology Review*, 27, 78-97.
- Dr. Farkas Margit (é.n.). *Hiperaktivitás és figyelemzavar*. Elérhető: http://www.vadaskertalapitvany.hu/content/ADHD_tajekoztato_szuloknek.pdf
- Dr. Farkas Margit (é.n.). *Hiperkinetikus zavar, tanulási nehézségek és viselkedési problémák*. Elérhető: http://www.vadaskertalapitvany.hu/tz_hiperkinetikus.html
- Dr. Földi Rita 2004. *Hiperaktivitás és tanulási zavarok*. Comenius Bt. Pécs.
- Dr. Gáboros Júlia (é.n.). „Hitek és tévhitek” a hiperaktivitás körül. Elérhető: <http://www.beszed.hu/repository/1137.pdf>
- Eysenck, Michael W.-Keane, Mark T. 2003. *Kognitív pszichológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó Zrt. Budapest.
- French F. B.-Zentall S. S.-Benett D. 2003. Short-term memory of children with and without characteristics of attention deficit hyperactivity disorder. *Learning and Individual Differences*, 13, 205-225.
- Lang, Peter J.-Bradley, M.M.-Cuthbert, B.N. 2005. *International affective picture system (IAPS): Affective ratings of pictures and instruction manual. Technical Report A-6*. University of Florida, Gainesville

- Martinussen–Hayden–Hogg–Johnson–Tannock 2005. A Meta-Analysis of Working Memory Impairments in Children with ADHD. *Journal of American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 44, 377-384.
- Németh Dezső–Racsomány Mihály–Kónya Anikó–Pléh Csaba 1999. A munkamemória-kapacitás mérőeljárásai és jelentőségük a neuropszichológiai diagnosztikában. *Magyar Pszichológiai Szemle* LV. 4. 403-416.
Elérhető: [http://209.85.135.132/search?q=cache:pYuB6Gx3tpAJ:www.staff.u-szeged.hu/~nemeth/nemeth1.htm+N%C3%A9meth+D.,+Racsman%C3%A1ny+M.,+K%C3%B3nya+A.,+Pl%C3%A9h+Cs.\(2000\):+A+munkamem%C3%B3ria+kapacit%C3%A1s+m%C3%A9r%C5%91elj%C3%A1r%C3%A1sai+%C3%A9s+szerep%C3%B3k+a+neuropszichol%C3%B3giai+diagnosztik%C3%A1ban.&cd=1&hl=hu&ct=clnk&gl=hu&client=firefox-a](http://209.85.135.132/search?q=cache:pYuB6Gx3tpAJ:www.staff.u-szeged.hu/~nemeth/nemeth1.htm+N%C3%A9meth+D.,+Racsman%C3%A1ny+M.,+K%C3%B3nya+A.,+Pl%C3%A9h+Cs.(2000):+A+munkamem%C3%B3ria+kapacit%C3%A1s+m%C3%A9r%C5%91elj%C3%A1r%C3%A1sai+%C3%A9s+szerep%C3%B3k+a+neuropszichol%C3%B3giai+diagnosztik%C3%A1ban.&cd=1&hl=hu&ct=clnk&gl=hu&client=firefox-a) (letöltés ideje: 2012 november 14.)
- Németh Dezső 2002. Munkamemória, Fejlődés, Nyelv. In: Racsomány Mihály – Kéri Szabolcs (szerk.) *Architektúra és patológia a megismerésben*. BIP, Budapest. 83-100.
- Racsomány Mihály 2001. A munkamemória működése és patológiája. *Magyar Tudomány*, 10. Elérhető: <http://209.85.135.132/search?q=cache:dUC6mYmK1coJ:www.matud.iif.hu/01okt/racsmany.html+a+munkamem%C3%B3ria+m%C5%B1k%C3%B6d%C3%A9s+%C3%A9s+patol%C3%B3giai+%C3%A1ja&cd=2&hl=hu&ct=clnk&gl=hu&client=firefox-a>
- Sharp, Mc Quillin, Gurling 2009. Genetics Of Attention-deficit hyperactivity disorder (ADHD). *Neuropharmacology*, 57, 590-600.
- Sheidman 2006. Neuropsychological functioning in people with ADHD across the lifespan. *Clinical Psychology Review*, 26, 466-485.
- Szabó Csilla 2009. Implicit/explicit folyamatok figyelemzavaros és hiperaktív (ADHD-s) és olvasási zavarral küzdő gyermekeknél. *Gyógypedagógiai Szemle*, 5, 321-330.
Elérhető: http://prae.hu/prae/content/gyosze/gyosze_2009_5.pdf
- Tárnok Zsanett 2007. *Gyermekkori neuropszichiátriai zavarok Sajátosságok Tourette szindrómában és társuló Figyelemhiányos Hiperaktivitás Zavarban*. PhD Doktori értekezés, Semmelweis Egyetem Szentágotthai János Idegtudományi Doktori Iskola
Elérhető: http://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:Mtw6VYAxV18J:phd.sote.hu/mwp/phd_live/vedes/export/tarnokzsanett.m.pdf+t%C3%A1rnok+zsanett+doktori+%C3%A9rtekez%C3%A9s&hl=hu&gl=hu&sig=AHIEtbQmuAfeNER03cdxPcSoqSOhacjew

A nyelvi kategória modell magyar nyelvű vizsgálata

Testing Linguistic Category model in the Hungarian Language

The linguistic category model (LCM) of Semin and Fiedler distinguishes four abstraction level of interpersonal language. As we go from the descriptive action, verbs (DAV) through the interpretative action verbs (IAV) and state verbs (SV) to the adjectives (Adj) – with the increasing in abstraction – increases the information about the person (attribution), reduces the information about the situation, the statement is more enduring, less verifiable and more disputable. The aim of our research was the verification of LCM in Hungarian language. We used only three categories: DAV, IAV and Adj. 144 university students participated in this research. We used SVO (subject-verb-object) sentences and only asked about the attribution (of the subject, object and other circumstances) and the temporal stability (of the subject and object). The discriminant analysis was not significant but in comparison with the other categories (with one-sample variance analysis), we found significant differences in each of the five variables. The attribution of the subject and the object as well as the temporal stability was consistent with the prediction of the LCM.

1. Bevezető

A nyelv olyan szimbólumok rendszere, amellyel képesek vagyunk a gondolatunkat és érzéseinket kifejezni, közvetíteni a másoknak – vagyis kommunikálni (Sapir 1971). Ez a szimbólumrendszer egy kultúrán – és nyelven – belüli közmegegyezésen alapuló jelek összessége (Balázs 2002). Ez egy hihetetlenül bonyolult jelenség, működésének megértéséhez számos tudományág egyidejű erőfeszítése szükséges (Pléh 1998). A pszichológiában a pszicholingvisztikai kutatások – „amelyek a nyelv mentális leképezésének, használatának és elsajátításának vizsgálatával foglalkoznak” (Pléh–Boros 2008) – akkor kezdődtek el, amikor a nyelv önálló problémaként, s nem más jelenségek tükréeként vődött fel (Ülkei 2002).

Napjainkban a nyelv és gondolkodás viszonyát sokan kutatják. Vannak, akik a gondolkodás nyelv általi meghatározottságát hangsúlyozzák, ők a nyelvi relativisták (Kenesei 1984). A nyelvi relativizmus elméletét Sapir és Whorf dolgozta ki. Humboldt azon elgondolásából indultak ki, hogy az ember olyan világban él, amelyet a nyelv megjelenít számára (László 1994). Tehát a nyelv nem csak a gondolatok közlésére, hanem formálására is szolgál (Whorf 1956). A nyelvi relativitás szerint a különböző nyelveken beszélő emberek másképp

látják a világot (Forgács é.n.). Vannak, akik a nyelv gondolkodás általi meghatározottságát tartják alapvetőnek. Ők a kognitív relativisták, akik úgy vélik, hogy kulturális okokból adódó tapasztalati különbségek vezettek a nyelvi különbségek kialakulásához (Kenesei 1984). A legvalószínűbb, hogy nem egyirányú kapcsolatról van szó, hanem egy interakciós folyamatról (Semin 2009). A nyelv és gondolkodás között kétféle folyamat közvetít: az, amiről beszélünk és az, ahogyan beszélünk (Szabó–mtsai 2010).

2. Elméleti háttér

Az, amiről beszélünk a nyelv propozicionális tartalma, vagyis, ami expliciten hat a gondolkodásunkra; az, ahogyan beszélünk a nyelv strukturális formája, vagyis, ami impliciten hathat a gondolkodásunkra (Semin 2000). Mivel a nyelv strukturális formája is képes befolyásolni kognitív folyamatainkat, ezért a strukturális elemzések mellett, azok funkcióval való összekapcsolása is fontos, hiszen a nyelv használata során a különböző struktúrák alkalmazásának funkciója van a közvetíteni kívánt információ szempontjából (Robinson 1977). Például a magyar nyelvben az esetragok jelölik ki a mondat tematikus szereplőjét, akikkel az üzenet dekódolói többet foglalkoznak, több véleményük van róla és több felelősséget is tulajdonítanak neki a szituációval kapcsolatban (Szabó–mtsai 2010).

Semin két dimenzióra osztotta a strukturális jegyeket aszerint, hogy milyen implicit tartalmat közvetítenek. Az egyik ilyen dimenzió az okozás, a másik a személyközi tér és idő kifejezése (Semin 2000).

Az implicit struktúrák – mint például a személyközi igék – vizsgálata szorosan kapcsolódik az oktulajdonítás problémájához, amely kiterjedt területét képezi a szociálpszichológiának (Kiss 2005). Heider (Heider 1958), az első attribúció – egy esemény okára vonatkozó észlelés vagy következtetés – elmélet kidolgozója, a laikus embert naiv tudósként írta le, aki a megfigyelhető magatartást nem megfigyelhető okokkal kapcsolja össze. Ennek kutatása nagy fejlődésen ment keresztül. Az ő felosztása szerint egy cselekvésnek lehetnek személyes és környezeti okai, amik különböző arányokban oszlanak meg az adott esemény analízise során. Jones és Davis ezen túlmenően azt tartották fontosnak az attribúciós folyamatban, hogy a viselkedés megfelel-e a cselekvő stabil tulajdonságának (Hewstone–Antaki 1995).

További előrelépést jelentett Kelly modellje, amely a kovariancia és a konfiguráció elvére épül. Eszerint egy eseménynél fontos a személy, a körülmény és a tárgy befolyása a következményre, illetve feltételezi, hogy az egyszer megfigyelt eseményeknél már kész attribúciókkal rendelkezünk, úgynevezett kauzális sémákkal (Hewstone–Antaki 1995). Ezek a sémák az egyetértés, a

konzisztencia és a megkülönböztetés információját hordozzák, amelyek min-tázatából a személyek döntést hoznak az oktulajdonításra vonatkozóan. Az attribúció kutatásában gyakran használják a személyközi igéket, mint a nyelv strukturális egységeit (Szabó–mtsai 2010).

2.1 Az interperszonális igékben rejlő kauzalitás elmélete

Brown és Fish 1983-ban alkották meg az interperszonális igék implicit ka-uzalítására vonatkozó elméletüket, melyben – részben Heider attribúció el-méletéből kiindulva (Kiss 2005) – azt állítják, hogy attól függően, hogy a be-szélő milyen igét használ, a hallgatóban különböző attribúciók jönnek létre. Három igei csoportot különböztettek meg: *cselekvő-elszenvedő* igék (példák: segít, csal, verseng, bánt), melyek akciót írnak le; *átélő-inger* igék (példák: sze-ret, tisztel, fél), melyek olyan mentális állapotokat írnak le ahol az alany az átélő; valamint *inger-átélő* (példák: megfélemlít, lenyűgöz) igék, melyek szin-tén mentális állapotokat írnak le, de ez esetben az alany az inger (Kiss 2005). Tehát Brown és Fish az állapotjelző igéknél különbséget tettek aszerint, hogy a mondat alanya vagy tárgya az élmények, belső állapotok előidézője. Az in-ger-átélő igéknél a mondat alanya, aki átéli az állapotot, élményt, amit a tárgy előidézett. Az átélő – inger igéknél pedig az alany idézi elő az élményt, amit a tárgy átél (Szabó–mtsai 2010).

Azt tartják, hogy az úgynevezett minimál mondatokban (SVO) – amelyek-ben csak alany, ige és tárgy szerepel – a cselekvő-elszenvedő igék, illetve az inger-átélő igék használatakor a cselekvőben, míg az átélő-inger igék esetén a tárgyban találjuk meg a cselekvés okát.

Rudolph és Fösterling arról ír, hogy több tucat vizsgálatban számos igével igazolták a taxonómia érvényességét. Azonban tisztázatlan maradt, hogy mi képezi a hidat az egyes igék és az általuk kiváltott attribúció között. Erre a jelenségre három nagyobb magyarázatot adtak: az egyik Kelley kovariancia elmélete, amely azt feltételezi, hogy az interperszonális igék különböző uni-verzális gondolkodási sémákat aktiválnak, a másik lehetőség az igék morfoló-giai alakjából indul ki, a harmadik pedig a láthatóságot nevezi meg az implicit oktulajdonítás okaként (Szabó–mtsai 2010).

2.2 Az interperszonális igék magyar nyelvű vizsgálata

Kiss és munkatársai 2005-ös (Kiss 2005) kutatásukban két kérdést határoztak meg: (1.) Magyar nyelven is működő képes-e a fent bemutatott modell? (2.) A magyar melléknévi igenév rendszer változtat-e a modell működésén? Brown

és Fish szerint az angolban az igékből képzett melléknevek arra vonatkoznak, aki az oki szerepet hordozza, például: like-likable, help-helpful; addig a magyarban a melléknévi igeneveket gyakran két formában is használjuk, például: segítő-segített, zaklató-zaklatott. Tehát Kiss és munkatársai szerint a melléknévi igenév rendszere is befolyásolja az oktulajdonítást, amelyet igazoltak vizsgálatukban 36-ból 16 magyar igén.

2.3 Nyelvi Kategória Modell

Az igék és a melléknevek olyan lényegre törő nyelvi eszközök, amelyek képesek leírni az embereket és kapcsolataikat, vagy akár a személyközi eseményeket. A szakirodalomban számos különbség mutatkozott az igék és melléknevek pszichológiai implicit tartalmainak meghatározásában (például: cselekvő igék az állapot igékkel szemben Brown és Fish, fentebb; közvetlen (igék) és közvetett (melléknevek) kifejezések Semin és Greenslade). Ezek a különbségek sok elméleti illetve empirikus eredményt hoztak, azonban nem volt átjárás közöttük és hiányzott egy általános keret. Semin és Fiedler 1988-as vizsgálatukban megpróbálta ezeket a kifejezéseket egy szisztematikus vonás mellé rendezni, hogy a következtetésekre és a kognitív folyamatokra való hatásukat együttesen értelmezve lehessen vizsgálni (Semin–Fiedler 1991).

Egy átfogó általános taxonómiát alkottak meg a személyközi térben használt kifejezések részére, oly módszertani elkötelezettséggel, hogy egyéni és társas szinten is lehetséges legyen a nyelv elméleti és empirikus elemzése (Coenen–Hedebouw–Semin 2006).

Az igék olyan eszközök, amiket arra használnak, hogy cselekvéseket vagy pszichológiai állapotokat írjanak le, míg a melléknevek lényegében a személyek tulajdonságait, jellemvonásait, vagy diszpozícióit jelenítik meg. A nyelvi kategória modell három igei csoportot és egy melléknévi kategóriát különböztet meg (Semin–Fiedler 1991). A kategóriák jellemzését lásd Táblázat 2.1.1.

A táblázatból is látható, hogy a legtöbb nehézséget a leíró és értelmező igék egymástól való elkülönítése jelenti (Semin–Fiedler 1988), viszont az igék és melléknevek elkülönítése egyértelmű, hisz a melléknevek tulajdonságokat, míg az igék cselekvéseket vagy pszichológiai állapotokat fejeznek ki (Coenen–mtsai 2006). Továbbá az állapot kifejező igék mentális és érzelmi állapotokat fejeznek ki, míg a másik két kategória (DAV és IAV) megfigyelhető viselkedéseket ír le. A leíró és értelmező cselekvő igéknek világosan meghatározott eleje és vége van, míg az állapotot kifejező igei csoportban ilyen nincs. Ezen kívül az absztraktabb nyelvi kategóriák kevesebb információt hordoznak speciális helyzetekről és kevésbé ellenőrizhetőek, vitathatóbbak a konkrét kifejezéseknél (Semin–Fiedler 1988).

1. táblázat Nyelvi kategóriák definíciói, kritériumai

1. Leíró cselekvő igék (DAV- descriptive action verb)	
<u>Példák:</u> Üt, sétál, csókol, felkiált, hív, tart	<u>Definíció:</u> A legkonkrétabb szint, szabad szemmel megfigyelhető, jól meghatározható kezdettel és véggel rendelkező események, amelyekben egy fizikailag invariáns tulajdonság is részt vesz.
2. Értelmező cselekvő igék (IAV- interpretative action verb)	
<u>Példák:</u> Segít, támad, bánt, megsimogat	<u>Definíció:</u> Még mindig szabad szemmel látható, jól meghatározható kezdettel és véggel rendelkező cselekvések, de tartalmaznak értelmezést, viszont fizikailag invariáns tulajdonságot nem, így lehetőséget adva annak, hogy számos különböző viselkedés egy kategóriába legyen besorolható.
3. Állapot kifejező igék (SAV- State action verb)	
<u>Példák:</u> Meglep, megdöbben, szeret, gyűlöl, utál, csodál	<u>Definíció:</u> Szabad szemmel már nem látható, cselekvő által átélt belső állapotokra utalnak.
4. Melléknevek (ADJ- Adjectives)	
<u>Példák:</u> Agresszív, okos, szép, barátságos	<u>Definíció:</u> A legabsztraktabb szint, diszpozíciókra, tulajdonságokra utalnak, hosszan tartóak.

Semin és Fiedler (Semin–Fiedler 1988) a modell ellenőrzésére vizsgálatot is végeztek. Öt függő változóval dolgoztak, amik a következők voltak: alanyi információtartalom (Hogyan jellemzi a cselekvés/tulajdonság a mondat alanyát?), szituációs információtartalom (Mennyire specifikus és konkrét a szituáció, amelyben az alany van?), tartósság/időbeli stabilitás (Mennyire tartósan jellemzi a cselekvés/tulajdonság a mondat alanyát?), igazolhatóság/ellenőrizhetőség (Mennyire ellenőrizhető objektíven a fenti állítás?), és vitathatóság (Mennyire tartja valószínűnek, hogy a fenti állítás nézeteltéréshez vezethet?). A szavak kiválasztásánál odafigyeltek arra, hogy jellemző legyen az angol kommunikációs kultúrára, ne szerepeljen benne kétértelmű vagy metaforikus szó, valamint ne legyen másik létező szóból képzett ige. Így 72 szót válogattak ki. Azonban minden kísérleti személy csak nyolc minimál mondatot kapott. Az eredmények szerint 72 szóból 61-et (ami a szavak 84,72%-át teszi ki) soroltak jó helyre, a maradék 11-ből pedig egy olyan szó volt, amit nem tudtak besorolni hasonló kategóriába sem. Az öt kérdésből pedig akár egyetlen is elegendő volt ahhoz, hogy négyből három kategóriát be tudjanak sorolni. Tehát az eredmények alátámasztották elvárásaikat. Összességében

kiderült, hogy minél absztraktabb a megfogalmazás annál kevesebb információt tartalmaz a szituációról és annál többet a személyről. Az absztraktabb nyelvi kifejezés idői stabilitása valószínűbb, viszont kevésbé vitatható és ellenőrizhető.

2.4 A nyelvi kategória modell alkalmazhatósága

Ez az objektív osztályozása a személyközi szavaknak megfelelő keretet ad a kognitív és szociális jelenségek vizsgálatához, megmutatva az interperszonális szóhasználat árnyalatnyi különbségeit (Semin–Fiedler 1991, Semin 2009). A modell nem csak egy terüleetspecifikus vizsgálatot tesz lehetővé – mint a színek használata – a nyelv és a gondolkodás viszony meghatározásában, hanem egy sokkal általánosabb megközelítést nyújt. Többek között alkalmas az oktulajdonítás vizsgálatára is, hiszen a személyről való informativitás és az időbeli stabilitás fontos tényezők az attribúciós folyamatokban. Ezt nem csak a személyek közötti interakciók szintjén lehet értelmezni, hanem a csoportok közötti kommunikációban is. Jó példa erre a sokat kutatott csoportközi elfogultság (LIB) és az elvárás elfogultság (LEB) jelensége, amelyeket többek között a nyelvi kategória modellel is vizsgálták (Szabó–mtsai 2010).

Előbbi azt jelenti (LIB), hogy a saját csoportot jobbnak látjuk a másik csoporttal szemben. Például az emberek a saját csoporttagjaik pozitív cselekedeteit inkább belső okoknak tulajdonítják, míg a másik csoport tagjainál a szituációnak. A negatív cselekedetek esetén fordított a helyzet: a saját tagok esetén külső oknak tulajdonítják, míg a másik csoport tagjainál belső okokra következtetnek (Hewstone–Antaki 1995). Kézenfekvő megvizsgálni, hogy ezt az attribúciós hajlamot milyen implicit nyelvi eszközök közvetítik. Mass, Salvi, Arcuri és Semin (Mass–mtsai 1989) azt feltételezték, hogy erre alkalmas lehet a nyelv absztraktsági fokának megválasztása, amit több vizsgálattal alá is támasztottak, legfőképp a külső csoportra vonatkoztatva (Szabó–mtsai 2010). Ez a gyakorlatban fontos lehet például az igazságszolgáltatás terén, hiszen a tanúk befolyásolhatják a bírósági ítéletet a nyelv absztraktsági fokának megválasztásával. Másutt – például az afrikai médiában – azt vizsgálták, hogy a „feketékhez” és „fehérekhez” milyen nyelvi kifejezéseket illesztenek. A „feketéknel” főként főneveket alkalmaztak (ami a nyelvi kategória modell kiterjesztett változatánál a legabsztraktabb szint) és szinte teljesen hiányoztak a cselekvő igék, míg a „fehéreknel” fordítva: főleg cselekvő igéket használtak (Mass–mtsai 1989).

A másik jelenség – vagyis az elvárás elfogultság – szerint inkább arra van hajlamunk, hogy az általunk elvárttal összhangban lévő cselekvéseket absztraktabban, míg azzal ellentétes cselekedeteket konkrétan fogalmazzuk meg. Ez legtöbbször hasonló eredményekkel jár, mint a LIB, hiszen a saját

csoportunktól általában jó cselekedeteket várunk el, míg a másik csoporttól negatívakat. Megvizsgálták, hogy a kettő közül melyik érvényesül jobban, és eszerint az elvárasi elfogultság (Szabó–mtsai 2010). Viszont abban a helyzetben mikor két csoport – ami erősen meghatározza identitásunkat – erős ellentétben áll egymással akkor az elvárasi elfogultság és csoportközi elfogultság együtt erősíti egymást (Mass–mtsai 1989).

Ehhez kapcsolódik a sztereotípiák vizsgálata. Hiszen a sztereotípiák során gyakorlatilag elvárásokat támasztunk másokkal szemben, vagyis egy-egy személyhez vagy csoporthoz bizonyos tulajdonságokat kapcsolunk. Az ennek megfelelő cselekvéseket absztraktabban fogalmazzuk meg, amik személyhez kötött attribúciókat váltanak ki, míg a nem várt cselekvéseket konkrétabb nyelvhasználat jellemzi, ami külső okokra való attribúciókhoz vezet (Wigboldus–Semin–Spears 2000).

Egy másik kutatási irány a nyelvi absztraktság kognitív folyamatokra való hatásának vizsgálata. Ilyen a figyelmi fókusz is, ami könnyedén befolyásolható az absztraktság által: a konkrét nyelvhasználat a szituáció specifikusságára hívják fel a figyelmet, így a kontextusra irányítják a figyelmi fókuszt, míg az absztrakt nyelvhasználaton keresztül a globális vonások kerülnek előtérbe (Semin 2009). Ezt kísérletileg is bizonyította Stapel és Semin (2007). Vizsgálatukban a személyeket egy film leírására kérték. Az elkülönítés aszerint történt, hogy az instrukcióban egy személyiség leírását kérték tőlük (absztrakt nyelvhasználatot), vagy a viselkedés leírását (konkrét nyelvhasználatot). Ezután globális-lokális fókuszt vizsgáló feladatokat adtak nekik. Az eredmények szerint az absztraktabb nyelvhasználat tényleg globálisabb figyelmi fókuszt indikált, míg a konkrétabb a lokális jegyeket emelte ki.

2.5 Nyelvi kategóriák specifikussága és általánosíthatósága

Megfigyelhető, hogy a szituáció-specifikus használaton túl, a személyekre jellemző egy általános nyelvi stílus, ami többek között azt tükrözi – a személy absztrakt vagy konkrét nyelvhasználatán keresztül –, hogy a kauzális gondolkodására inkább a külső vagy a belső oktatulajdonítás a jellemző (Semin–Fiedler 1991). Vagyis, hogy a figyelmi fókusza a lokális részletekre koncentrálódik (konkrét nyelvhasználat – külső oktatulajdonítás), vagy a globális jegyekre (absztraktabb nyelvhasználat – belső oktatulajdonítás) (Semin 2009). Tehát nem csak azt az információt közvetíti a nyelvi absztraktság, hogy az adott szituációval kapcsolatban a beszélőnek milyen attribúciói vannak, hanem egy általános nyelvhasználat információt ad a beszélőről is: arról, hogy milyen attribúciós gondolkodásra hajlamos. Az, hogy ez a következtetés mennyire tudatos folyamat, még vizsgálatra szorul (Douglas–Sutton 2006).

És azon túl, hogy a személyeknek van egy általános hajlama a nyelvhasználatra a konkrétság-absztraktság dimenzión, a kultúrákat is jellemzi. A független, individualista kultúrákban az absztraktabb nyelvhasználat a jellemzőbb egy személy vagy egy szociális esemény leírásánál, míg az egymástól függő, kollektivistá társadalmakban a konkrét nyelvhasználat a gyakoribb (Semin 2009). Ezt például Maas és munkatársai 2006-ban is megvizsgálták olasz és japán mintán. A japánok több cselekvő igét használtak egy személy leírásánál, míg az olaszok inkább mellékevekkel írták le ugyanazokat a személyeket (Stapel–Semin 2007). A kultúrák között az észlelés eltéréseit is vizsgálták, például Kitayama és munkatársai (2003) azt találták, hogy a japánok a kontextuális információra érzékenyebbek, mint az észak-amerikaiak. Masuda és Nisbett (Nisbett–Miyamoto 2005) egy videóklipet mutattak be a víz alatti életről, halakkal, növényekkel, sziklákkal, majd megkérték a személyeket, hogy mesélik el, amit látnak. Az amerikaiak a nagy, szembeötlő tárgyakkal kezdték a leírást, míg a japánok a környezeti háttér leírásával. Tehát a kollektív társadalmak a környezet lokális jegyeire fókuszálnak, míg az individualista társadalmak a környezet globális jegyeire. Stapel és Semin (2007) úgy gondolja, hogy az ő kutatásuk a kulcs az észlelés és a nyelv kultúrák közötti összehasonlításához. Szóval a kollektív társadalmak konkrét nyelvhasználatát együtt jár a kontextusra érzékenyebb percepcióval és az individuális társadalmakra az absztraktabb nyelvhasználat és a globális fókusz jellemző. Ez még meghagyja a „tyúk és tojás” problémáját, miszerint nem tisztázott, hogy az észlelés alakítja a nyelvet vagy a nyelv irányítja a figyelemi fókuszot.

2.6 A nyelvi kategória modell magyar nyelven való alkalmazottsága

Magyarországon a nyelvi kategória modellt alkalmazva Banga, Szabó és László 2009-ben (in: Szabó–mtsai 2010) végeztek vizsgálatot. A nyelvi absztraktság fokát, mint függő változót kapcsolták össze a történelmi konfliktusok észlelt lezártóságával, valamint a történelmi dimenzió láthatóságával. Az általuk használt vizsgálati helyzetben a csoportközi viszonyok szempontjából semleges szituációban a vizsgálati személyek rajzolt képeket láttak, amelyeken kisfiúk viselkedéseket hajtottak végre. A bemutatott fiúk vagy a saját csoport, vagy különböző külső csoportok tipikus tagjaként voltak feltüntetve. A vizsgálati személyeknek a kisfiúk cselekvéseire leírást kellett adniuk egy kötött választásos feladatban, amelyben a felajánlott négy választási lehetőség a nyelvi kategória modell különböző szintjeit képviselte. A nemzetiség megjelölésén kívül a csoportközi viszonyok egyéb jelzései nem szerepeltek. A történelmi

dimenziót láthatóvá tévő helyzetben a vizsgálati személyek történelmi fényképeket láttak, amelyeken például első világháborús katonák szerepeltek. A kísérleti személyek feladata ugyanaz volt, mint az első vizsgálati helyzetben: kényszerválasztással a képhez illő címet kellett kiválasztaniuk. Eredményeik szerint a nyelvi absztraktság egy viszonylag semleges szituációban általánosan megjelenik a külső csoportokkal szemben, azonban, amint a történelmi dimenzió láthatóvá válik, az elfogultság már csak a releváns csoportokkal szemben jelentkezik.

3. Kutatási kérdés

Célunk a nyelvi kategória modell magyar nyelven való vizsgálata, ellenőrzése illetve beigazolása volt. Vagyis feltételeztük, hogy a személyekről és szituációról való informativitás és az időbeli stabilitás ugyanúgy megfelel az elméleti nyelvi kategóriákba sorolásnak a magyar nyelvben is, mint Semin és Fiedler vizsgálatában. Tehát minél absztraktabb egy nyelvi kifejezés annál több okot tulajdonítunk az alanynak és annál kevesebbet a tárgynak, valamint időben stabilabbak az alanyra vonatkozó absztrakt megfogalmazások. Továbbá kutatási kérdésünk volt, hogy egy minimális információ (jelen esetben a mondatban szereplők neme) elegendő-e ahhoz, hogy megváltoztassa az absztraktságból eredő attribúciós folyamatokat. Hipotézisünk értelmében kultúrától függetlenül működőképes a modell.

4. Vizsgálati módszerek

4.1 Vizsgálati személyek

Vizsgálati csoportunkat összesen 144 egyetemista alkotta, főként pszichológushallgatók, azonban a minta végleges elemszámának eléréséhez felkértünk más bölcsészettudományi és természettudományi karos hallgatókat is a kérdőív kitöltésére – ahol már egyénenkénti tesztkitöltésre került sor. 144 személyre azért volt szükséges, hogy minden esetre elegendő, egyenlő számú megítélés szülessen. A személyeket hozzáférés alapján választottuk, akik önként vállalták a közreműködést. A kísérleti személyek kiválasztása során úgy kezeltük a nyelvi kategóriák vizsgálatát, ami bármilyen mintán azonosan működik, ezért nem volt szempont az életkor illetve a hallgató szakja sem. További adatok a táblázatban (4.1.) láthatóak.

2. táblázat Vizsgálati személyek nemi és életkori megoszlása

	Vizsgálati csoport
Minta elemszám:	144
Férfi:	38
Nő:	105
Életkor	18 és 50 év között
Átlagéletkor	21,37 év

4.2 Vizsgálati eljárások

4.2.1 Szavak kiválasztása, minimál mondatok

Semin és Fiedler (Semin–Fiedler 1988) által használt szavakból választottunk ki tizenhárom szót (csillaggal jelöltek), majd huszonhárom szót mi határoztunk meg azért, hogy szóhármassokat tudjunk alkotni. Az állapotjelző igéket abból a megfontolásból hagytuk ki a vizsgálatból, mert ezek többszörös felosztásuk miatt nehezen besorolhatóak, illetve egy köztes kategóriát képeznek az absztraktság–konkrétság dimenzió (Coenen–mtsai 2006). Az alábbi szóhármassok kerültek kiválasztásra:

<i>Leíró (DAV)</i>	<i>Értelmező (IAV)</i>	<i>Melléknév (ADJ)</i>
1. megüt	bánt*	agresszív*
2. átkísér	segít*	udvarias
3. belerúg	meztámad*	goromba
4. megérint*	megsimogat	barátságos*
5. rákiált*	parancsolgat*	akaratos*
6. ölel*	megvigasztal	empatikus
7. ad	ajándékozik	nagyvonalú
8. etet	gondoskodik	kedves
9. szemezik	udvarol	sikeres*
10. kiabál	veszekedik	undok
11. néz*	bámul*	féltékeny*
12. elgáncsol	kötekedik	gonosz

A szavak meghatározása után úgynevezett minimál mondatokat (SVO: subject – verb – object) hoztunk létre. A minimál mondatok csupán alanyt, igét és tárgyat tartalmaznak (Szabó–mtsai 2010). Példamondat: Péter megüti Gábort.

Egy újabb változót képeztünk az alany illetve a tárgy nemének változtatásával. Minden személyközi szó négyféle mondatban szerepelt: (1) amikor mindkét szereplő fiú, (2) amikor az alany fiú és a tárgy lány, (3) amikor az alany lány és a tárgy fiú, (4) valamint amikor mindkét szereplő lány.

4.2.2 Kérdőívek összeállítása

A nemi változó miatt mind a 36 szót négy mondatban használtuk fel. Így összesen 144 mondatunk jött létre. Azonban személyenként csak 12 mondatot ítéltettünk meg három kérdés (de öt változó) mentén – tehát 12 féle kérdőívvel dolgoztunk. Egy kérdőívben belül kitétel volt, hogy ugyanaz a szó nem szerepelhetett kétszer, valamint az összetartozó szóhármások (leíró – értelmező – melléknév) sem lehettek egymást követően. Mind a 12 féle kérdőívet 12 személy töltötte ki. Tehát egy szót – ha a nemek változóját nem vesszük figyelembe – 48 személy ítelt meg.

A három kérdés (amely öt változót takar) így szólt: Példa: Ákos megüti Katát.

1. Kérjük írja be a táblázatba, hogy ön szerint mennyiben felelősek a mondatban szereplő cselekvésért Ákos, Kata vagy az egyik szereplőhöz sem köthető körülmények! A felelősség mértékét százalékban adja meg úgy, hogy a három válasz összege 100%-ot tegyen ki!

Ákos	Kata	egyéb körülmények

Kérjük, a következő hétfokú skála segítségével jelölje meg, hogy mennyire tartja valószínűnek, hogy Ákos a jövőben is megüti valakit?

1 2 3 4 5 6 7

Kérjük, a következő hétfokú skála segítségével jelölje meg, hogy mennyire valószínű, hogy Katát a jövőben is megüti valaki?

1 2 3 4 5 6 7

(1-nem valószínű, 7-nagyon valószínű)

A teszt instrukciójában tájékoztattuk a személyeket – Semin és Fiedler (Semin–Fiedler 1988) vizsgálatához hasonlóan – arról, hogy egy pszicholingvisztikai kutatásban vesznek részt, amelyben különböző igéket és mellékneveket vizsgálunk.

4.3. Procedúra

A vizsgálatot öt különböző alkalommal végeztük el. Négyszer egyetemi előadás keretein belül, csoportosan töltötték ki a személyek a tesztet, majd a személyek egyenkénti felkeresésével zajlott tovább a munka a megfelelő minta elemszám eléréséig. Egy kérdőív kitöltése körülbelül 15 percet vett igénybe.

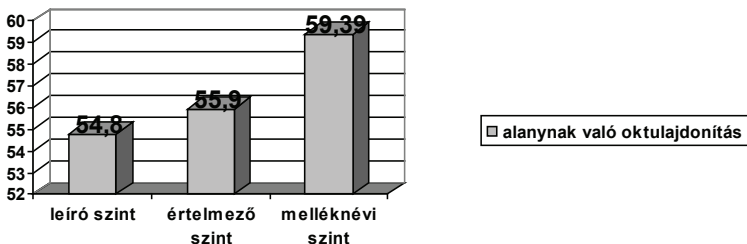
5. Eredmények

5.1. Nyelvi kategóriák vizsgálata

A statisztikai próbákat SPSS 15.0 és 17.0 programok segítségével hajtottuk végre. Semin és Fiedlerhez (Semin–Fiedler 1988) hasonlóan diszkriminancia analízist végeztünk az öt változóval való nyelvi kategóriákba sorolhatóság ellenőrzésére. Az elemzés során a szavakra vonatkozóan a 144 vizsgálati személy öt kérdésre adott értékeléseinek átlagait használtuk. Az eredmény szerint nem voltak elkülöníthetők a csoportok ($\lambda(10)=0,722$ $p>0,05$) az öt változó mentén. Összesen 58,3%-ban határozták meg jól a szavak besorolását. A leíró igék 66,7%-ban (8 szó), az értelmező igék 33,3%-ban (4 szó), a melléknévek 75%-ban (9 szó) feleltek meg az elméleti besorolásnak. 15 szó nem a megfelelő kategóriába került, ebből 13 a sajátjával szomszédos kategóriába esett.

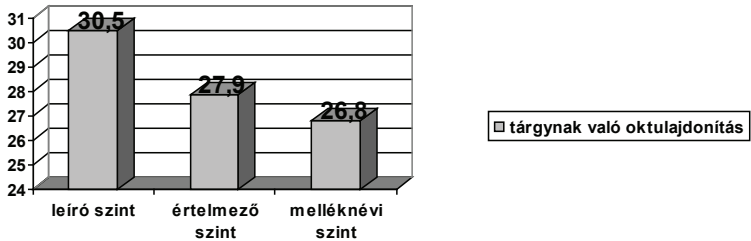
Egy szempontú varianciaanalízis eljárással megvizsgáltuk a Semin és Fiedler által meghatározott – és általunk használt – három nyelvi kategória (leíró és értelmező cselekvő igék, melléknév) különbségeit az öt kérdés tekintetében. Szignifikáns különbséget kaptunk mind az öt változó esetében.

Az alanyak való oktulajdonítás ($F(2; 1699) = 7,119$ $p<0,01$) esetén a melléknévi szint különbözött a másik kettőtől (lásd 5.1.1. ábra). Tehát a magasabb absztraktságú melléknévi szinten több okot tulajdonítottak az alanyak.

1. ábra Alanyak való oktulajdonítás átlagai a három nyelvi kategória esetén

A tárgyának való oktulajdonítás ($F(2; 1699) = 6,694$ $p < 0,01$) esetén csak a leíró szint különbözött a másik kettőtől (5.1.2. ábra). Tehát magasabb oktulajdonítás jelent meg a leíró szintnél.

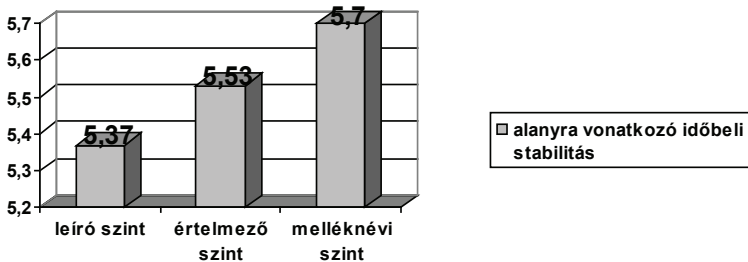
2 ábra: Tárgyának való oktulajdonítás átlagai a három nyelvi kategória esetén

Az egyéb körülményekre való oktulajdonítás ($F(2; 1699) = 3,624$ $p < 0,05$) esetén csak a melléknév különbözött az értelmezőtől. Utóbbinak több okot tulajdonítottak (5.1.3. ábra).

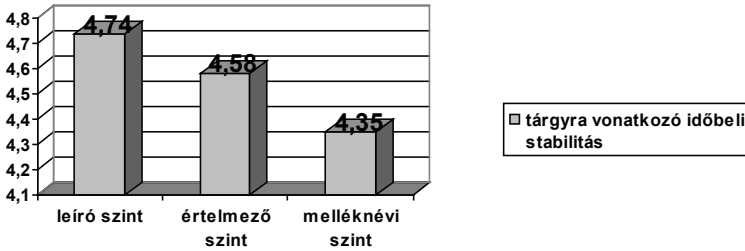
3. ábra Egyéb körülményeknek való oktulajdonítás átlagai a három nyelvi kategória esetén

Az alanyra vonatkozó időbeli stabilitás ($F(2; 1700) = 9,152$ $p < 0,01$) esetén mind a három nyelvi szint különbözött (5.1.4. ábra). Tehát az absztraktság növekedésével nőtt az időbeli stabilitás az alanyra vonatkozóan.

4 ábra Alanyra vonatkozó időbeli stabilitás átlagai a három nyelvi kategória esetén

A tárgyra vonatkozó időbeli stabilitás ($F(2; 1700) = 8,603$ $p < 0,01$) esetén szintén mind a három nyelvi szint különbözött (5.1.5. ábra). Tehát az absztraktság növekedésével csökkent az időbeli stabilitás az alanyra vonatkozóan.

5. ábra Tárgyra vonatkozó időbeli stabilitás átlagai a három nyelvi kategória esetén

5.2 Nemek változójának vizsgálata

A nemek változójának vizsgálatára többszempontú varianciaanalízist hajtottunk végre. Nem találtunk szignifikáns interakciót a nemek változója és a nyelvi kategóriák között. Külön a nemek változójának sem volt szignifikáns hatása az öt változókra.

6. Megvitatás

Diszkriminancia analízis segítségével nem voltak elkülöníthetőek a csoportok: 21 szó került a helyes kategóriába a 36-ból, ami nem bizonyult szignifikáns eredménynek, de mindeközben a hibásan besorolt szavak többsége a megfelelő melletti kategóriába esett. A szignifikáns eredmény hiánya többek között annak is lehet köszönhető, hogy más öt változóval dolgoztunk, például két Seminék által alkalmazott változót teljesen kihagytunk a vizsgálatból (igazolhatóság, cáfolhatóság). Mégis a nyelvi kategóriák között megjelenő szignifikáns különbség azt jelzi, hogy az absztraktsági szinttel egyenes arányban nő az alanyra való oktulajdonítás, míg a tárgyra való oktulajdonítás csökken, az idői stabilitás az alany esetén nő, tárgy esetén csökken. Ezek az eredmények alátámasztják a kategória modell elméletét. Valószínű, hogy a diszkriminancia analízis eredményes végrehajtásához még több szóval kellett volna dolgoznunk.

Megfigyelhető, hogy az értelmező cselekvő igei szint sorolható be a legnehezebben. Ehhez hozzájárulhatott, hogy az értelmező cselekvő igék egy

köztes helyet foglalnak el az absztraktság-konkrétság dimenzióan a két másik kategória között.

A különböző nemű alanyok és tárgyak által meghatározott változó egy szituációfüggő változónak mondható, ami már az egyszerű, azaz SVO mondatoknál is megjelenhet. Azért alkalmazták kezdetektől a nyelvi kategóriák vizsgálatához az SVO mondatokat, mert ezek egy leegyszerűsített sémát adnak, és kizárják a bonyolultabb attribúciós folyamatokat (Semin–Fiedler 1988). Kutatási kérdésünk volt, hogy az eseményt leíró személyközi szavak mellett – mint a személyközi igék és a melléknevek – olyan tényezők is könnyedén befolyásolják-e a megítélőt a felelősség tulajdonításában, mint az alany illetve a tárgy neme. Ez az eddigi vizsgálatokban könnyedén kiküszöbölhető volt a „nemtelen” szereplők alkalmazásával, mint például A és B (Kasof–Lee 1993). Edwards és Potter (Edwards–Potter 1993) az ilyen vizsgálati helyzeteknél kritikaként fogalmazzák meg, hogy a kísérleti személyeknek minden kontextust nélkülözve kell attribúciós döntést hozniuk, ami nem életszerű.

A nemek változójának bevezetésével egyik célunk némi kontextuális információ behelyezése volt a minimál mondatokba. Azonban eredményeink szerint nem volt hatása annak, hogy a mondat alanya vagy tárgya nő vagy férfi. Ez azt jelenti, hogy az absztraktság hatása az oktulajdonításra és időbeli stabilitásra olyan nagymértékű volt a vizsgálatunkban, hogy a nemi sztereotípiák nem változtattak rajta.

Felhasznált irodalom

- Balázs I. 2002. *Pszichológiai lexikon*. Magyar Könyvklub. Budapest
- Bogdashina, O. 2008. *Valódi színek*. AOSZ. Budapest
- Coenen, L. H. M.–Hedebouw, L.–Semin, G. R. 2006. *The linguistic category model (Measuring language abstraction, manual)*. Free University Amsterdam. Amsterdam
- Collignon, O.–Girad, S.–Gosselin, F.–Roy, S.–Saint-Amour, D.–Lassonde, M.–Lepore, F. 2008. Audio-visual integration of emotion expression. *Brain Research* 1242: 126-135.
- Douglas, K. M.–Sutton, R. M. 2006. When what you say about others says something about you: Language abstraction and inferences about describers' attitudes and goals. *Journal of Experimental Social Psychology* 42: 500-508.
- Heider F. 1958. *The psychology of interpersonal relations*. Wiley. New York
- Edwards, D.–Potter, J. 1993. Language and causation: a discursive action model of description and attribution. *Psychological Review* 100. 1: 23-41.
- Eysenk, M. W.–Keane, M. T. 2003. *Kognitív pszichológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest
- Forgács J. é.n. *A társas érintkezés pszichológiája*. Kairosz kiadó. Budapest
- Hewstone, M.–Antaki, C. 1995. Az attribúcióelmélet és a társas viselkedés magyarázatai. In Hewstone, M.–Stroebe, W.–Codol, J. P.–Stephenson, G.M. (szerk.) *Szociálpszichológia*. 130-163. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest

- Kasof, J. – Lee, J. Y. 1993. Implicit causality as implicit salience. *Journal of Personality and Social Psychology* 65. 5: 877-891.
- Kenesei I. 1984. *A nyelv és a nyelvek*. Gondolat Kiadó. Budapest
- Kiss Sz. 2005. Implicit pszichológia a nyelvben, avagy az interperszonális igék nyelvtana. In Gervain J. – Kovács K. – Lukács Á. – Racsmány M. (szerk.) *Az ezerarcú elme – tanulmányok Pléh Csaba 60. születésnapjára*. Akadémia Kiadó. Budapest
- László J. 1994. Nyelv és kommunikáció. In Bernáth L. – Révész Gy. (szerk.) *A pszichológia alapjai*. 269-277. Tertia Kiadó. Budapest
- Mass, A. – Salvi, S. – Arcuri, L. – Semin, G. R. 1989. Language use in intergroup contexts: the linguistic intergroup bias. *Journal of Personality and Social Psychology* 57. 6: 981-993.
- Nisbett, R. E. – Y. Miyamoto 2005 The influence of culture: holistic versus analytic perception. *TRENDS in Cognitive Sciences* 9: 10.
- Pléh Cs. 1998. Az evolúciós pszichológia. Új program régi kérdésekkel. *Magyar Tudomány* 9: 1054-1060.
- Pléh Cs. – Boros O. (szerk.) 2008. *Pszichológia: a-z*. Akadémiai Kiadó. Budapest
- Robinson, W. P. 1977. A nyelv funkciói. In Horányi Ö. (szerk.) *Kommunikáció I. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*. Budapest
- Sapir, E. 1971. *Az ember és a nyelv*. Gondolat Könyvkiadó. Budapest
- Semin, G. R. 2009. Language, Culture, Cognition – how do they intersect? In Wyer, R. S. – Chiu, C. – Hong, Y. (szerk.) *Understanding Culture: Theory, Research and Application*. 259-270. Psychology Press. New York
- Semin, G. R. – Fiedler, K. 1988. The cognitive functions of linguistic categories in describing persons: social cognition and language. *Journal of Personality and Social Psychology* 54. 4: 558-568.
- Semin, G. R. – Fiedler, K. 1991. The linguistic category model, its bases, applications and range. *European Review of Social Psychology* 2: 1-26.
- Semin, G. R. – Marsman, J.G. 1994. „Multiple Inference-Inviting Properties” of Interpersonal Verbs: Event Instigation, Dispositional Inference, and Implicit Causality. *Journal of Personality and Social Psychology* 67. 5: 836-849.
- Stapel, D. A. – Semin, G. R. 2007. The magic spell of language: linguistic categories and their perceptual consequences. *Journal of Personality and Social Psychology* 93. 1: 23-33.
- Szabó Zs. P. – Banga Cs. – Ferenczhalmy R. – Fülöp É. – Szalai K. – László J. 2010. A nyelvbe kódolt társas viszonyok. *Pszichológia* 30.1: 1-16.
- Terestyéni T. 2006. *Kommunikációelmélet*. AKTI-Typotex. Budapest
- Ülkei Z. 2002. A pszicholingvisztika. In Bernáth L. – Révész Gy. (szerk.) *A pszichológia alapjai*. 257-267. Tertia. Budapest

Márjánovics Diána

„De miféle hivatalnokok ezek és miféle üzenetek?”

Az értelmezés nehézségei a Kafka-prózában

Problems Related to the Interpretation of Kafka's Prose

Literary works of Franz Kafka have been examined by numerous researchers so far. In the course of the history of Kafka-reception, several theoretical schools of literature were concerned with the interpretation of the writer's pieces. This is the result of the main characteristic features of Kafka's writings, as they proved to be fructiferous for every literary trend. In this paper, I examine the main difficulties which are typically connected to the interpretation of the prose of Kafka. I put the main emphasis on the novel titled *The castle*. I point out that the so-called „empty places” cause the hermeticism and the ambiguity of the work. According to my primary hypothesis, the enigmatic character of the writer's works provokes permanent interpretational endeavouring. Certain elements, while ensuring the radical ambiguity, urge the interpretations and call forth many kinds of readings of the literature theory as well. I analyse the history of reception, the enigmatic crises of identity among the characters of the novel as well as the narration of the story.

Bevezetés

Franz Kafka a világirodalom egyik legkutatottabb, legtöbbször interpretált szerzője – élete és munkássága egyaránt kivívta az irodalmárok, teológusok, filozófusok „elemző buzgalmát”, „talányfejtő szenvedélyét” (Györfy 1990: 35). A személyéhez, műveihez köthető szekunder irodalom – tetemes méretei mellett – zavarbaejtő sokféleséget mutat. A Kafka-mű az őt más-más kulcsokkal nyitogató, egymással versengő értelmezések számára termékeny táptalajként szolgálhatott; a recepció formálódásával ugyanakkor egyre hangsúlyozottabbá vált a szövegek azon lényegi tulajdonsága, miszerint az egyértelmű értelemtulajdonítással szemben ellenállónak, hermetikusként bizonyulnak: „Nincs más olyan szerző, akinek a nevét annyira szorosan összekapcsolták volna az interpretáció alapvető elméleti problémájával, mint Kafkáé. Kafka munkássága emiatt válik az interpretáció alapproblémájának metonímiájává”¹ (Jagow–Jahraus 2008: 304). A műveket az értelmezési ne-

¹ „Kein anderer Name eines Autors ist so eng mit dem grundlagentheoretischen Problem der Interpretation verknüpft wie der Kafkas. Kafkas Werk wird somit zur Metonymie

hézségek felől vizsgáló olvasat (így jelen írás is) kiindulópontját, ti. az értelemzhetőség problémáját tartja a Kafka-szöveg (és mint azt majd később látni fogjuk, minden Kafka-szöveg) lényegének, mely újra és újra értelemképzésre ösztönöz, s így hívja elő az egyéni és paradigmákba illeszkedő olvasatok különböző fajtáit.

Dolgozatom – a Kafka-recepció tendenciáinak, egyes állomásainak felvázolását, írásai alapvető sajátosságának bemutatását követően – arra vállalkozik, hogy az egyik töredékben maradt Kafka-regény, *A kastély* egyes szöveghelyeinek, motívumainak kiemelésével, vizsgálatával és egyéb, témám szempontjából releváns mű segítségével rámutasson: melyek, s milyenek ezek a „hermetikusnak” nevezett, „többféleképpen kitölthető üres hely[ek]” (Györffy 1990: 75), amelyek az interpretációk ezen sokféleségét biztosítják; miben ragadható meg a karkai mű jellegzetes világa, mely a professzionális irodalmár, a laikus olvasó, sőt, Kafka hősei számára is értelmezési „kihívásként” szolgál, s ezzel „szakadatlanul értelmezési próbálkozásokat provokál” (Müller 2006: 87).

I. A Kafka-mű befogadástörténetének rövid vázlata

Walter Benjamin Kafkáról írott esszéjében úgy fogalmaz: az egyetlen módja, hogy kapcsolódjunk ahhoz, amit eddig mondtak az íróról, az, hogy megmutatjuk, „hogyan nem szabad Kafkát értelmezni” (Benjamin 2001: 141). A benjamin-i módszer mentén (abból kiindulva vagy tőle függetlenül) egyre gyarapodtak hát az újabb, egymást hol támogató, ám feltevéseikben jórészt gyökeresen különböző interpretációk. A folyamat napjainkban megfigyelhető ellenpontját jelzi az a szokás, hogy az irodalomtudósok egy-egy új, Kafka-szöveggel foglalkozó (és azon egy, addig még nem tárgyalt szempontot bemutató) interpretációt apológiával vezetnek be. Teszik ezt azért, mert mára szinte megszámlálhatatlan biztosnak vélt elemzést és számos elméletet említhetünk, amely sikerrel értelmezte az író műveit. Az irodalomteoretikusok (illetve a filozófusok, a teológusok) azzal, hogy lefordították a műveket „az éppen divatos dialektusok egyikére” (Müller 2006: 8), saját módszertanukat próbálhatták ki, elméletüket mutathatták meg azokon. Kafka prózája épp ezeknek az – egymástól javarészt eltérő, szempontjaikban és módszereikben összeegyeztethetetlen – olvasatoknak köszönhetően foglal el sajátos helyet az irodalomban; s a Kafka-recepció épp emiatt bír kiemelkedő jelentőséggel az irodalomtudományban, hiszen annak alakulását, huszadik századi

für eine grundsätzliche Problematik der Interpretation.” Oliver Jahraus, „Kafka und die Literaturtheorie” (saját fordítás).

állomásainak jól kitapintható tendenciáját viseli magán. Míg az egyes iskolák csak bizonyos, preferált, rendszerükbe jól beilleszthető szerzőket hívtak segítségül elméletük bemutatására, a Kafka-mű olyan matériának bizonyult, amely szinte valamennyi áramlat számára eredményekkel szolgálhatott. A karkai próza így lehet ma – Joós Katalin szavaival – „megbízható indikátora az irodalomtudomány szemléleti alakulásának, tendenciaváltásainak.” (Joós 2007/3: 251)

Vázoljuk hát fel e folyamat egymást követő (s persze párhuzamosan is működő, nem éles, de egyértelműen meghúzható határokkal rendelkező) állomásait.² Kafka életében és nem sokkal halálát követően publikált művei (utóbbiak a még általa kijavított, s így saját akaratából kiadott írások, nevezetesen Az éhezőművész című kötet négy elbeszélése) „mintegy kétszázötven könyvoldalni írás[t]” (Györffy 1990: 7) tartalmaznak, teljes életművének alig tíz százalékát teszik ki. A szerző saját műveivel szemben alkalmazott szigorú kritikussága, és az önmagának, önmagáért alkotó írói attitűd, melyet Györffy Miklós Kafka naplóiról, leveleiről szóló munkájában monologizálásnak nevez (Györffy 1990: 7), hozzátartozik a „Kafka-mítoszhoz”. Ennek nem kevésbé citált, sőt, ha lehet, még nevezetesebb mozzanata a Max Brod által végrehajtandó, az írói korpusz „maradék” részét megsemmisítő „tűzhalál-ítélet” („kivétel nélkül (...) és a naplókat se felejtse ki ... mindet, kivétel nélkül (...) és könyörgöm, tedd meg ezt, amilyen gyorsan csak lehet”³ (Ackermann 1950: 105) – s ennek elmulasztása.

A kortársak felfigyeltek a csekély mennyiségű nyilvánosságra hozott rövidprózára, az író munkásságát tehát már életében is figyelemmel kísérték. Főleg irodalmár barátai, ismeretségi köréből származó szerzők tettek említést Kafkáról: kritikákat írtak, cikkeket jelentettek meg műveiről a nagy prágai napilapokban, jelentősebb folyóiratokban; s rajtuk kívül Bécsben, Berlinben, Münchenben, sőt, már Magyarországon is „számon tartották olyan írók például, mint Sternheim, Rilke, Musil vagy éppen Márai Sándor” (Györffy 1990: 8). Az első kritikai reflexió a szerző barátjához, támogatójához, Max Brodhoz köthető, aki már két évvel azelőtt, hogy az író valamely írását publikálta volna, említést tett Kafkáról. Brod egyik cikkében (amely 1907. február 9-én a berlini *Die Gegenwart* című hetilapban jelent meg) hívta fel a figyelmet Kafka szokatlanul finom stílusára.

Max Brodnak nem csupán az írói korpusz megmentésében és gondozásában van fontos szerepe; az első jelentős interpretációk is tőle származnak. A nagy Kafka-recepció az író halála után, 1924-től vette kezdetét a hagyaték

² A következőkben nagyrészt Ludwig Dietz felosztása szerint haladok (Dietz 1990)

³ „without exception (...) and be sure not to forget the notebooks, ... all this, without exception ... and that you should do it as soon as possible is what I beg of you...” (saját fordítás).

gondozójától származó teológiai olvasatokkal. A műveket a zsidó-keresztény hagyomány felől értelmező Brod a későbbi kutatásra nagy befolyást gyakorló értelmezési hagyományt teremtett meg. Számos irodalmár követte, akik – az általa létre hívott teológiai értelmezés paradigmáján belül maradván – vallásos értelmet tulajdonítottak a műveknek. Ezen szakirodalmak közé tartoznak a keresztény vonásokat hangsúlyozó megközelítések, s azok a kabbalista hagyomány felől közelítő, nagyrészt judaista szerzőktől származó Kafka-olvasatok is, melyek az íráskor „megoldásának” kulcsát Kafka zsidó származásában vélik felfedezni.

A teológiai interpretációkat követően alakult ki az író filozófiai, főként egzisztencialista filozófiai recepciója: ezen értelmezési módok kiindulópontjában olyan filozófusok álltak, mint Nietzsche, Schopenhauer, az író által olvasott és kedvelt Kierkegaard, Heidegger, valamint Sartre s a Kafkáról esszét is publikáló Camus. Az író szövegeit főként Franciaországban olvasták „a semmi költészetét” („die Dichtung des Nichts”) példázó művekként: „[Kafka] munkássága látszik megvilágítani az egzisztencializmus jelszavait: a világ abszurditását, a szorongást, Isten halálát, a semmit és az undort”⁴ – írja Waldemar Fromm. Az egzisztencialista értelmezések közé sorolhatjuk Németh Andor Párizsban, francia nyelven megjelent (magyarra napjainkig le nem fordított) *Kafka ou le mystère juif* (Kafka avagy a zsidó rejtély) című könyvét is.

A pszichológizáló, pszichoanalitikus szekunder irodalom is jelentős helyet kapott a recepcióban. Főként angolszász, illetve német irodalomtudományos munkák dolgozták fel Kafka írásait ebből a szempontból. Györffy Miklós szerint ezek az elemzések „előszeretettel hivatkoztak Kafka személyes frusztrációira, kiváltképp apa-komplexusára, s az apa személye és világa ellen való (...) lázadás[ra]” (Györffy 1990: 36). A pszichológizáló interpretációk bevonták a vizsgálódásba Kafka naplóját, levelezéseit. A műveket az apához fűződő problematikus viszony felől olvasó értelmezések egyik fontos szövege lett *A levél apámhoz* című írás. Az az elterjedt feltevés is a pszichoanalitikus elemzésekhez köthető, miszerint a karkai írásmód az álommunka sajátosságait mutatja: Selma Fraiberg szerint gyakran egy, az író által lejegyzett álom vagy látomás képezi egy-egy töredék vagy történet kiindulópontját (Fraiberg 2008: 48).

Az eddig tárgyalt olvasatok közös vonása, hogy az író életrajzi adatait gyakran hívják elő elméletük támogatására azzal a feltevéssel, hogy „Kafka élete és írásai különlegesen szoros egységet alkotnak, (...) tehát az egyes életszakaszok feltárásán keresztül a művekhez is közelebb” (Müller 2006: 8)

⁴ „Sein Werk schien die Schlagworte des Existenzialismus zu verdeutlichen: die Absurdität der Welt, die Angst, den Tod Gottes, das Nichts und den Ekel.” (Jagow–Jahraus 2008: 256).

juthatnak. A magánszféra feltérképezése és a releváns életrajzi adatok felhasználása számos esetben eredményezett érdekes, értékes megfontolásokat, miközben megkerülhetetlen elemévé vált a recepciónak. Az élettörténet bemutatását azonban nem egyszer úgy végezte el az éppen aktuális elmélet, hogy egyes, a bizonyítás szempontjából fontos életrajzi elemeket kiemelt, netán túlhangsúlyozott, másokat felületesen említett vagy egyszerűen kihagyott: „az előre adott elemek felhasználásával, válogatásával és megfelelő elrendezésével konstruált” (Joós 2007: 279) egy új történetet.

Az ehhez hasonló narratíva, újraírási stratégia sokkal intenzívebben, jellegzetesebben él a művek értelmezési módszerében, melyre maguk a szövegek adhatnak okot: sajátosságuk, hogy hermetikusságukkal és értelmezési kihívásaikkal mintha úgy volnának „megalkotva, hogy mindenkor beállíthatók a bizonyítás összefüggéseibe” (Benjamin 2001: 142). A karkai mű jellegzetessége ugyanakkor abban is áll, hogy ezen hermetikus magját nem fejtí (nem fejtheti) fel teljesen egyetlen értelmezés sem. Horst Steinmetz 1983-ban írott, ötven évnyi Kafka-kutatást összegző szavaival élve: „a számtalan, sőt, a szó szoros értelmében megszámlálhatatlan értelmezés, interpretáció, elemzés (...) nagy mértékben gazdagította ismereteinket a szerzóról és életművéről; és mégis olybá tűnik, mintha a művek úgyszólván érintetlenek maradtak volna, mintha épp leglénységükhöz nem jutottunk volna közelebb” (idézi Müller 2006: 7).

A '70-es évek elejétől – mindezeket figyelembe véve, s átlépve az eddigi elemzési hagyomány elvárásait – a kutatás a művek mélységeinek kiaknázhatatlanságát hangsúlyozza, s „az értelmezést mint olyat tematizálja” (Müller 2006: 81). A szóban forgó, hermeneutikai problémákra koncentrááló elemzések szerint „a Kafka-szövegek ugyanúgy, mint bármely más írás, csak éppen szokatlanul nagy mértékben, nem nyújtanak rögzített, az olvasó által passzívan befogadható értelmet, hanem meghatározatlanságokból és üresen maradt helyekből állnak. Az olvasó azzal, hogy ezeket az üresen maradt helyeket értelemmel tölti ki, megerőszkolja a szöveg hermeneutikai struktúráját, és az általa ismert tapasztalati mintákra redukálja azt” (Müller 2006: 81). A művek tehát hermetikus zártságuk és hermeneutikai nyitottságuk miatt végtelen lehetőséget rejtenek magukban az értelemalkotás számára, így képviselhetik az *ecoi nyitott mű* – mely „mindig valami más látnivalót ígér”, „megújul és egyre mélyebb műélvezetre ingerel” (Eco 1998: 136) – egyik iskolapéldáját. Eco maga így ír Kafkáról: „A jelentésrétegek nem egyértelmű formában adóttak, nem rögzítí őket semmilyen enciklopédia és nem valamely világrenden nyugszanak. Kafka szimbólumainak egzisztencialista, teológiai, klinikai, pszichoanalitikus stb. értelmezései csak részlegesen merítik ki a műben levő lehetőségeket: valójában a mű megmarad kimeríthetetlenek és nyitottnak, mert többértelmű, tehát mert benne egy általánosan elis-

mert törvények szerinti rendezett világ helyére olyan világ lép, amely a (...) többértelműsége alapszik” (Eco 1998: 82).

II. A Kafka-próza enigmatikussága

Tézisem szerint tehát a karkai írásművészet gyújtópontja az enigmatikusság, s a művek imént ismertett értelmezéseinek kiindulópontja minden esetben az interpretációk végpontja is egyben. Az írások hermetikussága nem egy nehezen érthető, bonyolult nyelvben gyökerezik (hiszen Kafka prózastílusa – Thomas Mann szavait citálva – „lelkiismeretesen tárgyszerű, különösen részletes, korrekt és világos” [idézi Fraiberg 2008: 50]), hanem az elbeszélte jelenségek, alakok, szituációk, történések mibenléte (és azok „elbeszélhetősége”) válik kérdésessé, maga a megkonstruált szövegvilág tételeződik problémaként.

A feltevés megerősítésére – miszerint a művek alapvető sajátossága, hogy nem nyújtanak rögzített értelmet – Kafka azon írásai szolgálhatnak, melyek saját munkáira reflektálnak. Kevés ilyen tartalmaz a Kafka-korpusz, melyek közül *Az ítélet*-ről szóló „interpretációkban” található meg a szempontunkból fontos szöveghelyeket. Kafka írói munkásságának egyik legjobban sikerült darabját vélte felfedezni e műben, így a hozzá kapcsolódó reflexiókban adhatta meg az általa sikerültnek vélt „irodalmi szöveg lényegi kritériumát” (Müller 2006: 12): a végső értelemalkotás lehetetlenségét. Felice Bauernek egyik levelében így ír az elbeszélésről: „találsz az »Ítéletben« valamiféle értelmet, úgy értem, valamiféle egyenes, összefüggő, követhető értelemet? Én nem, és megmagyarázni sem tudok benne semmit. De van azért a dologban valami furcsa”; majd később határozottan kijelenti: „Az »Ítélet« nem megmagyarázható” (idézi Müller 2006: 11-12).

Kafka a világ egyértelmű, bizonyossággal rendelkező nyelvi leírásához eleve szkeptikusan viszonyul: „a tényleges érzelem és a hasonlító leírás között tátongó szakadékot” feltételez, s úgy véli, „képtelenek vagyunk a dolgokat a nekik kijáró néven nevezni” (Müller 2006: 46). Ezt jól szemléltetheti az az életrajzi anekdota is, mely szerint *Az átváltozás* című elbeszélés 1915-ös kiadásakor Kafka tiltakozott a főhős címlapon történő megjelenítése, lerajzolása ellen. Nem az értelmezéseknek, jelentés-artikulálásoknak feleslegességéről vagy hiábavalóságáról van itt szó, hanem az egy, változhatatlan értelem lehetetlenségéről s az ecoi értelemben vett „végtelen számú lehetséges olvasat felé nyitott” (Eco 1998: 103) mű lehetőségeiről, amit Kafka így fogalmaz meg: „egy történet belső igazsága soha nem állapítható meg általánosságban, hanem újra meg újra minden egyes olvasónak vagy hallgatónak magának kell azt megerősítenie vagy tagadnia.” (Müller 2006: 31).

Magukban a művekben is fellelhető a – tág értelemben vett – interpretáció rögzíthetetlenségének, a (szöveg)világ többértelműségének gondolata. Az *elrohanók* című elbeszélés esetében egy hétköznapi esemény (az elbeszélő elképzeli, hogy egy éjszaka két ember fut felé) mutatkozik többféleképpen értelmezhetőnek: „ezek ketten talán csak szórakozásból kergetik egymást, esetleg mindketten egy harmadikat üldöznek, meglehet, ártatlanul üldözik az elsőt, vagy az üldöző épp gyilkolni akar (...), s hátha nem is tudnak egymásról, mindkettő csak úgy egymagában fut, haza lefeküdni, miért ne lehetnének éji vándorok is, és ki tudja, nincs-e az elsőnél fegyver?” [Kafka 1973: 23]). Az *ütés a nagy kapura* címet viselő mű már nem egy esemény vagy cselekedet, hanem egy kézmozdulat „értelmét”, szándékosságát relativizálja. Az elbeszélő nővére séta közben ráütött egy kapura: a gesztus miatt (amely lehet, hogy meg sem történt: „nem tudom, szándékosan ütött-e a kapura, vagy szórakozottan, vagy csak megrázta az öklét, és nem is ütött” [Kafka 1973: 399]) a testvérpár ellen hatósági eljárás indul. A *Prométeusz* című elbeszélés a mitológiai történet négyféle változatát parafrázáló összefoglalás után már az ismeretelméleti szkepszis szavaival zárul: „A monda a megmagyarázhatatlant próbálja magyarázni. Mivel a valóságra épül, újra megmagyarázhatatlanságban kell végződnie” (Kafka 1973: 411). Kafka regénytörédékeiben szintén megjelenik az értelmezés problémája: A *per* parabolájának magyarázataira reflektáló, pap által kifejtett interpretáció-felfogás a példabeszéd értelmezési módszerének szokatlanságáról tanúskodik: „Valaminek a helyes értelmezése és ugyanannak a dolognak a félreértelmezése nem zárja ki teljesen egymást” (Kafka 1984: 209). A levelezésekben Kafka nyelvi szkepszisére, a biztos közlés megkérdőjelezésére utaló példát találhatunk. Milenának címzett levelében a következőképpen ír a szerző: „**F**ranz hibás, **F** hibás, **a** **t**e hibás, már nem, csend, mély erdő.”⁵ (Kafka 1977: 101)

Az értelmezési kihívásokat rejtő aforisztikus, parabolisztikus jelleg a szerzői szándékból publikált szövegekre s a „tűzhaláltól” megmentett alkotásokra (elbeszélésekre, regénytörédékekre) bizonyosan érvényes, ám – Györffy Miklós megfigyeléseit előhívva (Györffy 1990) – megállapítható: nemcsak ezen írások, hanem minden Kafka-szöveg (így a naplók és levelezések is) rendelkezik egyfajta „hozzáférhetetlen maggal”: „szinte veleszületett az a hangnem, amelyen műveit és nem csak azokat, hanem a töredékeket is és mindennemű feljegyzését megírta. (...) gyakran zavarba ejti az olvasót a nehezen követhető, túlbonyolított vagy éppen ellenkezőleg: feltörhetetlenné tömörített okfejtés, példalózás” (Györffy 1990: 11). Kafka tehát „mindig és mindenütt tökéletesen tud kafaúll” (Györffy 1990: 11): „furcsa, elemezhetetlen, kezdet és vég nélküli prózakezdeményeket, novellisztikus helyeket”

⁵ „Franz falsch, F falsch, Dein falsch, nicht mehr, Stille, tiefer Wald.” (saját fordítás)

(Györfy 1990: 11) tartalmazó naplói, levelei, különös állattörténetei, parabolái, regényei, azaz az összes, keze alatt íródott sor „egész életművön végigvonuló stílus egységet” (Györfy 1990: 11) mutat. Ezen írások egy közös vonásban érnek össze: a Kafka-szöveg gyűjtőpontjában álló többértelmű elemek biztosította felfejthetlenségben.

III. Az értelmezés nehézségei *A kastélyban*

1. A szereplők identitásának hiánya

Vegyük hát górcső alá ezeket a „katalizátorként funkcionáló” helyeket – a további vizsgálódásom tárgyát képező regénytöredékekben – *A kastélyban*. A mű a szerző leginkább interpretált írásai közé tartozik; nem véletlen ez, hiszen a recepció számára ezen szöveg is rendkívül sokféleképpen felhasználhatónak bizonyult. Az értelmezések sora az – 1925-ben, Kafka halála utána egy évvel publikált – első kiadás Max Brodtól származó utószavával kezdődött. Ebben Brod a saját, műhöz intézett kérdésére – „mit jelent a »kastély«, a maga különös aktáival, hivatalnokainak kifürkészhetetlen hierarchiájával, szeszélyével, furfangjaival (...)?” – még a „»kegyelem«, (...) a Kabbala értelmében vett istenség” (idézi Müller 2006: 170) választ adja. A kérdés azonban ezzel nem tűnt megválaszoltnak, újra és újra aktuálissá vált.

A szövegben nem csupán a kastély mibenléte mellé tehető kérdőjel: már a főszereplő K.-nak s *A kastély* többi szereplőjének alakja is értelmezési kihívásokkal szolgál. Az identitás hiányát leginkább mintázó alak Klamm. Nevének többértésűsége (Klamm: szűk, szurdok; klammern: hozzákapcsol, összekapcsol; anklammern: odakapcsol; visszahatója: fogódzkodik, kapaszkodik; cseh jelentése pedig illúzió, csalódás [Fried 1989: 167]) összevillan változékony alakjával. A regény azon szereplője ő, akinek személyéről nem tud senki semmi biztosat, külsejének milyensége állandó polémia tárgyát képezi; mint ahogyan az Olga következő, Klammról szóló elbeszéléséből ki is derül: „egyébként azonban változékony (...) Egészen másként fest, amikor a faluba érkezik, s megint egészen másként, amikor eltávozik; más, mielőtt sört iszik, és más utána; más ébren és más alva, más egyedül és más beszélgetés közben, s ami ezek után érthető: teljességgel más fönt a kastélyban” (Kafka 1984: 433). Klamm változatos megjelenítésének – a lány elmondása szerint – nem valami rejtélyes metamorfózis, különös átváltozás az oka, hanem az a megfigyelők nézőpontjának különbözőségéből, az egymástól eltérő leírásokból ered: „abból a pillanatnyi hangulatból, a fölindulásnak abból a fokából, a reménynek és kétségbeesésnek abból a számtalan változatából származnak, amely a nézőt, aki ráadásul csak futólag láthatja Klammot, alkalomadtán el-

tölti” (Kafka 1984: 433). Olga a Klammhoz kötődő poliszémiát a regény összes, kastélyhoz tartozó hivatalnokára, a kastély egész hatóságára kiterjeszti. Szerinte „mindennek, ami »főnről« jön, több jelentése van” (Müller 2006: 181). Michael Müller kiemelése jól összefoglalja Olga ezen véleményét: „[Barnabásnak] már régen kapnia kellett volna (...) szolgálati öltönyt, már meg is ígérték neki, de az effajta dolgokban a kastélyban nagyon nehézkesek, s ami a legrosszabb, hogy az ember sosem tudja, mit jelent ez a huzavona; jelentheti azt, hogy (...), jelentheti azt, hogy (...), végül azonban jelentheti azt is, hogy (...). Pontosabban erről nem lehet tudni, csak hosszú idő múlva.” (A *kastélyból* idéz Müller 2006: 181)

A *kastélyban* olyan – a hagyományos interpretatív tevékenységet kiközösítő – szöveghellyel is találkozunk, ahol a regény alakja nemcsak a róla készült leírások különbözősége folytán megy át változásokon, hanem a személy valódi metamorfózisára kerül sor. K. egyik szolgálja, Jeremiás furcsa szerzet. A másik segéd (Artúr) és Jeremiás külsejét tekintve alig lehet különbséget tenni köztük („mindkettő középtermetű volt, mindkettő karcsú, mindkettő feszes ruhában, arcban is nagyon hasonlítottak egymásra” [Kafka 1984: 237.]), cselekedeteik és viselkedésük is minden esetben megegyezik (K. egy helyen azt mondja nekik: „nem bírok különbséget tenni köztetek. Úgy is fogok hát bánni veletek, mintha egyetlen ember lennétek, és mindkettőtöket Artúrnak foglak hívni (...) Ha Artúrt elküldöm valahova, mentek mind a ketten; ha Artúrnak munkát adok, végzitek mind a ketten” [Kafka 1984: 244]). Azonban egy alkalommal, mikor K. Jeremiással találkozik, nem ismeri meg segédét: „Ki vagy te tulajdonképpen? – mondta K. hirtelen, mert mintha nem a segéd lett volna. Öregebbnek, fáradtabbnak, ráncosabbnak tetszett (...) Nem ismeresz meg? – kérdezte – Jeremiás vagyok, a régi segéded. – (...) De egészen más a képed. – Mert egyedül vagyok – mondta Jeremiás – Ha egyedül vagyok, odavan a vidám fiatalság is” (Kafka 1984: 497). Pár fejezettel később K. újra megerősíti iménti tapasztalatát: „Jeremiás, ha jobban megnézem, egy nem túl egészséges, öregedő fickó.” (Kafka 1984: 516). A szolgálkról első megjelenésüktől kezdve furcsa kép alakulhat ki bennünk. A földméréshez nem értenek („– Lehetetlen alakok vagytok! – mondta K. – Értetek valamit a földméréshez? – Nem – mondták” [Kafka 1984: 243]), szemtelen, hóbortosan infantilis viselkedésükkel állandóan terhére vannak K.-nak. Külsejükben is van valami furcsa („undorító ez az ellentét szinte jogászhoz illő, felnőtt arcuk meg gyerekesen bolondos viselkedésük közt” [Kafka 1984: 389]), magatartásuk bizarr, már-már állathoz hasonlatos: evéskor például Frida és K. lábánál ülnek, egy helyütt pedig a következőképpen ír róluk Kafka: „Még soha nem mostátok ki a vackaitokat – mondta K., nem haragosan, hanem inkább bizonyos jóindulattal. Azok észrevették, kemény szájuk nyomban szétnyílt, kivillant szép, erős, állati foguk, hangtalanul nevettek” (Kafka 1984: 338).

Az animális vonásokkal rendelkező lényeknek, a különböző állatfajok hibridjeinek, tehát „a pontosan meg nem határozott fajtájú állati lényeknek Kafka egész prózájában fontos a szerepe.” (Györfly 1990: 33). Ilyen lény *Az egy családapa gondja* szereplője, ODRÁDEK, a *Keresztelkedés* félig macska félig báránnya, a *Jelentés az Akadémiának* majomtagja, az *Egy kutya kutatásaiban* szereplő „légikutya” és *Az átváltozás* bogara; *A perben* állatias vonásokkal rendelkezik Leni is („a két ujj közt csaknem a legfölső ujjpercig ért az összekötő hártya” [Kafka 1984: 109]). *A kastély* segédeinek esetében Walter Benjamin megfigyeléséhez kapcsolható jelenséggel találkozunk. Benjamin így ír: „hosszasan olvashatjuk Kafka állattörténeteit, észre sem vesszük közben, hogy nem emberről van szó (...), ha névre bukkanunk, akkor riadtan pillantunk föl” (Benjamin 1980: 795). A regényben azonban emberi lényekről kapunk olyan meghökentő képi benyomásokat, különös leírásokat, melyek a kezdetben róluk alkotott képzet állandóan felülírják az olvasóban.

2. „K. hős vagy szélhámos?”⁶ – a főszereplő alakja

K., a főszereplő – a Györfly által jellemzett Josef K.-hoz hasonlóan „névtelen, arc nélküli figura”, „üres forma, amelyet a regény (...) parabolikus sokértelműséggel tölt meg” (Györfly 1990: 48). Vidékről jött, idegen ember, Mann vom Lande ő, ahogyan azt segédeinek egy helyütt maga is kifejti: „Én itt idegen vagyok, és ha a régi segédeim vagytok, akkor idegenek vagytok ti is. Nekünk három idegennek, össze kell tartanunk” (Kafka 1984: 244). A falu közvéleménye s annak „szócsöve”, a kocsmárosné is kívülállónak tartja K.-t: „Nem való a kastélyból, nem való a faluból, egyszerűen semmi. De sajnos, mégis valami: idegen, olyasvalaki, aki fölöslegesen és mindenütt útban van, aki miatt folyton vesződése van az embernek” (Kafka 1984: 280). A senkihez és sehová sem tartozó idegen, a „Jedermann” és a gyermektelen agglegény „prototípusa” (Györfly 1990: 48) a karkai hősöknek. Az „Akárki” szereplő-típusok jellegzetes vonásaival K. rendelkezik is: már a neve is „éppen csak annyit mond, mint amit egy zsebkendőn vagy a kalap belső peremén találunk anélkül, hogy általa aztán hitelesen azonosíthatnánk az eltűnt személyt” (Benjamin 2001: 141), alakjáról nem szerzünk biztos ismereteket, „nincs pontosan meghatározható identitása, sem származása” (Bretter 1970: 105). Amennyiben figyelmebben olvassuk a regényt, feltűnik, hogy K. mégsem egyértelműen mondható agglegénynek. Bár mint nőtlen ember kéri meg Klamm szeretőjének, Fridának a kezét, a lánykérés előtt, *A kastély* bizonyos, első olvasásra tán fel sem tűnő szöveghelyén már elhangzott, hogy nős. „Még nem ismerem a gró-

⁶ Richard Sheppard kötetének címe.

fot – mondta K. – Azt mondják, a jó munkát jól megfizeti, igaz? Ha az ember ilyen messze elkóborol az asszonytól meg a családtól, legalább haza akar vinni valamit” (Kafka 1984: 227) – hangzanak K. szavai. Nem csupán a főszereplő családi állapota, hanem foglalkozása (ti. földmérősege) és a faluban tartózkodásának célja mellé is kérdőjel tehető. Már a regény felütésében furcsa módon értesülünk K. – állítólagos – megbízásáról, vidéken betöltendő állásáról. Megérkezése estéjén mintha nem is tudná, hol van pontosan („Milyen faluba tévedhettem? Hát van itt valami kastély?” [Kafka 1984: 224]), pár sorral lejjebb már határozottan kijelenti: „egyébként vegye tudomásul, én vagyok az a földmérő, akit a gróf hivatott ide” (Kafka 1984: 224). Viszont amint ezen állításának ellenőrzése végett felhívják a kastélyt, az a válasz érkezik, hogy „nyoma sincs semmiféle földmérőnek” (Kafka 1984: 226). Pár perccel később érkezik az újabb telefon, melynek tartalmáról Schwarzer szavaiból értesülünk: „Szóval tévedés? (...) Maga a hivatalfőnök telefonált? Különös, különös. Hogy magyarázzam meg a földmérő úrnak? - K. fölfigyelt. Szóval a kastély kinevezte földmérőnek” (Kafka 1984: 227). K. tehát ekkor szerzett tudomást földmérői megbízásáról, később, mint ahogyan azt ő állította.

K. múltjáról szóló ismereteink is hiányosak, a meglévők valóságpedig kérdéses. Azt is csak sejtethetjük, hogy milyen szándékkal, egyáltalán szándékosan jött-e a faluba (a regény elején úgy tűnik, csak odatévedt, máskor azonban így nyilatkozik: „Mi csálhatott volna erre a sivár vidékre, hacsak nem az a vágy, hogy itt maradjak?” [Kafka 1984: 386]). Az iskolaszolgai kinevezés után a narrátor (kinek helyzetéről a későbbiekben szó esik majd) tudatja velünk, hogy K. Schwarzer feltűnő és figyelemfelhívó fogadtatása nélkül szeretett volna érvényesülni a faluban: „Schwarzer ostoba módon már az első órában fölhívta a hatóság figyelmét K.-ra (...) Ki tudja, egy éjszakával később nem minden másként, nyugodtan, félig-meddig titokban történt volna-e; mindenestre senki sem tudott volna róla semmit, senki sem gyanakodott volna rá, legalábbis nem vonakodott volna tőle, hogy egy szép napon, mint valamilyen vándorlegényt, a színük elé engedjék; látták volna, hogy használható és megbízható, ennek híre terjedt volna a szomszédságban, és valószínűleg hamarosan beállhatott volna valahová szolgának” (Kafka 1984: 419). A kérdés, földmérő-e K., nyitva marad. Ugyan a töredékben maradt regény utolsó lapjain található párbeszéd – amely a kocsmárosné és K. között zajlik le – a kérdésre adható negatív választ látszik erősíteni („– Mi vagy tulajdonképpen? – Földmérő. – Mi az? – K. elmagyarázta; a kocsmárosné ásítózott közben. – Nem az igazat mondod. Miért nem mondod meg az igazat? – Te sem mondod meg” [Kafka 1984: 592] – hangzik K. válasza), a dilemmán még mindig nem emelkedik felül.

Michael Müller szerint „ha sikerül kritikai távolságot kialakítanunk K.-tól, fölismertjük, hogy mindig újabb és újabb szerepeket ölt – többek között

a földmérőét.” (Müller 2006: 178). Kafka ezt nem fedi fel olvasója előtt, sőt, tudatosan formálta K.-t ilyen „ambivalens alaknak” (Müller 2006: 179). E hipotézis megerősítésére Müller egy olyan, a regényből kimaradt szövegrészt citál, amelyben Kafka egyértelműsíti K. az idáig lebegtetett alakját. A korábbi szövegváltozat 9. fejezetének végén a főszereplő a következő, róla szóló jegyzőkönyvet olvassa: „Világos, hogy a földmérő nem szereti Fridát, s hogy nem szerelemből veszi feleségül. (...) Ez a tényállás. Különböző módokon lehetne értelmezni a viselkedését: K. gyenge vagy buta, nemes lelkű vagy hitvány ember színében is föltűnhetne előttünk. Ám egyik jellemzés sem helytálló. Csak akkor juthatunk el az igazsághoz, ha pontosan végigkövetjük a nyomokat, melyeket itt följegyeztünk, a megérkezéstől egészen a Fridával való kapcsolatáig. Ha így rábukkanhatunk a hajmeresztő igazságra, akkor persze még hozzá is kell szoknunk ahhoz, hogy elhiggyük, de akkor nem marad más hátra. Csakis a legmocskosabb fajta számításból környékezte meg K. Fridát, és mindaddig nem fogja elhagyni őt, amíg él benne valami remény, hogy számítása helyes (...)” (Müller 2006: 179). Müller szerint „Kafka valószínűleg túl negatívnak, (...) túlságosan egyértelműnek tekintette K. ilyen megítélését” (Müller 2006: 179). Az értelmezés nyitottságának tudatos fenntartását erősítő gondolat jól kapcsolható az eddig vázolt írói attitűdhöz (ti. ahhoz, hogy Kafka „minden elképzelhető óvintézkedést meghoz szövegeinek értelmezése ellen” [Benjamin 1980: 798]) és a vizsgált szöveg egyéb, tágan magyarázható momentumához.

3. A szereplők interpretatív attitűdje

Kafka elbeszéléseinek, regényeinek szereplői a történet során gyakran hirtelen kerülnek új, meglepő szituációkba. *A perben* és *Az átváltozásban* „valaki felébred, és egészen más állapotban találja magát, mint amikor elaludt” (Györfy 1990: 36), továbbá az *Egy falusi orvosban* is „álmából verik fel a hőst, hogy olyan kihívásnak engedelmesskedjen, amely életét végtelenen kizökkenti.” (Györfy 1990: 64). A szereplő a történet során próbálja feldolgozni, értelmezni az új, nem várt, fordulatot hozó helyzetet. *A kastélyban* sincs ez másképp: újabb és újabb események, információk hatnak a szereplőkre, szakadatlan újrakontextualizálást vonva ezzel maguk után. Ezen interpretatív hozzáálláshoz értelmezendő kódként nem egy jól bevált szemiotikai rendszer járul, sokkal inkább a kétes jelek világa⁷, így a félreértelmezés lehetősége hatja át az egész regényt. Ilyen többértelmű jel Frida gesztusa is, aki „fönről, az ablakból tétován intett egyet a kezével”, ám mozdulatáról „még azt sem lehet biztosan tudni, mi volt ez, tilalom vagy köszöntés” (Kafka 1984: 414). K. szá-

⁷ A szemiotika jelentőségét *A perben* Ritchie Robertson vizsgálta.

mára – s még *A per* Josef K.-ja számára is – más, vele érintkező szereplő ruhája szolgál kitüntetetten fontos jelként: Josef K. esetében „mivel az örök nem normális egyenruhát viselnek, [a főszereplő] nem nagyon hajlandó komolyan venni őket” (Müller 2006: 93). *A kastélyban* a beteg nő „ruhájának »selymes fényt adott« a besütő holdvilág” (Müller 2006: 176), Barnabás viselete pedig „finoman és ünnepélyesen hatott, mint a selyem” (Kafka 1984: 248). K. ezért éppen e két emberben véli megtalálni azt, aki kitűnik a többi falubeli közül: a kastélyhoz tartozhat, s így el is vezetheti őt oda. K. „értelmezései [azonban] tévútra visznek: [Barnabás] nem a kastélyba vezeti őt (...), hanem szülei szegényes hajlékába” (Müller 2006: 77). K. tehát – mint azt be is vallja – „hagyta, hogy megbűvölje Barnabás feszes, selyemfényű zekéje” (Kafka 1984: 259).

A regényben megjelenő levelekhez köthető egy másik, egészen egyértelmű interpretatív tevékenység: a – szó szerinti – olvasás és félreolvasás. Az első levél értelmezésénél a főszereplőnek „megismételt olvasás, egyfajta close reading szükséges” (Müller 2006: 175) ahhoz, hogy kibontsa a benne foglalt üzenetet. A szoros olvasás, „a gondos »elemzés«” (Müller 2006: 175) végzetével K. azt állapítja meg, hogy a szöveg „nem egységes” (Müller 2006: 175), „ellentmondások vannak benne” (Müller 2006: 175). Később a levelek üzenetének értelmességét illetően még radikálisabb álláspontra helyezkedik: „a leveleket helyesen megítélni lehetetlen, mert értékük folyton változik, egyszerre számtalan megfontolásra adnak okot, s hogy melyiknél állapotodik meg az ember, az pusztán a véletlenül múlik, így tehát a vélemény is csak esetleges” (Kafka 1984: 494). A történet végtelenül ironikus fordulata, mikor kiderül, hogy a levelek régiiek, nem személyesen K.-hoz szólnak („régii, értéktelen levelek, találomra húzták ki őket egy halom ugyanilyen értéktelen levél közül” [Kafka 1984: 442]); tehát funkciójuktól és a közlés médiumának szerepétől megfosztattak, hiszen semmi információt nem közölnek.

A kastélyban megjelenő képek kapcsán megint csak a szereplők fejtegetéseit olvashatjuk, továbbá *A perben* is tetten érhető a befogadói magatartás. Josef K. a bírók portréját, Titorelli képeit, Elza fényképét és a domban lévő freskókat vizsgálja meg alaposabban, *A kastély* K.-ja pedig a várnagy mellképét és egy, a kocsmárosné tulajdonában lévő, „régiségtől megfakult, összevissza töredezett, elnyűtt, foltos kép[et]” (Kafka 1984: 314) vesz szemügyre. A kompozíciók, felvételek megtevesztőek: a bírók a portré készítésekor valójában nem aranyozott trónszéken ülnek (mint ahogyan az a képen látszik), hanem konyhaszéken és lópokrócon; a Leni képolvasata szerint szelídnek és kedvesnek tűnő Elza valójában „nem szelíd és nem is kedves” (Kafka 1984: 108); Titorelli két alak attribútumait is magán viselő ábrázolása („ez voltaképpen az igazság és a győzelem istennője egy személyben” [Kafka 1984: 143] – mondja a festő) mégis egy harmadik allegorikus alakra hasonlít leginkább („alig is emlékeztetett már az igazság istennőjére, de a győzelemére sem, most

inkább szakasztott olyan volt, mint a vadászat istennője” [Kafka 1984: 144]); s a kocsmárosné fotóján megjelenő fiatalember sem „egy deszkán fekszik, nyújtózkodik és ásít” (Kafka 1984: 315), ahogyan azt K. gondolta, hanem magasugrást végez. A képek estében is tetten érhető tehát a jelentéstulajdonítók féltresikerültsége.

4. Az elbeszélői perspektíva

Friedrich Beissner volt az a kutató, aki Kafka szövegeiben az elbeszélői beállítódást elsőként próbálta meg definiálni; s a műveken végighúzódo, az olvasókat és a szereplőket egyaránt érintő értelmezési nehézségeket ezzel az elbeszélői pozícióval, azaz a narrátor és a szereplő azonos nézőpontjával kezdte magyarázni. Hipotézise szerint „hogy szakadatlanul próbálkozzunk az értelmezéssel, már az a perspektíva is rákényszerít, amelyből elbeszéljük a regény történetét. (...) Ellentétben számos modern elbeszélővel, akik (...) mindentudásra tartanak igényt, Kafka (...) az elbeszélő szabadságát minimálisra szorította” (Müller 2006: 83). Beissner azt állítja, hogy az elbeszélő megszólalása csupán a főszereplő belső világának bemutatására korlátozódik, a történet elmesélésekor a narrátor „nem külső pozíciót foglal el” (Müller 2006: 173), így „nem marad számára hely másutt, csakis a főhősének a lelkében: önmagát beszéli el (...), földmérő K.-vá változik át” (Müller 2006: 173). Emiatt K. értelmezői nehézségeit az olvasó is megéli: ő is a ködös értelmű szöveghelyek megfejtésével foglalatосkodva halad előre a szövegben.

A *perben* Ritchie Robertson, *A kastélyban* pedig Michael Müller is rámutatott azokra a szöveghelyekre, amelyek a fenti állítás cáfolatát eredményezik. Robertson szerint „a perspektíva [ennél] sokkal lazább vezetésű”, bizonyos jelenetek „csakis az elbeszélő látószögéből közvetítődnek” (Müller 2006: 83), a narrátor nem egy esetben „distanciálja magát K. perspektívájából” (Müller 2006: 83), azaz Kafka „egyértelműen távolságot teremt a főhős és az elbeszélő, illetve az olvasó perspektívája között” (Müller 2006: 84). A szöveg az olvasót így nem arra sarkallja, hogy átélje a főszereplő zűrzavarát, „megélje vele szakadatlan értelmezési próbálkozásait” (Müller 2006: 84); a narrátor több helyen inkább leleplezi hősét és annak furcsa következtetéseit, meglátásait, hiszen az számos alkalommal „tudomásul vesz szó nélkül olyan képtelenségeket, amelyek az olvasónak annál inkább szemet szúrnak” (Györfly 1990: 67). A befogadó így nem csak a szöveg értelmezési nehézségeivel kénytelen megbirkózni, hanem kettős feladat hárul rá: *A per* esetében „nemcsak a bíróság[ot kell megértenie], hanem azt is, ahogyan Josef K. a bíróságra reagál.” (Müller 2006: 90).

Az olvasó *A kastélyban* is „többnyire K.-val egyidőben fedezi föl (...) a kastély világát, ez azonban nem jelenti azt, hogy ugyanúgy kell értelmeznie ezt a világot, mint a főszereplőnek.” (Müller 2006: 174). Nem valószínű pé-

dául, hogy a kastélyból származó írásokat a befogadó úgy interpretálja, ahogyan K. e levelek szövegeit értelmezi. Azt, hogy a narrátor perspektívája nem esik egybe a főszereplő látásmódjával, az bizonyítja, hogy „számos olyan hely akad a regényben, ahol a távolságtartó elbeszélőt vehetjük észre, azt, akinek köszönhetően az olvasónak perspektívája nyílik K.-ra” (Müller 2006: 174); illetve az is tanúbizonysága lehet a distanciált elbeszélőnek, hogy az olvasó olyan elbeszéléseknek is tanúja lehet, amelyekről K. valamilyen okból nem értesülhet. Ilyen szöveghely például a Bürgel-jelenet: mialatt mi a hivatalnok földmérőhöz intézett szavait olvastuk, „K. aludt, s abból, ami történt, nem ért el hozzá semmi.” (Kafka 1984: 541).

IV. A kafkai szöveg „arkhimédészi pontja”⁸

Végezetül térjünk ki arra, hogy az író parabolisztikus, enigmatikus szövegei hova (és oda mi módon) vezethetik el a befogadót. Kafka kitüntetetten fontos műfaja a parabola. Nemcsak aforizmáiban, állattörténeteiben, de elbeszéléseiben, hosszú prózáiban – így a regényekben – is megfigyelhetőek a parabolisztikus, már-már költői beszédmód sajátosságai. Arra, hogy az olvasó ezen szövegek olvasásával milyen értelemhez igyekszik eljutni, s – azzal szemben – melyik az az „arkhimédészi pont”, amelyre az írások kifutnak, Theo Elm egyik, parabolákról szóló, ám esetünkben termékeny módon felhasználható írásából deríthetünk fényt. A szerző *A parabola mint „hermeneutikai műfaj”* címet viselő tanulmányában a műfaj történetében – egyéb kortársával együtt – kitüntetett helyre sorolja Kafkát. Elm szerint ezek a parabolikus írások a transzparens, egyértelmű, az egyetlen helyes jelentést megcélzó parabolák hagyományában cezúra helyét jelölik: „az olvasót nem vagy nem csak pozitíve megfogható értelemhez vezetik el, hanem önmagához mint értelmezőhöz vezetik vissza” (Thomka 1998: 111).

A bevett értelmezési, megértési minta alapján interpretálandó szövegek, a hagyományos, felvilágosodás kori parabolák olvasásakor „a szöveg sehol sem gátol (...); az olvasó akadálytalanul közeledik a didaktikai célhoz, az általános észmaximához” (Thomka 1998: 115). Ezen megértési mód alkalmazása predestinálja Kafka hermetikus szövegeit arra, hogy olvasója – értelmezési nehézségeket szolgáltató helyekbe ütköztvén – az első fejezetben felvázolt interpretációk valamelyikét véli felfedezni az írások háttérében. Mivel Kafka parabolisztikus, homályos helyeket tartalmazó szövegei – így az általam vizsgált regénytöredék – egy pozitív, jól megragadható, élesen körvonalazható tárgy helyett „önmagát tematizálja” (Thomka 1998: 117), Elm modern parabolák-

⁸ A kifejezést Ritchie Robertson használja (Müller 2006: 81)

ról szóló megállapítását előhívva megállapítható: „az olvasás és megértés folyamata csak akkor futhat le a befogadó meglegedésére, ha a szöveget saját hermeneutikai elvárásai attitűdjé ellenében olvassa, vagyis, ha maga az értelemelvárás, a célulvú gondolkodás ismerszik meg problematikus tárgyként, nem pedig valamely vélemény vagy valamely gondolati tartalom.” (Thomka 1998: 116) Ez az a jelenség (ti. az értelemelvárás, értelmezés mint problematikus tárgy), amelyet *A kastély* fenti bemutatásakor szem előtt tartottam, s amellyel minden Kafka-mű befogadásakor találkozhatunk.

Felhasznált irodalom

- Kafka, Franz 1973. *Elbeszélések*. Európa Kiadó. Budapest.
- Kafka, Franz 1977. *Briefe an Milena*. Fischer Taschenbuch Verlag. Frankfurt/M.
- Kafka, Franz 1981. *Naplók, levelek: válogatás*. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Kafka, Franz 1984. *A per / A kastély*. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Kafka, Franz 2003. *Levél Apámhoz*. Noran Könyvkiadó. Budapest.
- Kafka, Franz 2004. *Innen el*. Cartaphilus. Budapest.
- Kafka, Franz 2005. *Nyolc óktávfüzet*. Cartaphilus. Budapest.
- Kafka, Franz *Az átváltozás: válogatott elbeszélések*. <http://www.mek.oszk.hu/00400/00416/html/index.htm>
- Ackermann, Paul Kurt Mar. 1950. A history of critical writing on Franz Kafka. *The German Quarterly* Vol. 23, No. 2.
<http://www.jstor.org/stable/401846?&Search=yes&term=franz&term=kafka&list=hide&searchUri=%2FdoBasicResults%3Fhp%3D25%26la%3D%26wc%3Don%26acc%3Don%26gw%3Djtx%26jpsi%3D1%26arts%3D1%26Query%3Dfranz%2Bkafka%26sbq%3Dfranz%2Bkafka%26prq%3Dfranz%2Bkafka%2Bparabel%26si%3D26%26jtksi%3D26&item=31&ttl=3163&returnArticleService=showFullText>
- Bacsó Béla 2004. Felejteni – írni mint felejteni. Franz Kafka példája. In: uő. *Kiállni a zavart*. Kijárat Kiadó. Budapest.
- Benjamin, Walter 1980. Franz Kafka. Halálának tizedik évfordulójára. In: uő. *Angelus Novus: Értekezések, kísérletek, bírálatok*. Magyar Helikon. Budapest.
- Benjamin, Walter 1980. Patyomkin: Franz Kafka. In: uő. *Angelus Novus. Értekezések, kísérletek, bírálatok*. Budapest, Magyar Helikon.
- Benjamin, Walter 2001. Franz Kafkáról. In: uő. „A szirének hallgatása”. *Válogatott írások*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Bizám Lenke 1970. Kafka felfedezése és az abszolutizált allegóriafogalom. In: uő. *Kritikai allegóriák Dickensről és Kafkáról*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Bretter György 1970. Az Idő A kastélyban, avagy adalék Kafkához, aki így jellemezte magát. 'Semmi se hiányzik, csak önmagam'. In: uő. *Vágyak, emberek, istenek. Tanulmányok, esszék*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest.
- Camus, Albert 1977. Remény és abszurdum Franz Kafka életművében. In: Gyergyai Albert (szerk.): *Ima az Akropoliszon*. Európa Könyvkiadó. Budapest.

- Deleuze, Gilles–Guattari, Félix 2009. *Kafka – A kisebbségi irodalomért*. Qadmon Kiadó. Budapest.
- Dietz, Ludwig 1990. *Franz Kafka*. J.B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung. Stuttgart.
- Duttlinger, Karolin 2007. *Kafka and photography*. Oxford University Press. Oxford.
- Eco, Umberto 1998. *Nyitott mű*. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Egri Péter 1969. Az álom- és látomásvilág egybemosódása a külvilággal az író tudatában. Kép, képsor, allegória, jelkép és álomkép tárgyszerűsége. In: uő. *Álom, látomás, valóság*. Gondolat. Budapest.
- Elm, Theo 1998. A parabola mint „hermeneutikai” műfaj. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 2. Történet és fikció*. Kijarat Kiadó. Budapest.
- Fraiberg, Selma 2008/6. Kafka és az álom in *Műhely*
- Fried István 1989. *A XX. századi Tantaloszok regénye*. Franz Kafka A kastély. In: uő. *Tíz híres regény*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Fried István 2002. Álom, álomszerűség Kafka regényeiben. In: uő. *Írók, művek, irányok*. Tiszatáj Alapítvány. Szeged.
- Fromm, Eric 1998. Franz Kafka. In: Bókay Antal–Erős Ferenc (szerk.): *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*. Filum Kiadó. Budapest.
- Grözinger, Kark Erich 1994. *Kafka und die Kabbala. Das jüdische im Werk und Denken von Franz Kafka*. Fischer Taschenbuch Verlag. Frankfurt am Main.
- Györfly Miklós 1990. Kafka Az átváltozás. In: uő. *Polgárok és művészek. Metszet a XX. századi német prózából*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Györfly Miklós 1990. Az idegen bűne és bűnhődése. Josef K. In uő. *Polgárok és művészek. Metszet a XX. századi német prózából*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Györfly Miklós 1990. A monologizáló Kafka. Kafka naplóinak és leveleinek magyar válogatása elé. In: uő. *Polgárok és művészek. Metszet a XX. századi német prózából*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Györfly Miklós 2008/8. Kafka és Magyarország. *Alföld* <http://www.alfoldfolyoirat.hu/?q=node/137>
- Jagow, Bettina von–Jahraus, Oliver 2008. *Kafka-Handbuch. Leben. Werk. Wirkung*. Vandenhoeck & Ruprecht. Göttingen.
- Janouch, Gustav 2008. *Beszélgetések Kafkával*. Kairosz Kiadó. Budapest.
- Joós Katalin 2007/3. Kafka marxista módra. *Literatura*.
- Kajtár Mária 1996. Franz Kafka A per. In: Ambrus Éva (szerk.). *Huszonöt fontos német regény*. Lord & Maecenas Könyvkiadó. Budapest.
- Kundera, Milan 1998. Kafka. In: Dobai Péter (szerk.): *Rimbaud Abesszíniában*. Nagyvilág. Budapest.
- Lukács György 1969. Franz Kafka vagy Thomas Mann? In: uő. *Világirodalom. válogatott világirodalmi tanulmányok*. Gondolat. Budapest.
- Minkkinnen, Panu 1999. A Minor Jurisprudence. In: uő. *Thinking without desire. A first philosophy of Law*. Oxford. Hart Publishing. http://books.google.com/books?id=k r5H3ZfZOxYC&pg=PA151&dq=kafkaesque&hl=hu&ei=ku7fTMCKE43rOaXYqJlP&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=3&ved=0CDAQ6AEwAjjK#v=onepage&q=kafkaesque&f=false
- Müller, Michael (szerk.) 2006. *Interpretációk. Franz Kafka regények és elbeszélések*. Lava Kiadó. Budapest.

- Naveh, Gila Safran 2000. Franz Kafka. An Imperial Message. In: uő. *Biblical parables and their modern re-creations*. State University of New York Press. Albany.
- Nyíri Kristóf 1980. Wittgenstein és Kafka. In: uő. *A Monarchia szellemi életéről*. Gondolat. Budapest.
- Pók Lajos 1981. *Kafka világa*. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Robert, Marthe 1993. Kafka *A kastély* c. regényének elemzése. Részlet a *L'ancien et le nouveau* c. könyvből. In: Lőrincz Judit (szerk.): *Szó – művészet – társadalom*. Műzsák Könyvkiadó. Budapest.
- Starobinski, Jean 2007. Franz Kafka. A tekintet képei. In: uő. *Poppea fátyla*. Kijarat Kiadó. Budapest.
- Sükösd Mihály 1999. *Franz Kafka A Per*. Akkord Kiadó. Budapest.
- Szász János 1985. *A színhely és a tettes*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest.
- Szell Zsuzsa 1970. *Válság és regény*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Thomka Beáta 1986. *A pillanat formái*. Forum Könyvkiadó. Újvidék.
- Ungvári Tamás 2009. Franz Kafka – a lokalitásból az egyetemesbe in uő, *Labirintusok – a szellemtörténet útjai a klasszikustól a modernig*. Scolar Kiadó. Budapest.
- Zatonszkij, Dmitrij Vladimirovic 1967. *Franz Kafka és a modernizmus problémái*. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.

Tórizs Eszter

Életleltár

Variációk önéletrajzra József Attila alkotásaiban¹

Inventory of Life. Variations to Autobiography in the Late Works of Attila József

The topic of this paper is connected to the straightest form of the individual's portrayal, which is the autobiography. This is studied in the mirror of Attila József's autobiographical pieces in the first half of the 20th century. As a first step, it makes attempts to discover the attitudes of the ancestors and of the contemporary generation in connection with the autobiographies. On the bases of these, it tries to describe a proper judgement, which had been generally accepted in that era. The two kinds of formal devices in the oeuvre of József are analysed with the help of his two works. Firstly, it examines the prosaic tools of the *Curriculum Vitae* and secondly it investigates the poetic strategies of *Kész a leltár*. The theoretical background is partly given by the views of Philippe Lejeune about the autobiographies, and partly by the ideas of the deconstruction primarily related to the writings of Paul de Man. Certain ideas of Friedrich Nietzsche – about history, about the differences between the existence of human beings and animals as well as about the dichotomy of reminiscence and forgetting – are also employed. In the paper it becomes clear how József applies different formal tools and certain autobiographical masks. Besides this it points out the possibilities which are given to the individual in order to understand his own course of life.

A dolgozat témája a szubjektum megrajzolásának legdirektebb formája, az önéletírás, melynek alakulását a huszadik század első felében vizsgálja József Attila önéletrajzi ihletésű munkáinak tükrében. Külön figyelmet szentel azoknak a sajátosságoknak, melyek újító, alakító hatással voltak az élettörténet papírra vetése szempontjából. A formaújító kezdeményezések mellett – amelyek között kiemelkedő a verses önéletrajz – lényeges tényezőként szolgálnak a kortársak ellenszenvet sem mellőző, vagy éppen bensőséges ragaszkodást mutató hozzáfordulásai az önéletrajzok megalkotási kényszeréhez, kötelességéhez. József Attila, a magyar késő modern költészet kiemelkedő képviselőjeként beilleszthető az önéletrajzi alkotók sorába. A költői életműhöz szervesen kapcsolódik szubjektum történetének narrativizálása, mely a kései költészet-

¹ A szöveg e verziója terjedelmi okokból az eredeti dolgozat három fő fejezete közül – a *Curriculum vitae*, a *Kész a leltár* című vers, illetve a *Szabad-ötletek jegyzékének* értelmezése, elemzése – az első kettőt helyezi fókuszába, bizonyos pontokon rövidítve azokat.

ben mutatkozik jelentősen meg, ahol az önéletírói attitűdnek identitásformáló és identitáshelyreállító tétje van.

1. Önéletírás a 20. század magyar irodalmában

Az én történetének, életének papírra vetése, az autobiografikus beszédmód egyre többször nyer teret a huszadik század második évtizedétől kezdve az alkotói szándékok között. Addig soha nem látott mennyiségben jelennek meg írói naplók és önéletírások (Szávai 1978: 52). A közös nevező, amely a szerteágazó megvalósítási formákat összekapcsolja, az eltérés. Eltérés az önéletírások múltban kialakított konvencióitól, szabályrendszerétől, amelyre a műfaji paletta bizonyos irányai kínálnak megfelelő teret. Kitérések figyelhetők meg a szigorúan vett, kronologikus és koherens önéletírás prózától a fikciót képviselő regények felé, az esszék felé, a líra felé, illetve az olyan elgondolások felé, miszerint az élet különböző időpillanataiban írt – nem felétlenül az én történetének megörökítésére szánt – szövegek egymás mellé helyezése funkcionálhat önéletírásként.

József Attila tehát egy olyan szellemi közegbe léphetett be az 1920-as években, amely korántsem ítélte az önéletírásokat az irodalmi műfajok margójára; sőt igyekezett azt beemelni olyan megvalósulási alakulatokba is, amelyekben eddig ritkán ölthetett az önéletrajz formát. Az autobiográfia történetében mindig is ritkaságot képviseltek azok az alkotások, melyek nem a prózai megnyilatkozást választották, hanem lírai keretekben meséltek az élettörténetről. Az egyik termékeny hatás éppen a nem szokványos forma, a líra felől éri a későbbiekben az önéletírásokat. A prózán belül szintén jelen van a megújulási tendencia, melyben a regény szolgál ihletőként az önéletírások megírásakor. Bár a viszonyt általában ellenkező irányból szokás megközelíteni: a hangsúlyos az, hogy miként termékenyíti meg az önéletírás a regényt. A kapcsolat az ellenkező oldalról is sokat sejtető, hiszen arra is érdemes felfigyelni, hogy mivel gazdagodhat egy önéletírás a regénnyel való találkozás során. Hasonlóan gyümölcsöző átfedés jöhet létre az önéletrajz és a szociográfia kettőséből. A kor általános befogadói helyzetét értékelve Mekis D. János emeli ki a tényt, miszerint az önéletírásokat – pontosan a más irányba, a fikcionalitást képviselő alkotásokba való áthajlások miatt – gyanakvás övezi, méghozzá az a gyanakvás, amely „a faktualitás játékszabályait megszegve a valóságosság hátsóelemeit, topikáját ismeri föl az e csoportba tartozó művekben” (Mekis 2008: 298). Ennek ellenére nagy számban képviseltetik magukat az önéletrajzi művek a magyar irodalomban, vagyis mutatói annak, hogy az önéletrajzi beszédmód mennyire korszerű és progresszív jelenségként volt jelen a korban. Az alkotások nem egyszerű leképezései, mechanikus felsorolásai a valóság

történéseinek, hiszen fontos szerephez jut bennük a stílus, a retorika, tehát a poétikai megformáltság (Mekis 2008: 299).

Az önéletírás és más műfaji, műnemi területek lehetséges összefonódási pontjainak színes palettáját mutatják: Kassák Lajos *Egy ember élete* című műve; Babits Mihály *Keresztülkaszul az életemen* című gyűjteményes esszé-önéletírása; Németh László szintén gyűjteményesen összefésült önéletrajzi könyve *Homályból homályba* címmel; vagy Illyés Gyula szociográfiája, a *Puszták népe*; Márai Sándortól az *Egy polgár vallomásai*; de nem hagyható ki a sorból Kosztolányi Dezső *A szegény kisgyermek panasza* című kötete, illetve Szabó Lőrinc *Tücsökzenéje* sem. A szabványos kereteket megbontó sorba minden kétség nélkül beilleszthető József Attila lírai önéletrajzával, a *Kész a leltár* című versével, vagy a *Szabad-ötletek jegyzékének* pszichoanalitikus konstrukciójával.

Azokban az évtizedekben, melyekben József Attila alkotott, aktuális kérdésként volt jelen az önéletírás megalkotásának milyensége, viszont minden művész próbálkozása más eredményre jutott a műfajjal kapcsolatban. Babits Mihály teljesíthetetlen kényszernek, az olvasó untatásának érezte létrehozását², ahogy Kosztolányi sem hagyományos formában – hiszen versben és egy gyermek szerepét magára öltve – mondja el élete történetét *A szegény kisgyermek panasza*inak lapjain³. A versbeli megvalósítások sorába illeszthető a *Kész a leltár*, vagy a *Születésnapomra* önéletírása József Attila tollából, a prózai sorba pedig a *Curriculum vitae* állítható, és valahová a kettő közé, a próza és a líra közé helyezhető el a *Szabad-ötletek jegyzéke*. A *Curriculum vitae* jobban belesimul a hagyományos színreviteli megoldások közé, míg a versbeli alkotásmód a korszak újító törekvései közé illeszthető. Egyfelől jelen van József Attila alkotásaiban az irónia alakzata, amelyet Márai önéletrajzi ihletettséggű alkotásai sem nélkülöznek; másfelől pedig az a hozzáfordulási mód, amelyet Kosztolányi és Babits idézett meg az önéletrajz versekből való építkezésével kapcsolatban.

2. Modernség és önéletrajz kapcsolódása József Attila alkotásaiban

A hagyományos önéletírói attitűddel megalkotott szövegek általános céljának tekinthető az én önmeghatározása, amelyre az én élete történetének elmondásával tesz kísérletet. Az önéletrajznak szükségképpen meg kell kapaszkodnia a valóság statikus darabjaiban, de csakis ilyen, radikálisan referenciális ele-

² Lásd 1. a-c mellékleteket.

³ Kosztolányi véleményét erről lásd a 2. a-b mellékletben.

mek segítségével a szubjektum nem képes meghatározni önmagát. Az egyéni történelem megírása nem feltétlenül összeegyeztethető a valós, ténylegesen megtörtént eseményekkel. Elég pusztán az emlékezet szelektáló ténykedését, vagy a valós tények szubjektív felhasználását említeni.

Egy költő, vagy egy író számára az önéletírás többé-kevésbé az életmű része: megírták, rögzítették életüket, hol felkérésre, hol hivatalos használatra, hol magáncélra. Nagyon ritkán tették versben mindezt. Jelentőségük azonban kevésbé tűnt ki egy verseskötet, vagy nagyregény mellett. Amint a mellékletek alkotói kommentárjaiból is kiderül, az önéletírások margóra kerülése nem írható csupán az irodalomtörténészek, vagy a kritikusok számlájára. Az önéletrajzok íróinak is nagy szerep jutott benne. Az alkotások rangsorolása, értéke, vagy, ha úgy tetszik, lényegessége egy életmű szempontjából, változó állásfoglalásokra adott alkalmat az irodalmi modernség megjelenésével.

A modern jelző mibenlétének, pontos meghatározásának problematikája rendkívüli tételt bír az újonnan megjelenő lírai módozatok feltárásában. A szubjektumfelfogás megváltozása a bensőség narrativizációs kényszerét foglalja magában; a tárgyiaság poétikai kifejeződése átírja a romantikus referencialitást és mimézist; a nyelv problematizációja pedig megkérdőjelezi az átlátható és a valóságot teljesen fedni képes nyelvet, sőt pontosan a nyelvben látja azt az erőt, amely megteremti a homályt, bírálja a tökéletesen felfejthető jelentést. A modernség sajátja egy, a korábbiaktól eltérő időszemlélet, amely a mindenkori jelenben artikulálódik szemben a történetiséggel. (de Man 2002)

A szubjektumnak, mint olyannak a diskurzussá válása a lírában a modernitással nyert létjogosultságot (Bókay 2006: 19-20), így megteremtve az én kimondásának lehetőségeit, ehhez kapcsolva a feltételezést, miszerint a belső történések örvénylő forrataga rendelkezik egyfajta struktúrával, amely megírható, versbe foglalható. Ahogy Babits megfogalmazza *A lírikus epilógja* című versében: „Csak én bírok versemnek hőse lenni, / Első s utolsó mindenik dalomban...” (Rozgonyi 1971: 57) A szubjektum így a kimondás, a narrativizáció mentén teremődik, egyfajta öngazolásként hozza létre azt az én-formációt, amelyben önmagát látni szeretné. Azzal, hogy az alkotásban a szubjektum, vagyis a költői én valamilyen formában narrativizálódik, megnyílik az út az önéletírás mint műfaj előtt is. Az önéletrajz megalkotásának tétje túlmutat a szubjektum életeseményeinek egyszerű rögzítésén, hiszen a történések leírása, illetve az ezeknek való értelemadás egy, az én által a saját életéről leképezett identitáskonstrukciót vázol fel. Éppen ezért nem helyálló a feltevés, miszerint az önéletírás az irodalmi műfajok, alkotások képzeletbeli ranglétrájának legalsó fokán helyezkedne el, ahogy azt Paul de Man is megjegyzi: „...mintha a referencialitás, a reprezentáció és a diegézis egy egyszerűbb módozatához tartozna.” (de Man 1979: 920) A hangsúly a fikcióval

szemben a referencia többletén van, amely azonban nem mutat közvetlenül az irodalmi értéktől való eltávolodásra. Pontosan az önéletrajzi eljárás adja a poétikai megformáltságot azzal, ahogy az egyén szelektál, értelmez, ahogy bizonyos életeseményeket ugyanarra a pontra vezet vissza. „Minden ember beszámolója életéről, ahogy ír vagy gondolkodik erről, a valóságos tények szimbolikus elrendezése.” (Bókay–Jádi–Stark 1982: 89)

Az élettörténet rögzítése azonban nem minden esetben társul pozitív értékekkel. Nietzsche a görög jósa feliratát említi követendő példaként arra az estre, ha a történelem, a múlt korántsem termékeny veszélye fenyeget. Az „*Ismerd meg önmagad!*” filozófiája mutatja érvelésében az utat, ahogy a görögök megtanulták szervezni a káoszt, „mégpedig úgy, hogy a delphoi tanítást követve önmagukra, vagyis valódi szükségleteikre eszméltek vissza, s látszat-szükségleteiket hagyták elhalni. [...] Ez a példázat mindnyájunknak szól: mindenkinek meg kell magában szerveznie a káoszt, hogy visszaeszméljen valódi szükségleteire.” (Nietzsche 1989: 98). Az önéletrajzok a modern elgondolásokban pontosan ilyen célra próbáltak törekedni. Vagyis megpróbálták papírra vetés által szervezni a káoszt – ahogy Nietzsche mondja – tehát megpróbálták a heterogén belső tartalmakat a felejtés és az emlékezet kettősségében megragadni.

Az időszemlélet – mely a jelen pillanatnak juttat kitüntetett szerepet – anynyiban képviselteti magát az önéletírások szerkezetében, hogy az írás aktuusa a jelen időpillanat része, és mint ilyen felértékelődik, hiszen ebből a szögből nyernek értelmet a múlt eseményei. Ez a narratív konstrukció hordozza egyszersmind az egyik elkülönítő jegyét az önéletírásoknak a történeti, illetve a fikciós narratívától⁴; de mindemellett látható rajta az a törekvés is, amely megpróbálja elhatárolni az alkotást a megelőzőtől, paradox módon a múltat egyfajta múltnélküliségtől vezérelt szempontrendszerben véli megragadhatónak. Természetesen ezzel együtt nem állítható, hogy a modern szemlélete előtt más lett volna az önéletírások struktúrája, csupán az, hogy ez a műfaj tökéletesen beleilleszkedett a modern elgondolásokba a maga narratív szerkezetével.

József Attila tárgyias költészetének korábbi szakasza kizárta a személyességnek azt a fajta jelenlétét, melyet egy önéletírás megkövetel. A kései költészetben azonban újra teret kap vallomásosság és a privát történet a költői beszéd tényleges életrajzi tényekből való építkezése által, viszont mindebből hiányzik az egészelvűség. „A szubjektum nem koherens, legfeljebb folyton koherenci-

⁴ H. Porter Abott foglalkozik a kérdéssel tanulmányában: „Míg a fikcionális narratíva a történet utolsó eseményével végződik, a történeti elbeszéléseknek pedig nincs végérvényes lezárása, az autografikus narratíva (az önéletírás) befejezése maga az írás.” (Abott, H. Porter 2002: 286-287).

ára, egészségre vágyik [...] történeti és nem történeti szelffragmentumok, illetve integrálhatatlan, destruktív belső elemek leküzdésének vagy általuk való legyőzetésének történeteként, helyzeteként jelentkeznek.” (Bókay 2004: 148)

József Attila kései, önmeghatározó alkotásainak jellegzetessége a jelencentrikus szemlélet. Központjukba a költői szubjektum kerül, amely már nem a történetiség és a társadalom felől vizsgálódik, hanem egyetlen ember sorsa a hangsúlyos; az egyén saját maga felől képződik, egy belső és nem egy külső tényező felől. Így a modernség jelen pillanat felé való orientációja az értelmező szubjektum felől íródik az önéletrajzba: „...a változóan állandó a költő saját énje lesz.” (Bókay–Jádi–Stark 1982: 89) A jelen felől értékelődik a múlt, a versek is egy aktuális jelendarabot rögzítenek a maga pillanatnyiségében, így a történetiség maximum a visszaidézett pillanatban él, de minden esetben a jelen felől nyer értelmet.

3. A hagyományos önéletírás: *Curriculum Vitae*

Az önéletrajz formai hagyományai elsősorban prózai szövegeket, egyes szám első személyű elbeszélést, magánéleti indítatást feltételeznek. Persze létezik verses önéletrajz a megszokottak mellett, Wordsworth tollából, és létezik harmadik személyű önéletírás Caesar tolmácsolásában. Ezek azonban elenyésznek a nagy mennyiségű prózai alkotás fényében, főleg, ha az átlagember önéletírását is figyelembe vesszük, amely természetesen nem a lírai szerkesztésmódjáról ismert.

A Philippe Lejeune által elemzett általános önéletrajz definíció illik József Attila önéletírására, hiszen a mű: „Visszatekintő prózai elbeszélés, amelyet valódi személy ad saját életéről, a hangsúlyt pedig magánéletére, különösképp személyiségének történetére helyezi.” (Lejeune 2003: 18) A szerző elméleti körébe tartozik az önéletírói paktum fogalma, melyet jelen esetben a cím, illetve az alkotás végén szereplő aláírás szentesít. A paktumnak megfelelően nincsen elkülönböződés a szerző, az elbeszélő és a főhős hármasa között, hiszen kötött valamelyest a forma: egy állás elnyerésére irányul. Azonban az írás beláthatóan nem a klasszikus állásinterjúra benyújtható szövegek tartalmi követelményeinek megfelelő munka, hanem az identitáskeresésnek, a szubjektum helyreállításának dokumentuma.

Az önazonosság megképzése az emberek esetében kettős vonal mentén történik. Vagyis elkülöníthető egy kora-gyermekkori identitásalap, amely kezdetől fogva működik, szoros kapcsolatban az anya személyével (Bókay–Jádi 1983: 266). Az alap képződik így, mely biztosítja a folytonosságot az egyén tudatában; az azonosulási folyamatot a csecsemő én és az időben későbbi énalakulatok között. Utóbbiak réteges szerkezetben rakódnak az eredeti mag

köré, integrálva az újonnan kialakuló személyiségjegyeket. Az identitásnak e formája a külső tényezőkkel általában szembehelyezkedik, hangsúlyozva ezzel az én egyediségét. A másik vonal a társadalomhoz köthető: a gyermekből felnőtté válás folyamatában alapkövetelményként jelenik meg, hogy alkalmazkodjon az egyén, megfelelően teljesítve az elvárásokat, tehát beilleszkedjen. Ebben az esetben már megtörténik a külső tényezők bevonása a személyiségjegyekbe.

A megközelítés, melynek alapján az identitás meghatározódott, több problémát is felvet az önéletírásban rögzített identitásképző mozzanatokkal kapcsolatban. Elsőként a kora-gyermekkori identitásalap felé való eltolódás említhető. Az önéletírás kronologikus kereteinek megfelelően a szöveg a születéstől, gyermekkortól kiindulva halad a felnőttlét felé, ám meglehetősen szokatlan arányeltolódással. Az írás nagy része a gyerekekével, a fiataalkorral foglalkozik, míg elenyészően kevés figyelmet kap a felnőtt előremenetel – az állásszerzés szempontjából legalábbis. Mindez jól mutatja a szubjektum rendezőerejét, mely a gyermekkorra, az ott szerzett sérelmekre, élményekre teszi a hangsúlyt a személyiség történetében. A kritikai kiadás 138 sorából 74-et szentel a gyermekkori élményeinek, 1929-ig jut el a 131. sor, a következő nyolc évet viszont három sorba sűríti (Bókay 2004: 155).

A gyerekekévek legmeghatározóbb élménye az öcsödi tartózkodás, amelyhez az író gyerekkori énjének identitásvesztését köti, ugyanakkor ebben lel párhuzamra a felnőtt énjének identitásproblémáira. A nevelőszülőknél való tartózkodás a hiány köre épül: az apa hiányára, az anya, vagy egyáltalán egy támogató felnőtt hiányára. Éppen e köré az élmény köre rajzolódik az identitást alapjaiban megrengető hiány, a saját név elvesztése. A név minden ember számára önmagát jelenti, még egy gyermek számára is, aki kezdetben gépiesen megtanul egy hangsort, majd később ráébred arra az egységre, amely őt és a nevét egymáshoz köti. „A születésünktől kezdődő önazonosság biztonságot adó szimbóluma a név, a keresztnév és a vezetéknev egyszerre.” (Bókay–Jádi 1983: 267) A vezetéknev a névadási szokásoknak megfelelően az apát szimbolizálja, a keresztnév pedig – ha nem is olyan explicit módon – az anyához kötődik. A gyermeki én számára nem volt jelen az apa-figura, aki ténylegesen képviselhette volna a vezetéknevet; illetve a nevelőszülők kétségbe vonták az identitásképzés másik elemét, vagyis a keresztnévet, mellyel még jobban megingatták az önazonosságot.

„A harmadik olvasókönyvben azonban érdekes történeteket találtam Attila királyról és rávettem magam az olvasásra. Nem csupán azért érdekeltek a hun királyról szóló mesék, mert az én nevem is Attila, hanem azért is, mert Öcsödön nevelőszüleim Pistának hívtak. A szomszédokkal való tanácskozás után a fülem hallatára megállapították, hogy Attila név (József Attila 1967: 34-35.)

A Pista névre való megalkuvó hallgatás ellenében hívja elő az olvasókönyv hun vezér alakját, megerősítve, és hősi narratívával helyreállítva az identitást. Az Attila-mítosz így fiktív, fantáziából képzett apa-alakot eredményez; egyúttal pedig lényegi konfrontációt a tényleges valósággal, az öcsödi mindennapokkal. (Bókay–Jádi 1983: 268) Fontos, hogy a költő esetében ekkortól nincsen jelen a másik, az apa vagy az anya, akikhez képest határozhatná meg saját magát; ezért kénytelen saját magából megképezni magát. Az utólag értelmező én a névtől való megfosztás eseményére vetíti rá a költői, gondolkodói hajlam kialakulását: „...végső soron talán ez az élményem vezetett el az irodalomhoz...” (József Attila 1967: 34-35). Az Attila-mítosz mellett fontos helyet tölt be a vallás, hiszen már az első mondatban leszögezi felekezeti hovatartozását: „...görög-keleti vallású vagyok...” (József Attila 1967: 34), az írásban később is felvetődik ez az élmény, akadályozó tényezőként a szaléziánusokhoz való beilleszkedésben.

A társadalomba integrálódni képtelen személy rajza látható az önéletrajz számos kudarc-élményében, ugyanakkor erősen hangsúlyos az elhagyatottság, az egyedüllét is. Mindezek összessége adja a sikertelenséget a másik identitásrész kialakításában, hiszen a költő nem volt képes semmilyen közösségbe integrálni saját magát. Az állásváltogatások gyakorisága, illetve minőségük széles skálája alátámasztja a beilleszkedés hiányát, a külvilág beépítésének problémáit. Az egyetlen olyan szerep, amely felvillantja az azonosulás lehetőségét természetesen a költői; de ezzel kapcsolatban sem pozitív tényezőknek ad hangot József Attila az írásában, hiszen itt a magányt emeli ki mint az írás számára előnyös, de az egyén számára mindenképpen negatív tényezőt: „Csodagyerekeknek tartottak pedig csak árva voltam.” (József Attila 1967: 36)

Szintén fontos identitásépítő elemként, az életút fontos darabjaként említi meg József Attila több munkájában, így itt is a Horger Antallal való összeütközést. Az önkép alakítási folyamat valaki ellenében megy végbe: Horger Antal mint negatív apa-figura van jelen, akinek szabályaival szemben alakítódik az identitás. Hasonló módon, ahogy azt a *Születésnapomra* soraiban írja. Személyes tragédiát, életutat, karriert kettétörő élményt konstruál emlékeiből a visszatekintő értelmező szubjektum. Az esemény azért definiálódhat sorsfordító tényezőként, mert azt a választott beilleszkedési módot lehetetleníti el, amely egyedülként lett volna elfogadható József Attila számára. A tanár – aki egyben költő is – kínálhatott olyan szerepet, mellyel nem kerül a költői én konfliktusba: „Elhatároztam, hogy végképpen író leszek és szert teszek olyan polgári foglalkozásra is, amely szoros kapcsolatban áll az irodalommal. Magyar-francia-filozófiai szakra iratkoztam a szegedi egyetem bölcsészeti karán.” (József Attila 1967: 36) – a hangsúly ebben az esetben a polgári foglalkozáson van. A művész létet, a költészettel való foglalatosságot József Attila látásmódjában tehát nem lehet egyenlővé tenni a polgári foglalkozással,

azzal, amit elfogad a társadalom, illetve amelynek keretében lehetőség nyílik a megélhetésre. A költő számára a Horger-epizód lett az a kitüntetett életesemény, amelyhez a társadalmi identitás kialakításának kudarca kötődik, ezért visszatérő elem minden olyan esetben, amikor az életút értelmezése valamilyen formában előkerül – például a *Születésnapomra* című vers már említett soraiban.

Az író életének harmadik megrázó élménye a szerelem, amely éppen az elhallgatás által van jelen (természetesen a hallgatás okául szolgálhat az állásszerző indíttatás, valamint talán a rövid életrajzi forma megkövetelte szabályok is). A szövegen végighúzódnak mentális egészségének problémái az öngyilkossági kísérletekkel, majd kicsúcsosodnak a szanatóriumi kezelésben, melyhez kommentárként fűzi: „Ekkor azonban olyan váratlan csapások értek, hogy bármennyit edzett az élet, nem bírtam ki...” (József Attila 1967: 37) A váratlan, sejtelmesen titkolt csapás Vágó Márta *József Attila* (Vágó 2005) című memoárjának tükrében érthető meg, egy kettejük között játszódó jelenet lejegyzése kapcsán. Egy apró, mondatnyi megjegyzés, mely elárulja a költő utólagos jelentéstulajdonító értelmezését: „Mikor odaért hogy »Ekkor azonban olyan váratlan csapások értek, hogy bármennyit edzett az élet, nem bírtam ki,« jelentős, feddő oldalpillantást vetett rám.” (Kiemelés az eredetiben: Vágó 2005: 256.) A visszaemlékezésben József Attila a *Curriculum vitae* szövegét olvassa fel Vágó Mártának, tehát az a bizonyos feddő oldalpillantás a memoáríró személyének szól. A költő a Márta-szerelem végére utal, a szakításra, mely Márta londoni tartózkodása alatt, kettejük elhidegülése, a szülők ellenérzése, illetve Szántó Judit feltűnése miatt ment végbe az 1929-es évek végén. Azonban jelzésértékű – hogy 1937-ben, amikor az élettörténetét részletesen papírra veti – az események jelentéssel való felruházását csupán a kapcsolat végéig, 1929-ig végzi József Attila, valamint az írásban ez az egyetlen szerelmi kapcsolat, amely hiányában is, de jelen van.

A következő éveket egyetlen mondatban összefoglalva írja le, számításba sem véve azok esetleges jellem- és identitásformáló erejét. Tárgyilagos, minden szenvedélytől, változtatni akarástól mentes az írás hangneme; a lemondás, a jelen lemondása hatja át a sorokat. Az utolsó mondatokban bevilanó munkaképességek háttérbe szorulnak, csupán pár sorra korlátozódnak az én önértelmező gondolatköreivel szemben. Pontosan ezek azok a sorok, ahol az önéletírás meghatározó ideje, a múlt idő a jelen szemléletébe vált, pusztán négy mondatban összegezve az aktuálisan birtokolt értékeket. A jelenbe váltó mondatokkal szintén az önéletrajzok konvencionális kereteihez csatlakozik József Attila, a végpontnak, magának az írás pillanatának beiktatásával.

A *Curriculum Vitae* a hagyományos önéletírói attitűdöt követi, vagyis az én létrejöttét, meghatározását az énen kívüli tényezőkhöz köti, hangsúlyosan a gyermekévekhez, a saját név elvesztésének élményéhez, a valláshoz, a

Horger-incidenshez, a szerelemhez. „Az önéletírás [...] arról szól, hogy az integrálhatatlan, beilleszkedésre képtelen, korát messze meghaladó személyiség miként próbálja mégis megtalálni a helyét a világban, hogyan próbálja megőrizni önmagát, és hogyan kerül az élet peremére.” (Bókay – Jádi 1983: 272) A gyakorlati szándék, az álláskereső hagyományos keretek között mozgó, ám mégis rendhagyó megformálást szül, hasonlóan a lírai megfogalmazáshoz, amely a prózai szöveg párjaként ugyanazokból az elemekből építkezik, mégis radikálisan más konstrukciót hoz létre.

4. A lírikus önvallomása: *Kész a leltár*

Amíg a *Curriculum Vitae* megfelel az önéletírás formai kereteinek (ha egy kötöttebb, rövidebb formájú, állásinterjúra beadott szöveg tartalmi követelményeinek nem is), addig a *Kész a leltár* kitágítja a prózaformára korlátozódo meghatározást. A két mű mentén elválasztható József Attila költészetében klasszikushoz közelebb álló, szoros értelemben vett önéletírás és a hagyományokkal ellentétben álló poétikai konstrukció.

A költő 1936-ban veti papírra életutat és halált összegző versét, fegyelmezett formában, tagoló tizenegyesekben, páros rímekkel, cezúrával az ötödik szótag után. A korábbi változatokból nyilvánvaló, hogy „terjedelmes, panaszos hangú önéletrajzi verset készült írni.” (Szabolcsi 1998: 668) Az életút elmondása ismét hagyományos kereteket öltött volna, vagyis másokhoz képest határozódott volna meg az önéletrajzi szubjektum (ahogy látható volt a *Curriculum vitae* esetében).

„Anyám világot hagyott rám, nem házat,
S az egy világhoz én szereztem százat.
Nem bántam semmi hercehuncát, rumlit,
Elültem az eszem, mint a krumplít.” (Szabolcsi 1998: 668)

Vagy másik verzióban:

„Rejtély, hogy mit kínoztak, miért ütöttek:
Nem változtam s nem is változom többet.” (Szabolcsi 1998: 668)

Végül a panaszos hangvétel helyett az ironia vált uralkodóvá, az előző változatok helyett tömör, feszes sorok kaptak helyet, megnyitva a versben írott önéletrajz elemzésének egy újabb horizontját.

A vers címe – *Kész a leltár* – előrevetíti azt a számvető attitűdöt, amellyel az önéletrajzi szövegek is bírnak. A jelen idejű kijelentés előremutató időpers-

pektívát nyit, amely a költemény végére utal, rögzíti a pillanatot, mely csak a vers záratakor lesz elérhető. A leltár egyrészt a jelenhez kötődő cselekvés lehet, az ember tisztázza, mi az, amivel az adott időpillanatban rendelkezik; másrészt kapcsolódhat a múlthoz, az egykor birtokolt és a jelenben már nem bírt értékek, szerelmek, javak leltározásának, értékelésének tükrében.

A vers felütése hangsúlyossá teszi az eltérést egy hagyományosan megkezdett önmeghatározó íráshoz képest. Hiszen így fogalmaz József Attila (Ferencz 2001: 166)⁵:

„Magamban bíztam eleitől fogva -
ha semmije sincs, nem is kerül sokba
ez az embernek. Semmiképp se többé,
mint az állatnak, mely elhull örökre.”

Egy hagyományos önéletrajzban az egyén nem az egyedülletben határozódik meg, hiszen az első mondatok között említi a szüleit, testvéreit. Vagyis másokhoz képest teremődik meg, szemben a jelenleg vizsgált vers első sorával, melyben a szubjektum egyedül, *maga* van, nincsen jelen senki, akihez képest állíthatná magát. A lírai én pozíciója itt már eltérő létben helyezkedik el, mint költészetének korábbi szakaszában:

„Hiába füröszted önmagadban,
Csak másban moshatod meg arcodat.”(10)

A *Nem én kiáltok* poétikájával szemben – amely a másikat jelöli meg az én tükröként – a versbeszélő önmagához fordul vissza, mint egyetlen én-formálódó erőhöz. A másik helyébe az én kerül, önmagát helyezve a teremtő Isten pozíciójába, aki önmagából hozza létre – nem a másikat, mint Isten Ádámot – hanem önnön lényét. Az első sorban megjelenő bizás hozzáállása megidéz a hit, Isten képeit, hiszen a XC. zsoltár kezdősorának parafrázisa a verskezdet. (Szenci Molnár Albert fordításában: *Te benned bíztunk eleitől fogva*)⁶. A szubjektum az isteni bennfoglalást magába helyezi, miközben a közösségi szellemet is egyszemélyesre redukálja. Így a születés – mely minden életet mérlegelő írás első alapköve – nem egyfajta transzcendencia felől, vagy az egyén történelmének elemei felől határozódik meg, mint a család, a szülők, a testvérek; hanem a lírai én egyes-egyedül hozza világra önmagát.

⁵ A versidézetek mögötti zárójeles oldalszámok a továbbiakban erre a kiadásra vonatkoznak.

⁶ A költő többször is fordított vallásos szövegeket, otthonosan mozgott a zsoltáirodalomban. Melcer Tibor (Melcer 1975) kifejti, hogy a XC. zsoltár, melyre a vers kezdősorai utalnak, közismerten az emberi múlandóság éneke. Emellett pedig hasonlóságokat vél felfedezni a XLIX. zsoltár soraival, mely az emberi múlandóságot az állatok elhullásához hasonlíttja.

Az első sor magabiztosságát visszacsatolással a következő sorok negatív szerkezetei támasztják alá. Az ember nincstelen volta párhuzamba kerül az állati létezés öntudatlanságával, amely éppen létezési tudatának hiányában képtelen valamit is birtokolni. Ide vonatkozatható az öntudatlan múltnélküliség, mely a nietzschei gondolatkör állati attribútuma. Az állat nem rendelkezik múlttudattal, nem emlékezik, tehát nem is kell számot vetnie semmivel. Nietzsche szavaival: „Ekkor mondja azt az ember, hogy »emlékezem«, s az állatot irigyli, aki nyomban felejt, s minden pillanatot valóban meghalni, a ködbe és az éjszakába visszamerülni s örökre elhamvadni lát.” (Nietzsche 1989: 29) Aki (vagy ami), nem emlékszik arra, hogy mit birtokol, tulajdonképpen nincsen semmije: ebben az értelemben analóg az állati öntudatlanság a költő nincstelenségével. Az emlékezni tudó szubjektum e képesség hiánya miatt válik szerencsétlenné, boldogtalanná, hiszen nem birtokolja a felejtés tudományát. Hasonló indítóokkal – és Nietzsche gondolatmenetére rímelő formában – önthette képekbe korábban József Attila az animális jellemzőket az *Eszmélet* című versének tizenegyedik strófájában.

„Láttam a boldogságot én,
lány volt, szőke és másfél mázsa.
Az udvar szigorú gyöpén
imbolygott göndör mosolygása.
Ledőlt a puha, langy tócsába,
hunyorgott, rőffent még felém –
ma is látom, mily tétovázva
babrált pihéi közt a fény.”(107)

A strófában megjelenő disznó és tócsa képsor korábban többször megjelent József Attila írásaiban. Elsőként az 1932 és 1934 közötti keletkezésű *Vallomás* című szövegben fedezhető fel, még kidolgozatlan formában (József Attila 1967: 22-23): „... úgy elterülhettem egy boldog érzésben, mint disznó a langyos pocsolóban...”

Különösen érdekes, hogy József Attila vallomásában az önfelelt boldogság, amelyhez az állati öntudatlanság hasonlítódik, az a magzatlét, a *gyermek az anyatestben*. Az öntudatlan boldogság első megfogalmazódása tehát az anyaméh biztonságában, az anyával tökéletes egységet alkotó gyermek képe, másodszorra viszont egy öntudatlan és visszataszító állat. Míg az első állapot kívánandóként jelenik az egyén számára, addig a második visszataszítóba fordul át. A két kép közül a második az, amely a *Vallomást* követően is visszatér. Legelőször a *Számvetés* második szakaszában:

„Ebben a megváltott világban
 egy pillanatom nem volt nemes;
 sem langyos, édes, kellemes,
 mint disznónak a pocsolójában.” (98)

Majd az *Eszmélet* korábban említett tizenegyedik strófájában dolgozódik ki végleges, poétikus formává az elutasítás. Mind a *Számvetésben*, mind pedig az *Eszméletben* az állati, öntudatlan boldogság még leértékelődik, emberhez méltatlannak bizonyul, viszont a *Kész a leltár* rendszere egymás mellé helyezi az eddig alá- és fölérendeltségi viszonyban álló párokat. Az állati magatehetetlenség formája rátelepszik a következő sorok életút szemléletére: „születtem, elvegyültem és kiváltam.” (166) A szubjektum személytörténetének makroelbeszélése hordozhat pozitív és negatív jelentéstartalmakat. Pozitívként a tehetséggel való kimagaslás, kiválás említhető, negatívként a lírai én által normálisnak tartottól való elkülönbözés, a képtelenség arra, hogy a társadalom által felkínált normarendszerbe integrálódjon.

A következő sorok hasonló módon a jelentés kettéhasadására alapozódnak, a megfizetni kettős jelentéstartalmának két útja alapján a versben való adakozás pozitív ténye kerül szembe a bosszúállás negatív értelemhozamával. Az élethez való „senkim sincs” magatartás csúcsonosodása a szerelem érdektelen megjelenítése, melyben az én az asszonyi szerelem játékként jelenik meg (ezzel emelve ki a szerelmi kapcsolatainak sikertelen voltát). A verssorok közé apró szilánkként csúsznak be a referencia darabjai, az élet ténylegesen visszakövethető elemei (hajómunka, újság árusítás, játékforgó készítése és árulása), amelyek felmutatják az önéletírás alapvető jegyét, a valódi élettörténekből való építkezést. Ám ezek a reális tények a lét- és önértelmező én szemszögéből pusztán szükségességek, próbálkozások az élet túlélésére, nem olyan foglalkozások, amelyekkel felépíthetne egy, a társadalom által is elfogadott identitáskonstrukciót.

„Meg is fizettem, kinek ahogy mérte,
 ki ingyen adott, azt *szerettem* érte.
 Asszony ha játszott velem hitegetve:
 hittem igazán - hadd teljen a kedve!
Sikáltam hajót, rántottam az ampát.
 Okos urak közt játszottam a bambát.
Árultam forgót, kenyeret és könyvet,
újságot, verset - mikor mi volt könnyebb” (166, kiem. T.E.)

A költeményben egyfajta hálót szerveznek azok a főbb értékek, értelmek, melyek köré az emberi élet rendeződik. Ilyen a legelső sorokban megjelenő

vallás, a később feltűnő szerelem, majd a munka (amelynek mindkét válfaja – a szellemi és a fizikai is – jelen van). Közös ezekben, a negatív előjel, a sikertelenség élménye, ezáltal adva ki a vers kezdő- és végsoraiban szunnyadó halált. Jól látható, hogy az általánosan önéletráskor használatos értékek itt is, mint a *Curriculum vitae*-ben jelen vannak, viszont a versben nem ugyanaz a tétje meglétüknek. Az előbbiben az identitás megképzése valami külsőhöz képest, ez írja le a funkciójukat, míg az utóbbiban csak kikerülhetetlen elemként, valami szükséges rosszként találhatók meg a költeményben. A versben létrejövő én csakis magához képest hozza létre önmagát, leértékelve ezzel a múltat, teret adva annak az állandó jelennek, amelyet már csak a halál képes uralni.

Szerkezetét tekintve keretbe foglalódik a leltár, nem egyenes vonalú, egyszerű számvételként építkezik, amely a születéssel kezdődik, és a jelen pillanattal végződik, hanem kört ír le, ugyanabba a pontba érkezik vissza, ahonnan elindult. Az egyenes vonalú, konvencionálisan kronologikus struktúra felülíródik tehát egy körforgás-elvvel, melynek szervezője a halál.

„Magamban bíztam eleitől fogva -
ha semmije sincs, nem is kerül sokba
ez az embernek. Semmiképp se többbe,
mint az állatnak, mely elhull örökre.

Nem dicső harcban, nem szelíd kötélén,
de ágyban végzem, néha ezt remélem.
Akárhogyan lesz, immár kész a leltár.
Éltem – és ebbe más is belehalt már.”

Az első négy sor ilyen személeti horizontból párhuzamban áll az utolsó négygel. A határoló keretsorok közé ékelődik be az élet, az élettörténet értelmezése, ahol a referenciális elemek kapnak szubjektív elbírálást. Ezek között sem uralkodik az én történetének időrendi megjelenítése, hanem csoportosulások láthatók. Az egyes életelemek mikrotörténete van jelen kisebb csomópontokban, viszont ezek között nincsen időbeli kontinuitás. Az „Asszony ha játszott velem hitegetve: / hittem igazán - hadd teljen a kedve!” (166) szerelmet tematizáló sorok után következnek a munka képei, a gyermekkori forgó áruulás, amelyről a *Curriculum vitae* tanúskodik. A két rész között esetleg fordított sorrend lenne lehetséges, ha a kronologikus elrendezés vezérelné József Attila tollát.

Az utolsó négy sor elválik az előzőektől, párhuzamban az első négygel ismét a jelen nyer teret, sőt a jelenben gondolkodó én a jövő felé orientálódik. Ebben az idősíkbán együtt konstruálódik meg múlt és jövő azáltal, hogy a lírai én megidéz múltbeli hozzáfordulásokat akár saját magától (a „szelíd kötél” a *Tiszta szívvel* poétikáját jeleníti meg, a „remélem” a *Reménytelenül* című versre utalhat), akár költőtársától (Petőfi *Egy gondolat bánt engemet* című versét hívja életre a dicső harcban illetve az ágyban történő halál ellentétezése). Azonban múltban létezett állásfoglalásokkal a költő mind a jelenben, mind jövőben szembehelyezkedik, felülírja önmagát. A keretsorok rímeknek

egymásra a halál tematika megjelenítésében, illetve a megformáltságban, a tagadó szerkezetek használatában egyaránt. A tagadások közepette egyetlen dolog, maga a számvetés, a leltár jelenbeli megvoltage kerülheti el a negatív előjelet, nyerhet létjogosultságot.

A vers keretes szerkezete jelzi az időbeliséget, amely az önéletírásokat jellemzi: már a címben tematizálódik a halál. Az én elmúlásának tudata az önéletrajzokban alapvető kezdőpont, mivel a szerzőnek ahhoz, hogy élete történetét megírassa, az elmúlás perspektívájából kell önmagára tekintenie. Az önéletrajzi momentum alapja az egységesség felbomlása, amelynek során az alkotó kívülről szemléli saját magát. Ez a folyamat hoz létre két különböző idősíkból létező „én”-t: a múltját rögzítő és a rögzített múltat pillanatként megélt szubjektumot. A saját élete megörökítésekor az író egyfajta olvasóként határozódik meg, aki saját élettörténetét olvassa, a megírás szándékával. Paul De Man így definiálta a folyamatot: „Az olvasás folyamatában érintett két szubjektum kölcsönös reflexív helyettesítés útján meghatározza egymást, s az önéletrajzi mozzanat mint kettejük egymáshoz igazodása játszódik le.” (de Man 1979: 923)

Az idézett részben az önéletrajzi szöveg szubjektumáról van szó, amely ténylegesen, kézzel fogható értelemben ugyanaz a személy; viszont azáltal, hogy régebbi önmagát örökíti meg, óhatatlanul kettéosztódik, melynek oka pusztán az időbeli elkülönülés a két szubjektum között. Így tehát létrejön az önéletrajz tárgya, amely a szerző múltbeli önmagával egyenlő, illetve maga az önéletírás szerzője, aki a jelen pillanatban alkot.

József Attila versének kezdősorbeli hasonlata a halált említi, a keret alja pedig egyenesen a halál milyenségének gondolatával játszik. Így a *Kész a leltár* is beleilleszkedik a síron túli prosopografikus hang de Man által megrajzolt rendszerébe. Az önéletírások építkezésének hallgatólagos elve az, amit a vers rögtön az első sorok halál-megidézésével külön ki is mond. A mozzanat, amely lehetővé teszi az értelmezést utólagosan, az a halál felől lehetséges, de a konvencionális értelmezési pozíció explicitté tétele nem eredményezi a megszokott narrációt. A történetek nem időrendben követik egymást, az élet eseményeinek megjelenítése nem rendelődik alá semmilyen célelvenek.

Az utolsó két sor olyasmint tesz, ami végérvényesen felülírja a múlt történeti értékét a jelen pillanattal szemben: ironizál. Paul de Man szerint az ironia időtapasztalata a pillanatnyisághoz köthető, váratlan, robbanás természetű; szinkron szerveződésű, hiszen a forrásához csak a távolság és a különbözőség fogalmain át kapcsolódik, ez pedig nem implikál semmiféle kezdetet, és nem tesz lehetővé semmilyen véget, vagyis mind a teljesség, mind a befejezés hiányzik belőle. Legfontosabb szervezőelve a megkettőződés mozzanata, amely „azt a tevékenységet jelöli, melynek során az ember megkülönbözteti önmagát a nem emberi világtól.” – idézi de Man Baudelaire-nek az ironia mes-

terének gondolatmenetét (de Man 1996: 39). Vagyis, József Attila az iróniát használja egy olyan műfajban, amelynek lételeme a történetiség, legalábbis az egyén történetének szintjén. Választása eddig sem volt szokványos, ami a műfajt illeti: versben mesélte el, vette számba életét. Persze ezt sem a megszokott keretek között, hiszen ki is venné fel utolsó elemként a listára a listát magát?

De Man az irónia mibenlétének körüljárásakor előszeretettel fordul Friedrich Schlegelhez, aki az iróniát mint permanens parabázist határozta meg (de Man 1996: 47). A parabázis esetében arról van szó, hogy a szerző közbeszól, metanarratív részekkel tűzdeli szövegét. Míg a permanens jelző arra utal, hogy ez végtelenbe szaladóan jelen lehet, nem csak egyetlen ponton, hanem bármely ponton megszakítható a narratíva. Valójában ez a gesztus vonul végig a versen, külön tipográfiai elkülönítésekkel – gondolatjeles közbevetésekkel – kiemelve.

Magamban bíztam eleitől fogva –
 ha semmije sincs, nem is kerül sokba
 ez az embernek. Semmiképp se többbe,
 mint az állatnak, mely elhull örökre.
 Ha féltem is, a helyemet megálltam –
 születtem, elvegyültem és kiváltam.
 Meg is fizettem, kinek ahogy mérte,
 ki ingyen adott, azt szerettem érte.
 Asszony ha játszott velem hitegetve:
 hittem igazán - hadd teljen a kedve!
 Sikáltam hajót, rántottam az ampát.
 Okos urak közt játszottam a bambát.
 Árultam forgót, kenyeret és könyvet,
 ujságot, verset- mikor mi volt könnyebb.
 Nem dicső harcban, nem szelíd kötélén,
 de ágyban végzem, néha ezt remélem.
 Akárhogyan lesz, immár kész a leltár.
 Éltem - és ebbe más is belehalt már.

A kiszólások funkciója de Man értelmezésében, hogy megtörjék a fikció illúzióját, ráébredsenek a tény és a fikció különbségére. A *Kész a leltár* esetében az ironikus hangvételt a gondolatjelek után szereplő verssorok hordozzák, de működésmódjukba beletartozik a megelőző kijelentések relativizálása, ironikus újraolvasatása is.

Az utolsó sor sem marad el ironikus hangvételen az előzőektől, hiszen a halál képe nem valamilyen visszataszító, félelmetes, és az egyénen kívüli dologként definiált, hanem a megfogalmazás által bensővé tett.

„Akárhogyan lesz, immár kész a leltár.
Éltem - és ebbe más is belehalt már.” (166)

A halál általános szükségszerűségként van jelen, hordoz valamit abból az állati öntudatlan létből, amely olyannyira vágyott Nietzsche gondolkörében. Nem lázadás, de még csak nem is belenyugvás. Belehalni az életbe – ez a pont, amely visszautal a kezdésre, a leltár megtételére, vagyis a vers-önéletírás kezdetére, ahol az életben tevődött meg a halálos mozdulat, pontosan azért, hogy kezdetét vehesse az írás.

Mellékletek

1. Babits Mihály

a) Önéletrajz helyett (Téglás 1993: 9)

„Igen tisztelt uram! Ön felszólít, írjam meg az életrajzomat a Budapesti Újságírók Almanach-ja számára. Megpróbáltam eleget tenni a megtisztelő felhívásnak, de hamar észrevettem, hogy ez lehetetlen. Ugyanis egy rettenetes dologra jöttem rá – szinte restellem leírni, de végre mit tegyek? – felfedeztem, hogy nekem nincs is életrajzom. Mondom, mód nélkül szégyellem a dolgot, körülbelül úgy vagyok vele, mint szegény Schlemil Péter, akinek nem volt árnyéka. Hogy álljak így a publikum elé, szégyenszemre?

Aztán... más baj is van. *Az a baj, hogy amit mégis lehet az életemről mondani, azt már megírtam egyszer... a verseimben.* Novemberben születtem én, Hajnalka volt az édesanyám és így tovább. *Hogyan konkurálok most önmagammal – prózában?* Nem, ilyet kívánni mégis kegyetlenség... Aki az életemre kíváncsi, olvassa a verseimet. Amit még mondhatnék, csak untatná a publikumot.” (kiemelés T. E.)

b) *Az Est Hármaskönyve* (Téglás 1993: 82)

„...Ma már nem vagyok tanár, semmi se vagyok: díszes polc, melyet a magyar költők rendesen elérnek. *Tizenöt-húsz könyvem van, s bennük talán egy külön életrajz, mint ez.*” (kiemelés T. E.)

c) *Keresztülkasul az életemen* (Babits 1997)

„Sosem akartam önéletrajzot írni. Mégis most hogy az utolsó években megjelent apró írásaimat, cikkeimet összegyűjtöm, azt veszem észre, hogy ezek nagyon sokat adnak egy elképzelhető önéletrajzból. Nem is csak ép az utolsó

évek történetét tartalmazzák, emlékekkel is szinte túláradnak, mintha írójuk unná a jelent és kezdene már a múltban élni.

Így lett ebből a könyvből ilyen szeszélyes kis „utirajz-féle az időben” – keresztülkasul az életemen.”

2. Kosztolányi Dezső (Kosztolányi 1958: 333-332)

a) „Az életrajzomat megírtam már versekben. Abban a kis könyvemben, amelyet a legjobban szeretek, és legtöbbször becsülök. *A szegény kisgyermek panaszaiban, megírtam összes emlékemet. Más nem történt velem.*” (kiemelés T. E.)

b) „Életrajzot kérnek tőlem? Két fontos adatot közlök. Az egyik: 1885 virágvasárnapja. Ekkor születtem. A másik: 1909 szeptembere. Ekkor írtam meg legkedvesebb könyvem, amit ma is a legjobban szeretek: *A szegény kisgyermek panaszeit*. Minden, ami fontos nekem, e két dátum közé esik, s nem tagadom, hogy minden örömöm és szenvedésem benne van ebben a kis füzetben, mert az élményeim ma is gyermekélmények, és a szenzációim gyermek-szenzációk. *Ha életrajzot írnék magamról, akkor csak a gyermek életrajzát írnám meg.*” (kiemelés T. E.)

Felhasznált irodalom

- Abbott, H. Porter 2002. Önéletírás, autográfia, fikció: kísérlet a szövegtípusok osztályzására. (ford. Péti Miklós). *Helikon* 48. 3. 286-304.
- Babits Mihály 1997. *Keresztülkasul az életemen*. Kairosz. Budapest.
- Bókay Antal – Jádi Ferenc – Stark András 1982. „*Köztetek lettem én bolond...*” Magvető. Budapest.
- Bókay Antal – Jádi Ferenc 1983. „Éltem – és ebbe más is belehalt már.” Az önazonosság problémája József Attila önéletrajzaiban. In: *Jelenkor* 26. 3. 265-272.
- Bókay Antal 2004. *József Attila poétikái*. Gondolat. Budapest.
- Bókay Antal 2006. *Líra és modernitás – József Attila én-poétikája*. Gondolat. Budapest.
- de Man, Paul 1979. Autobiography as De-Facement. In: *Modern Language Notes* 94: 5. 919-930.
- de Man, Paul 1996. A temporalitás retorikája (ford. Beck András). In: Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei*. *Jelenkor*. Pécs. 5-60.
- de Man, Paul 2002. Irodalomtörténet és irodalmi modernség. (ford. Bókay Antal, Szanyi Imre) In: Bókay Antal és mások (szerk.): *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*. Osiris. Budapest. 280-293.
- Ferencz Győző (szerk.) 2001: *József Attila. Válogatott versek*. Európa. Budapest.
- József Attila 1967. Curriculum vitae. In: *József Attila összes művei*. In: Szabolcsi Miklós és Fehér Erzsébet (szerk.). Akadémiai. Budapest. 34-37.

- Kosztolányi Dezső 1958. *Írók, festők, tudósok. II.* Szépirodalmi. Budapest.
- Lejeune, Philippe 2003: *Az önéletírói paktum* (ford. Varga Róbert). In: *Önéletírás, élettörténet, napló.* L'Harmattan. Budapest. 17-46.
- Mekis D. János 2008. Egymást folytató önéletírások. In: Mekis D. János – Z. Varga Zoltán (szerk.): *Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai.* L'Harmattan. Budapest. 292-302.
- Melczér Tibor 1975. Mindenkor idejük van a zsoltároknak. Szenci Molnár Albert és József Attila. In: *Kortárs.* 19: 4. 646-651.
- Nietzsche, Friedrich 1989: *A történelem hasznáról és káráról.* Akadémiai. Budapest.
- Rozgonyi Iván (szerk.) 1971. *Babits Mihály összegyűjtött versei.* Magyar Helikon. Budapest.
- Szabolcsi Miklós – Fehér Erzsébet (szerk.) 1967. *József Attila összes művei.* Akadémiai. Budapest.
- Szabolcsi Miklós 1998. *Kész a leltár. József Attila élete és pályája 1930-37.* Akadémiai. Budapest.
- Szávai János 1978. *Az önéletírás.* Gondolat. Budapest.
- Téglás János (szerk.) 1993. *Babits Mihály „Itt a halk és komoly beszéd ideje” Interjúk, nyilatkozatok, vallomások.* Pátria Könyvek. Budapest.
- Vágó Márta 2005. *József Attila.* Noran. Budapest.

Árvai Tünde

A Dorozsma nembeli Garai család felemelkedése (1269–1359)

The rise of the Garai family (1269–1359)

This paper is an overview about the history of the genus Dorozsma from 1269 to 1359. In 1269, the family got its first possession from Duke Béla who was the younger son of King Béla. In 1359, Miklós Garai became the governor of Macsó and his political career started. In the beginning of the 14th century, the older branch of the Garai family managed to get into the political elite of the medieval Hungarian Kingdom. Pál Garai and his son, János were loyal dignitaries of the Anjous. Pál was a talented soldier, while János became a qualified diplomat. They built momentous contacts with the members of the royal as well as the papal court. They obtained several benefits for their family members. When they received lands from the king, they were allowed to choose which one become to theirs. As a result of their acquaintances, their marriages proved to be very advantageous. The first member of the other branch of the family was a landowner but his descendants as palatines became to the most influential politicians of the Hungarian Kingdom during the 14th and 15th centuries. This paper presents the most essential bases of the political power of the Garai family during this early period.

A címben szereplő familia története során számos egyházi és világi méltóságviselőt adott a középkori Magyar Királyságnak, mégis Rácz György joggal fogalmazta meg, hogy a hazai medievisztika nagy adóssága, hogy „számos a Battyányaknál politikailag fontosabb család történetét sem dolgozta fel (...) így például a Garaiakét vagy a Cilleiekét.” (Rácz 2010: 32)

A XXX. Országos Diákköri Konferencián megmérettetett munkámban a család idősebb (báni) ágából származó János veszprémi püspök pályafutását vizsgáltam. Kutatási eredményeim egy része már publikálásra került (Árvai 2012). A püspök és családtagjainak karriertörténete azonban szerves részét képezi a Dorozsma nembeli Garai család nádori ágának történetét és politikai szerepvállalását bemutató doktori disszertációm bevezető fejezetének. Ennek oka, hogy a nemzetség históriájának kezdetén úgy tűnt, hogy a bánai ág tagjai válnak a középkori magyar politikai élet állandó és meghatározó szereplőivé. Az alább tárgyalt folyamat áttekintése nélkül nem lenne érthető, hogy miként került a később nádorinak nevezett ág a 14. század második felében a magyar hatalmi elit élére.

Jelen dolgozat elsősorban arra kíván fókuszálni, hogy a 14. század első felében működő családtagok karriertörténete és kapcsolati hálója miként teremtette meg azt az alapot, amelyen megkezdhetette illetve folytathatta politikai működését a nádori ág. Az ágalapító András még nem viselt tisztséget, az életéről szóló információk kizárólag birtoktörténeti vonatkozásúak. Az őt követő három generáció azonban meghatározó szerepet játszott a középkori Magyar Királyság történetében. Apa, fiú és unoka 84 év alatt összesen 55 évig viselték a nádori méltóságot és ezeket megelőzően macsói bánokként (88 év alatt összesen 34 évig) számos uralkodói hadjárat vezetőjeként működtek.

Aktuális célkitűzés bemutatni azt a Dorozsma nem első okleveles említésétől (1269) Garai Miklós macsói báni kinevezéséig (1359) tartó időszakot, amely során a család megkezdte politikai hatalmának kiépítését. A nemzetség történetjének e korai periódusára az ágakra bomlás, az öröklött birtokvagyon megosztása, az udvari jelenlét nyomán szerzett katonai és diplomáciai megbízatások teljesítése volt jellemző. A király hű szolgálata nyomán elnyert birtoktestekből kiindulva pedig megkezdődhetett a tudatos uradalomépítés. Az uralkodó környezetében tartózkodást kihasználva előnyös rokoni és generációkon átívelő familiáris kapcsolatok köttetek. Mindezen tényezők bemutatásával remélhetően megvilágíthatóvá válik, hogy milyen előzmények után vette kezdetét a Dorozsma nembeli Garai család nádori ágának „sikertörténete” a 14. század közepén.

A nemzetség első négy generációját érintő elemzés nem kívánja bemutatni a családtagokról fellelhető összes információt, hanem elsősorban azokra a momentumokra koncentrál, amelyek hatással voltak rokonaik előmenetelére. Utoljára 1897-ben Wertner Mór, majd nyomdokain 1900-ban Karácsonyi János vállalkozott arra, hogy az akkor hozzáférhető okleveles források segítségével felvázolja a Dorozsma nemzetség tagjainak élettörténetét és adalékokkal szolgáljon a család birtoklástörténetéhez. A nemzetség leszármazását genealógiai adattárában tisztázta Engel Pál, de a hivatkozások ellenőrzésével még pontosíthatóak közlései. A teljességre törekvő forrásgyűjtés módszerével, interdiszciplináris szemlélet érvényesítésével a hasonló családtörténeti kutatások lehetővé teszik a mára meghaladott szakirodalmi feldolgozások hiányosságainak pótlását, tévedéseik korrigálását.

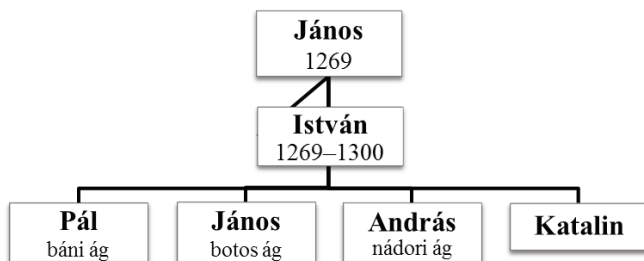
Az origó

A nemzetség névadó települését, a Csongrád megyei Drusma/Durusma/Dorozsma községet először 1237-ben említi forrás, amely apátja megjelölésével bizonyítja az ősi, nemzetségi monostor létezését. (Petrovics 1995: 77) A helység elnevezése vélhetően személynévből ered. A szláv eredetű družsba

szó barátság, vőfény, násznagy jelentésekkel bírt. (Veres 2007: 44, Kertész 2011: 48) Amennyiben elfogadjuk a nemzetségnév eredetére vonatkozó fenti elméletet, úgy fontos adalék, hogy Drusma nevű személy első okleveles előfordulása 1075-ből való (Fejér I: 434). Ebben a kútfőben és 1124-es átíratában (Fejér II: 74) Drusma testvéreként Beche szerepel, akivel földek elkerítése tárgyában jut megegyezésre. Ez a meglehetősen korai forrás némi magyarázattal szolgálhat arra nézve, hogy miért található mind a Becse-Gergely, mind a Dorozsma nemzetség címerében a cölöpösen álló, szájában arany almát tartó koronás kígyó. Nagy valószínűséggel egy korai, közös nemzetségi szimbólum továbbéléséről lehet szó. A két nem esetleges azonosságáról vagy közös eredetéről való elméletét Csoma József ezekre a heraldikai kapcsolódásokra alapozta, hiányolta azonban az okleveles bizonyítékokat (Csoma 1902: 9).

A Dorozsma nemzetség történetéről tudósító első oklevél 1269-ben kelt. Ekkor szolgálataiért Dorozsma nembeli János és fia, István IV. Béla király fiától, Béla szlavón hercegtől minden tartozékával együtt elnyerte a Valkó megyei Gara birtokot (ma Gorjani, Horvátország) (Fejér VII/3: 64). Az oklevél nem számol be részletesen azokról az érdemekről, amelyek által apa és fia érdemessé váltak a jutalomra. Annyi azonban tudható, hogy János comes, kiváló irányító katonája és hűséges szolgálója volt a hercegnek és István királyi kardhordóval egyetemben dicséretesen védelmezte urát kétséges kimenetelű helyzetekben is. Az adomány által a család egyik ága Dorozsmáról a Drávántúltra került. Jánost, aki a magukat Garaiaknak nevezők első ismert őse, comesként (*Johannes comes de genere Drusma*) említi a forrás, tehát vagy ténylegesen ispáni méltóságot viselt vagy lovagi rangban állt. István mester 1269-ben a herceg kardhordója (*magister Stephanus ensifer nostrum*) volt, 1300-ig több alkalommal szerepelt hiteleshelyi kiadványokban. 1296-ban választott bíróként volt jelen a Kőrögyiak birtokosztályán. (Wenzel X: 233) 1299-ben neki kellett volna a király elé idéznie egy Valkó megyei nemest, Vaja Roszbédet, de megbízását rokonára, Bernát fia Jánosra hárította. (Fejér VII/3: 113) Halála után István bánként emlegették. Karácsonyi János Csák Ugrin¹ macsói vicebánjának tartotta. (Karácsonyi 1995: 438) Zsoldos Attila szerint lehetséges, bár nem valószínű, hogy ő volt az 1280-ban szereplő István szlavóniai bán (Zsoldos 2011: 311). István mindhárom fia valamely jeles családnak lett alapítója. (1. ábra) A Dorozsma nembeli Garai család Páltól a báni vagy bánfi, Jánostól a Harapukai Botos, Andrástól pedig a nádori ágát eredezteti. István egyetlen leányának, Katalinnak kezét Nécsei Demeter, királyi tárnokmester nyerte el (Wertner 1897: 904).

¹ Csák nembeli Pós fia Ugrin 1279. január 30-án macsói bán, egyúttal tárnokmester (1277–1279) és boszniai bán (1279). (Zsoldos 2011: 51) 1301–1311 szerémi, valkói, bácsi és pozsegai ispán. 1307–1309 királyi tárnokmester. (Engel 1996 II: 48)

1. ábra A Dorozsma nembeli Garai család ágainak leszármazása

Egy élet az Anjou királyok szolgálatában – Garai Pál

A Dorozsma nembeli Garaiak és Csák Ugrin közötti kapcsolat István halálát követően is megmaradt. Feltételezhetően apja halála után Pál maradt Csák Ugrin szolgálatában és elképzelhető, hogy az ispán várnagyaként volt kezelésében a Magyarországra érkező Károlynak átadott Pozsega vár. Az elkövetkező évtizedekben Pál állandó résztvevője volt Károly konszolidációs hadműveleteinek. Kezdetben elsősorban a délvidék lázadó urainak leverésében játszott szerepet. 1302–1303-ban Eng lakosainak elrabolt javait visszavette a Kőszegiektől, a várost pedig felszabadította, de súlyosan megsérült. Amikor Pozsegai Bágyon fiai, akik a Kőszegieket pártfogolták, betörték a pozsegai várba és prédálták környékét, több királpárti nemessel összefogva legyőzte őket. Élete itt is egy hajszálon múlt, hiszen a lovát kilőtték alóla. A Kőszegiek rablóseregeihez csatlakozó és a király ellen lázadó Pozsega megyei lakosokat Pákánál fenyegette meg. 1304 októberében elkísérte királyát a csehországi hadjáratra, ahol Leányvár alatt csak 3 foga árán fogta el Dávid cseh vitézt (Anjou I: 196–197). Fivére Botos János szintén sokféle módon tüntette ki magát Károly hadjárataiban (Anjou I: 334). Pál a király oldalán mutatott feltétlen hűségéért és a hadi eseményekben nyújtott kiemelkedő teljesítményéért cserébe nyerhetett el több olyan tisztséget, amelyek a délvidék védelmét hivatottak biztosítani.

Karácsonyi János meglehetősen korai időpontra (1311) helyezte macsói báni működésének kezdetét, kapcsolatba hozva azt Csák Ugrin halálával. Ezen információ helyessége, azonban megkérdőjelezhető, hiszen Macsó a „13. század végén kikerült a magyar király fennhatósága alól, és csak Károly Róbert 1317-es hadjárata révén sikerült ismét (...) a Magyar királysághoz csatlakozni, (...) a Száván túli újonnan elfoglalt területek élére a macsói bán került. A bán tisztsége egyben bárói méltóságnak számított, és igen jelentős honorbirtokkal rendelkezett. Macsó mellett több anyaországi vármegye királyi várait és az ispáni tisztelet is megkapta. Ezek közé tartozott: Bodrog, Valkó (1320); Szerém (1323);

Garai Pál javadalomviselései			
kőszegi várnagy	1316–1328		
bodrogi ispán	1317–1327		
macsói bán	1320–1328		
valkói ispán	1320–1327		
szerémi ispán	1323–1327		
szatmári ispán		1331/2	
királynéi udvarbíró		1331–1336	
királynéi tárnokmester			1334–1353

Baranya (1328); *Bács* (1333); *Tolna* (kb. 1376).” (Font–Fedeles–Kiss 2007: 90) Egy 1317. március 20-án kelt dokumentum is egyszerű „mester”-ként említi Pált, amelyből Wertner Mór arra a következtetésre jutott, hogy ekkor még nem viselt hivatalt (Anjou I:450). Amikor azonban Károly a lázadó Kőszegiek-től elvett vár kormányzását egy megbízható hívére kívánta bízni, Garai Pálra esett választása (Karácsonyi 1995: 438), így őt 1316 és 1328 között a kőszegi várnagyi méltóságban találjuk. Ezzel párhuzamosan viselte a bodrogi ispáni (1317–1327), majd később macsói báni (1320–1328), a valkói ispáni (1320–1328), továbbá a szerémi ispáni (1323–1327) címet (Engel 1996 II: 27). Károly Róbert lengyel származású hitvese, Erzsébet megjelenésével nagy lendületet vett a királynéi udvar és kancellária fejlődése. 1323-tól elhagyva Temesvárt, a királynéi udvar is Visegrádra tette át székhelyét. A legfőbb tisztviselőnek a királynéi tárnokmester számított, de jelentős szerepe volt az udvarbírónak is. Garai Pál pályafutása során mindkét méltóságot elnyerte. A királynéi udvarbírói címet (*iudex curiae reginae*) 1331 és 1336 között viselte, (Engel 1996 I: 54–56) amellyel párhuzamosan, 1322-től szatmári ispánként is tevékenykedett. Ezt követően rövid ideig egyszerre volt udvarbíró és tárnokmester (*magister tavernicorum reginalium*), majd 1334-től 1353-ban bekövetkező haláláig tárnokmesterként működött. A királyi, majd a királynéi udvarban eltöltött évtizedek lehetővé tették az előkelő családi kapcsolatok kiépítését és utódai számára is adott volt az udvarba jutás lehetősége.

Előbbi állítás igazolására szolgáló tény, hogy a Dorozsma nembeli Garai és az Aba nembeli Nékcei családok között visszatérő házasságokra (Fügedi 1970: 86) bukkanunk. Nékcei Demeter második felesége Garai István Katalin nevű lánya lett (Anjou II: 377–378), míg első házasságából származó leányát, Kóst Pál vette nőül (Anjou III: 277). A „Garai apákra” tehát nem áll Fügedi Erik 15. századi viszonyokra vonatkozó megállapítása, miszerint a leányok kiházásítására nem fordítottak kiemelt figyelmet. (Fügedi 1970: 85) A Garai leányok számára megadatott a felfelé házasodás lehetősége. Ahogy látni fogjuk a Garaiak szemében a Nékcei család „házassági piaci értékét” (Péter 2008: 41–48) a politikai befolyás mellett birtokaik közeli fekvése is növelte.

Garai Pál karriere kiválóan példázza miként érvényesülhetett a 14. század eleji politikai életben egy főúri család világi pályán mozgó sarja. A királyi udvarban tartózkodás ez esetben még nem „örökség”, hiszen az interregnum időszakában egyéni döntés kérdése volt, hogy melyik trónkövetelő pártján látja az adott előkelő biztosítottak előmenetelét. Csak Ugrinnak mint urának vagy érdekszövetségesének mindenesetre biztosan szerepe volt abban, hogy Garai Pál Károly támogatása mellett döntött. Pál és testvére, Botos János életének elkövetkező közel két évtizedét a király katonai szolgálata határozta meg. Pál miután bizonyította katonai rátermettségét, a megyei közigazgatásban és a királynei udvarban is kamatoztathatta tehetségét.

Egy klerikus életpálya Nagy Lajos szolgálatában – Garai János

Garai Pál és Nekcsei Kós házasságából három fiú (István, János, Pál) és két leány (Ilona, ismeretlen nevű) született. István és Pál egyaránt viselték a zalai ispáni címet az 1340-es évek közepén,² de a család hatalmának növelésében János játszotta a legmeghatározóbb szerepet (Engel 2001a). Közlebbi adatok hiányában János születési idejét megközelítőleg a 13. század utolsó vagy legkésőbb a 14. század első évtizedére tehetjük. Az egyházi pályát választva kánonjogi doktorátust (*licentiatus in iure canonico*) szerzett, feltételezhetően az Appennini-félszigeten, talán éppen Bolognában, akárcsak unokaöccse, Alsáni Bálint. Garai János egyházi javadalomviseléséről legkorábban 1344-ből van adatunk. Ekkor az Avignonban tartózkodó Vásári Miklós esztergomi prépost kért legkedvesebb barátjának (*specialissimus amicus*) gyóntatói kegyelmet (Bossányi 1916: 242). Ebben az időben Garai János kisprépostként a pécsi várbéli Keresztelő Szent János társaskáptalan élén állt (Timár 1982: 39, Árvai 2009: 3–10). Ez a stallum egyben székeskáptalani tagságot is jelentett. János felügyelete alá tartozott a 10–12 fős kanonoki testület, amely a püspököt segítette egyházkormányzati, hiteleshelyi és liturgiai feladatainak ellátásában. A kisprépost viszonylag magas jövedelméhez képest kevés konkrét feladattal rendelkezett, így a 14. században gyakran *sine cura* javadalomként adományozták, ezáltal távol élő más fontos egyházi pozícióban lévő klerikusok jövedelmének kiegészítéseként szolgálhatott (Kosztai–Fedeles 2009: 232). Ezzel párhuzamosan (1346) az esztergomi káptalanban is rendelkezett kanonoki javadalommal (Kollányi 1900: 50). Az 1346-os évben Jánost megtaláljuk a kápolnaispáni (*comes capelle regiae*) tisztségben is (Anjou IV: 359), amely 1320-tól összeolvadt a titkos kancellári méltósággal (*secretus cancellarius*).

² István 1343–1346, Pál 1345–1377.

Nagy Lajos elsősorban diplomáciai feladatokat bízott a királyi káplánokra. Garai János politikai karrierjét a nápolyi kérdés határozta meg. 1346 tavaszán már VI. Kelemen udvarában tárgyalt a kérdés békés eszközökkel való megoldásának lehetőségéről. A kiváló diplomáciai érzék és tárgyalási stílus rövidesen elnyerte méltó jutalmát: a pápa 1346. július 19-én veszprémi püspökké nevezte ki (MREV II: 50). Egyházi javadalmaival egyetemben azonban a kápolnaispáni és titkos kancellári tisztséget is megtartotta egészen 1348-ig (Bónis 1971: 33). Jánosnak nehézséget okozott a püspökséggel járó jelentős servitium fizetése, ezért annak mérséklésére kérte a pápát, aki az iránta táplált szeretetre hivatkozva kilátásba helyezte az évdíj mihamarabbi megszüntetését (MREV II: 50). VI. Kelemen engedélyével felszentelésig megtarthatta a préposti tisztséget, a kanonokságot és a prebendákat is az esztergomi és a pécsi egyházakban egyaránt (AO XXXI: 16). Mind pécsi, mind esztergomi utódjáról 1353-ban gondoskodtak (AO XXXI: 640, Bossányi 1916: 184). Az anyagi vonatkozások mellett elsősorban a nápolyi ügyek kapcsán adódó számos diplomáciai elfoglaltság miatt halogatta négy évig felszentelését, amivel rövidesen a javadalomvesztés büntetését vonta volna magára. 1351 elején, hogy hanyagságának jogi következményeit elhárítsa, a pápához folyamodott (MREV II: Nr. 157). VI. Kelemen ismét kegyelmesnek bizonyult, és engedélyezte a még csak kisebb egyházi rendekkel bíró pártfogoltjának, hogy az általa tetszőlegesen megválasztott főpappal szenteltesse fel magát (MREV II: Nr. 158). A konszekrációra valamikor 1351. augusztus 1. (MREV II: 50 Nr. 164) és 1352. január 19. között került sor (MREV II: Nr. 166).

Ahogy felvettem, Garai János diplomáciai szolgálatát Nagy Lajos és a Szentszék Nápoly ügyében kirobbant közel egy évtizedes konfliktusa határozta meg. Először tagja volt a nézeteltérés diplomáciai úton való megoldásáért dolgozó magyar követségnek 1346-ban. Utána békés út kudarcának felismerését követően a király hadjáratát készítette elő az itáliai félszigeten (Bellér 1986: 63–64, Kristó 1988: 109–110, Veszprémy 2008: 164). Majd az uralkodó kíséretében személyesen is megfordult a nápolyi hadjáratok helyszínein (Pór–Schönherr 1895: 192–193, Villani 1909: 177, Bellér 1986: 89, Kristó 1988: 116–119), amikor pedig a király számára is világossá vált, hogy a katonai sikerek nem hozták meg a kívánt politikai eredményt, végül hűséges követét újra Avignonba küldte a béketárgyalások lefolytatására (MREV II: Nr. 164). A nápolyi ügy lezárásaként pedig János püspök visszatért Itáliába a szerződés pontjainak foganatosítására, ezt követően pedig a pápa megbízásából a háború egykori magyar résztvevői általa nyerhettek feloldozást bűneik alól (MREV II: Nr. 172).

Garai János javadalomviselői														
	1344	1345	1346	1347	1348	1349	1350	1351	1352	1353	1354	1355	1356	1357
pécsi prépost														
esztergomi kanonok														
veszprémi püspök														
királynéi kancellár														
kápolnaispán														
titkos kancellár														

A püspök kegyeltjei

A korszakban az ország egyházi és világi kormányzata egyaránt a familiariáton alapult. A kormányzati és igazságszolgáltatói pozíciókba kerülés előfeltételének számított a szaktudás megléte, mindenekelőtt a latin nyelv és a szokásjog ismerete. Ahogy Garai János is egyértelműen sokat köszönhetett apja fényes előmenetelének és előkelő kapcsolatrendszerének, úgy a veszprémi püspök jóvoltából is számos családtag és familiáris jutott előnyökhöz. Garai János kétszer tartózkodott huzamosabb ideig Avignonban (1346–1347, 1351–1352), mindkét alkalmat kihasználta, hogy a hozzá közel állóknak javadalmakért folyamodjon. A kutatás során harminc pártfogoltat azonosítottam, akik közül öten a Dorozsma nemzetség tagjaiból kerültek ki, most kizárólag róluk esik szó.

A legmagasabbra a már említett unokaöccs, Alsáni Bálint emelkedett. A püspök Ilona nevű testvérének és Alsáni János, macsói bánnak fia egyházi pályára lépésében bizonyosan szerepet játszott Garai János. Nagybátyja folyamodására nyerte el a veszprémi székeskáptalan kanonoki stallumát 1352-ben, majd az esztergomi olvasókanonokságot 1353-ban. Kánonjogi doktorátust vélhetően Bolognában szerzett. 1372-ben vagy 1373 elején Lajos alkancellárrá nevezte, méltóságát 1376-ig viselte. Esztergomi olvasókanonoki stallumát 1374-ig megtartotta, amikor az uralkodó kérésére a pápa pécsi püspökké nevezte ki. Koppenbachi Vilmos után a pécsi egyetem második kancellárja volt. 1378-ban Nagy Lajos követeként tárgyalta Francesco de Carrarával Páduában. Jelentős szerepet játszott a torinói béke előkészítésében.

Horváti Pállal és Pásztói Jánossal együtt ő szállította Velencéből hazánkba Remete Szent Pál ereklyéjét. Erzsébet anyakirályné régensége idején fő-kancellár. 1384. december 17-én elnyerte a bíborosi kalapot, a *Santa Sabina* bazilika lett. A Garai-liga meghatározó egyéniségeként jelentős szerepet játszott Lajos halála után is a politikai életben (Kollányi 1900: 51, Engel 1987: 405–408, Petrovics 2009: 21–41). Garai Domonkos István zalai ispánnak fia, (Engel 2001a) 1358-ban már pécsi kanonok volt. Ekkor a pápa János püspök kérésére boszniai kanonoki kinevezéséről gondoskodott (Wertner 1897: 908). Előbbi testvére volt Garai István, aki 1352. január 31-én lett pécsi kanonok és párhuzamosan javadalommal bírt a veszprémi káptalanban is (Bossányi 1916: 229). A püspök szintén unokaöccsének nevezi 1347-ben Dezső fia Péter csanádi klerikust, akinek váradi kanonoki stallumot kért. (Bossányi 1916: Nr. 334.) Az eddig ismert leszármazási táblák egyikében sem bukkanunk az ebben a generációban élő Dezső vagy Péter nyomára. János prépost halála után Pétert veszprémi préposttá nevezi ki nagybátyja, az adományozást 1352. február 11-én a pápa megerősítette. Veszprémi főesperes volt 1360-ig, később pedig székesfehérvári prépostként tűnik fel a forrásokban (Bossányi 1916: 242–243). Az ötödik pártfogolt unokaöccs, András fia Miklós a család nádori ágából. Ő Pál és János politikai befolyásának köszönhetette királyi udvarba kerülését.

Birtokok a Dorozsma nemzetség kezén

Az „Istvánfiak” öröksége”

Minden nemzetség történetében meghatározó momentum az öröklött birtokvagyon megosztásának aktusa, melynek nyomán a nem ágakra, családokra bomlik. A Dorozsma nemzetség esetében ez a 14. század első felében zajlott le. Az osztálylevél sajnálatos módon nem maradt ránk, de bizonyos, hogy már 1317 előtt megszülethetett egy megegyezés István hagyatékának felosztásáról. Feltételezhetően ezzel a rendezéssel való elégedetlensége mozgította Botosnak nevezett Jánost arra, hogy erőszakosan háborgassa fivéreit. A zavargásokat megelégedve, az ekkor már macsói banként működő Pál beadványban fordult a királyi kúriához, amelyben arra kérhette az uralkodót, hogy állítsa helyre a három Garai-fivér közötti békét. A király teljesítette a kérést és 1317-ben Temesvárott keltezett oklevele tanúsága szerint a sértett felek (Pál és a vele még vélhetően közös birtoklásban lévő András) megbocsátottak bátyjuknak, és az ügy rendeződni látszott (Anjou I: 450). Pál és András közös, de Jánostól már független birtoklását támaszthatja alá egy 1320-ból ránk maradt oklevél, amely a testvérpár és Szentemágocsi Demeter, Miklós, valamint

Simon hatalmaskodási perét rendezte. A Szentemágocsiak nagyarányú pusztítást végeztek a Garaiak birtokán, a garai templomot is porig égették, aminek következtében fej- és jószágvesztés lett volna az osztályrészük, de a sértettek kegyelmet gyakorolva mindössze a baranyai Azorjás és a valkói Valkófő birtokokat kérték kárpótlásul (Anjou I: 574–576).

Egy évtizeddel később Pál országbíró előtt a három fivér ismételt birtokosztályt tett. Annak érdekében, hogy ezúttal a megegyezés foganatosítása zökkenőmentesen történjen, az ifjabb testvérek megkérték Jánost, hogy jelölje ki azokat a birtokokat, amelyekből részt kér (Anjou II: 479–482). Ennek köszönhetően rendelkezünk adatokkal arra nézve, hogy Dorozsma nembeli Garai István mely birtokokat tudhatta magáénak Garán kívül. János állásfoglalásából kiderül, hogy a korábban közös birtokok négy megyében elszórtan feküdtek. A Balaton déli partjának közelében volt található a Somogy megyei Akcsmagyari (Buzsák), Gyogy³ és Vetye, Temes megyében Sarád, Csenej, Békatótfő, valamint Bácsai, Valkó megyében Verbice, Arad megyében pedig Serfesd (Servusdei) és Fenlak (Fellak) falvak. János óhájának maradéktalan teljesítését az a tény akadályozta, hogy utóbbi birtok (talán egy korábbi nemzetségi osztály eredményeként) a Dorozsma nembeli Szentmihályiak⁴ kezén volt.⁵ 1340-ben András özvegye fainak, Pálnak és Miklósnak adta a Baranya megyei Malomszeg és Korpona (Villámteleke) birtokokat (Anjou IV: 21–22). Szintén Baranyában a Dráva mentén feküdt Ebres és Salamon szigete település, amelynek a testvérpárt illető révjogát 1352-ben erősítették meg (Anjou V: 599).

A névadó birtok

A Valkó megyei Gara 14. századi történetéről nem sokat tudunk. István halála után feltételezhetően fiai közösen birtokolták, de a 14. század végére a nádori ág kezén találjuk. Gara Szlavónia egyik legrégebbi települése, amelynek utódja Diakóvártól 10 km-re található északnyugati irányban. A jól védhető település a völgy egy magaslatán állott száraz és vizes árokkal övezve. Tulajdonosai számára a vár nem kizárólag lakóhelyül szolgált, hanem a kistérség politikai, gazdasági központjaként a nemzetség hatalmát is szimbolizálta. A fából

³ A település egy déli fekvésű szőlőjét már 1322-ben közösen bírja Garai István fia Pál, András és János.

⁴ A Szentmihályiak birtoklásáról nem tesz említést Engel Pál Magyarország a középkor végén című kiadványa, hiszen mind Fellak település, mind annak tartozékai (köztük Serfesd) esetében is a Botosok birtoklását (1330–1455) jelzi éppen a tárgyalt oklevélre hivatkozva.

⁵ A Dorozsma nemzetség egyes ágainak osztályos ügye még évtizedekig napirenden maradt. 1354 és 1356 között évente törekedtek a megegyezésre, de az érdekelték távolmaradása akadályozta a közös álláspont kialakítását. (Anjou VI: 439–442)

készült vár legrégebbi része egy őrtorony (donjon), amely körül fokozatosan létesültek a falak és árkok (Regan 2006: 127–159). A kb. 140 méter hosszú, 50 méterű széles trapéz alakú város keleti részén állt a kb. 50 méter hosszú és 35 méter széles vár. A család valószínűleg 1323-ban alapította Szent Margit tiszteletére a domonkos kolostort, illetve már 1348 előtt templomot emeltek Szent Pál apostol tiszteletére (Csánki II: 282–283). A települést a korszakban rendre *villa*-ként vagy *possessio*-ként említik a források (Anjou III: 277; Zichy III: 287–288, 293). Oppidum megjelölés használata az 1380-as évektől fordul elő (Fejér IX/7: 475). A horvát régész tanulmánya kiváló adatokkal szolgál a város egykori topográfiájára vonatkozóan. A szerző azonban a történeti rész megírásakor szinte teljes mértékben mellőzte az eredeti latin nyelvű források és a magyar nyelvű történeti szakirodalom használatát. Ennek következtében fejtegetése számos ponton cáfolható állításokat tartalmaz. Ez az eset is kiválóan példázza annak szükségességét, hogy a nyelvi korlátok ellenére is megfelelő módon történjék meg az egyes diszciplínák és az azokat művelő kutatók együttműködése.

Szerzett birtokok

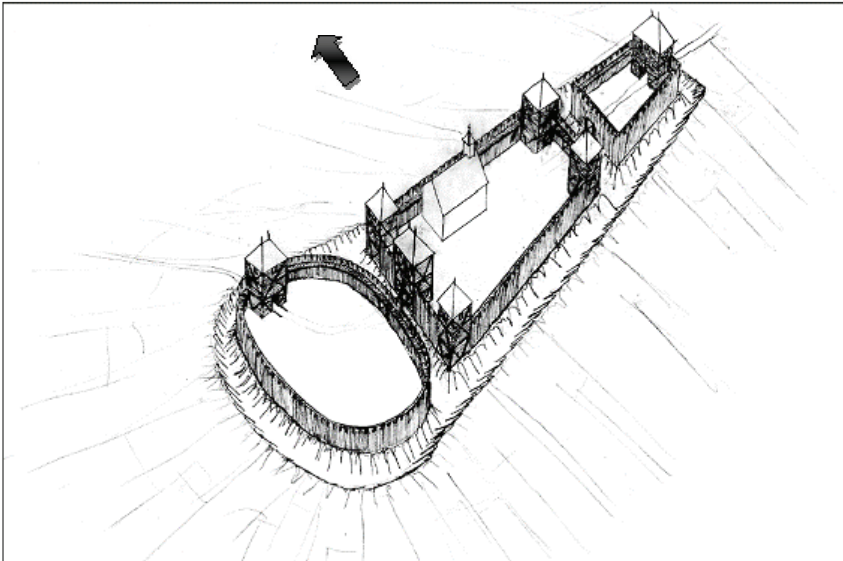
Garai István mindhárom fia elsősorban Valkó, Pozsega és Baranya megyében törekedett birtokokat szerezni. A király környezetében való jelenlét nyilván lehetővé tette az információszerzést arra nézve, hogy mely háramlott birtokok várnak kiosztásra.

Érdemdús tetteinek elismeréséül részesült Garai Pál több ízben is királyi adományban. Károly Róbert 1310. március 20-án Barson kelt oklevelében adományozta neki a Pozsega várához tartozó Darnóc birtokot (Anjou I: 196–197). 1313-ban az örökös nélkül elhunyt Kothat Henrik fia Herke Valkó megyei Jenke birtokát kapta meg (Pesty 1880 I: 298). Neje után 1336-ban apósától, Nekcsei Demetertől megkapta a baranyai Pellérd, Szilvás, Garé, Aranyos, Sztrák (Istrág/Eszterág) és Szalánta birtokok felét (Anjou III: 277; Györffy 1963: 271, 301, 367, 380, 392–393).⁶ Pál apósával együtt kegyura volt a bodrogszigeti Szent Keresztről és Üdvözítőről nevezett pálos kolostornak, erre utal, hogy neki adományozták Csatár birtokot (Karácsonyi 1995: 439).

Szintén az Anjou király hatalmának megszilárdításáért folyó harcokban és az azokat követő tárgyalásokban való szerepvállalásáért részesült birtokadományban Botos János 1314-ben. Ezt követően a Valkó megyei Kozmadamján és a Bács megyei Keresztúr falvakat tudhatta magáénak (Anjou I: 334).

⁶ 1290 és 1302 között szerezték meg anyjuk (Kán László nővére) leánynegyedének fejében Nekcsei Sándor fiai. 1336-tól a birtokok fele Garai Pálé, másik fele Nekcsei Miklós fia Denké.

Az nádori ág őse, András tudatos birtoképítésének eredményeként 1332-ben megszerezte a Garától északra fekvő Panyit település részeit (DL 33579). 1356-ban a Pozsega megyei Orbovával és Dobóccal egyetemben sikerül elnyerni a Valkó megyei Kisújlakot is, amelyet már az 1350-es évek elején családjának ígért Lajos király, arra az esetre, ha a Csák nembeli Dobóc Czimba család férfitudó nélkül maradna. Czimba Istvánnak két fia is volt, de István fiú utód vigasza nélkül, Pető gyermektelenül, Domonkos pedig négy leányt maga után hagyva volt kénytelen sírba szállni. A Kisújlak faluhoz tartozó birtok részei közvetlenül a garai uradalom szomszédságában feküdtek, így könnyen bevonhatóak voltak annak szervezetébe. Kezdetét vette az a folyamat, amely nyomán a 15. század végére Gara egy 80 faluból álló 455 km² kiterjedésű uradalom központjává vált. (Engel 2001b)

2. ábra A garai vár a 14. század végén
(Krešimir Regan hipotetikus rekonstrukciója)

Engel Pál Magyarország a középkor végén című munkájának adataira alapozva az itt mellékelt táblázat összefoglalást ad azokról a birtokokról, amelyek 1382-ben a Dorozsma nemzetség tulajdonát képezték. Ebből is kitűnik, hogy a déli megyék voltak a preferáltabbak birtokszerzés szempontjából. A rendelkezésre álló adatok alapján a jelzett esztendőben ez a nemzetség rendelkezett Valkó megye területének közel 12%-val (761,6 km²) (Engel 2001b).

Birtokok a Dorozsma nem egyes ágainak kezén (1382)			
Birtok	Megye	Terület (km ²)	Ág
Babagerenda	Valkó	122	botos
Bálinfalva	Valkó	9,5	botos
Bánfalva	Csongrád	52,6	szentmihályi
Bánya	Szerém	12,7	nádori
Barfalva	Valkó	7,7	botos
Cerna	Valkó	47,1	nádori
Cserög	Szerém	38	nádori
Dobóc	Pozsega	165,4	nádori
Dorozsma	Csongrád	133,9	szentmihályi
Draginc	Valkó	4	nádori
Ebres	Baranya	28,1	nádori
Farkasvár	Valkó	10,9	hosszúbácsi
Fellak	Arad	45,9	szentmihályi
Gara	Valkó	194,3	nádori
Garáb	Valkó	18,2	báni
Gyékéntó	Csongrád	30,3	szentmihályi
Harapk	Valkó	22,6	botos
Hosszúbács	Valkó	48,9	hosszúbácsi
Kisdarnóc	Pozsega	26,9	báni
Kisújlak	Valkó	78,3	nádori
Magyarolasz	Szerém	43	hosszúbácsi
Markovc	Valkó	12,7	nádori
Orbova	Pozsega	76,7	nádori
Poucsje	Valkó	30,5	nádori
Rogozan	Valkó	3,5	báni
Sarád	Temes	111,7	nádori
Szata	Valkó	50,8	báni
Szlakovc	Valkó	84,5	nádori
Újvár	Pozsega	11,9	nádori
Zsibritovc	Valkó	16,1	nádori

Érdekházasságok

A Dorozsma nemzetség történetének tárgyalt időszakából mindössze hat frigyről vannak csekély adataink. Ezek alapján nem vonhatunk le messze-
menő következtetéseket, de a család házasságpolitikájának néhány jellegze-
tessége így is megvilágítható. A középkori házassági szokások értelmében

elsősorban a családfők voltak azok, akik már egészen fiatalok gyermekeik leendő egybekeléséről gondoskodtak. Ezek a frigyek elsősorban „*nem szerelemből, hanem földi javak végett*” köttettek, (Erdélyi 2008: 66) tehát a házastárs kiválasztásakor az adott személy és családjának politikai hatalma, presztízse és vagyona került mérlegre.

A Garai és a Nekksei család között visszatérő házasságokról fentebb már esett szó. Demeter tárnokmester családjának birtokai elsősorban Baranya megyében feküdtek. Láthattuk, hogy Nekksei Kós leánygyedének fejében több ottani birtokrész került a báni ág kezére.

Alsáni János macsói bán és Garai Ilona házassága korábban szintén említésre került. A Szentemágoocs nembeli Alsániak nagykiterjedésű birtokokkal rendelkeztek Valkó megyében (1382-ben 305,3 km²) (Engel 2001b).

Garai István ismeretlen nevű leányát Bakócai Egyed vette feleségül, de mindkettőjük létezéséről ez az egyetlen, 1360-ból ránk maradt adat tudósít (DL 4940).

Garai András felesége Péc nembeli Nevnai László és Kórógyi Jolánta leánya volt. Néhány kivételtől eltekintve a Péc nem birtokai elsősorban Somogy és Zala megyében feküdtek. Nagyobb jelentőségű hozadéka a frigynek, hogy a Garaiak általa rokonságba kerültek a szintén Délvidéken birtokos Kórógyiakkal és Treutelekkel (Nevnai Katalint Treutel Miklós vette feleségül, így András sógora lett). A Kórógyiak nagy kiterjedésű birtokai Valkó (1382-ben 358,9 km²), Baranya és Bács, míg a Treuteleké Pozsega, Valkó (1382-ben 257 km²) és Verőce megyékben feküdtek (Engel 2001b).

Az utolsó házasság, amelyről tudomásunk van, az 1323-ban Szentmihályi Mihály és Jánki Margit között köttetett. Az asszony Jánki László kalocsai érseknek volt unokahúga. Fivére Gergely a Jánki család Gáti ágának alapítója szintén rendelkezett Valkó megyei birtokokkal, (1382-ben 27,8 km²) ezek közül Pacsintából adományozott is részeket sógorának (Fejér VIII/5: 142).

Ha összegezzük a példaként kiragadott Valkó megye birtoklásának 1382-es állapotát, akkor arra jutunk, hogy a Dorozsma nemzetség egyes ágai és a velük rokonságba került családok a megye területének több mint negyedét tartották kezükön. Ezzel a példával bizonyítható, hogy a házasságpolitika mozgatórugója a területi hatalom növelésének szándéka volt. Kevesebb mint egy évszázad alatt, a 15. század közepére ezzel a stratégiával a Garai család elérte, hogy az ismert nemesi birtokok majdnem egésze érdek- és hatalmi szférájának részét képezze.

Garai Miklós

A Dorozsma nembeli Garai család nádori ágának első méltóságviselője 1359-ben már macsói banként működött. Kinevezése előtti érdemeiről, nem szól-

nak a források. Wertner Mór szerint: „Hogy aránylag fiatal korban pályáját a macsói bán magas állásával úgyszólván megnyitja, arra enged következtetni, hogy részére az udvaron igen nyomós tényezők működtek s bizonyosnak vehetjük, hogy az udvarnál igen tekintélyes rokona, Garai János, a veszprémi püspök, mint királynéi korlátnok és a király titkos titkára, elég hatalommal és tekintéllyel rendelkezett, hogy fiatal rokonának a macsói báni méltóságot megszerezze.” (Wertner 1897: 914–915)

Azt gondolom elképzelhető, hogy az uralkodó felmenői érdemeire alapozta a bizalmat, amikor a fiatal Miklóstra bízta a macsói bánság kormányzását. Nagybátyja 1353-ig, unokabátyja 1357-ig volt a királynéi udvar meghatározó méltóságviselője. Továbbá a Garai-rokonságban már ekkorra hagyományokkal bírt a macsói báni cím viselése, hiszen 1320 és 1328 között Miklós egyik nagybátyja, 1328 és 1334 között másik nagybátyja, Alsáni János látta el a báni teendőket. Garai Miklós kinevezése előtt közvetlenül (1354–1359) pedig az egykori érdekszövetséges Csák Ugrin fia, Miklós viselte a méltóságot és feltételezhetően ebben az időben is szoros kapcsolat fűzte egymáshoz családjukat (Engel 2001a).

Az 1350-es években ugyan még a honorrendszeren alapult a Magyar Királyság kormányzása, de Nagy Lajos is beláthatta, hogy a Garai család gyarapodó magánvagyonra és a délvidéki főurakkal kialakított családi- illetve familiáris kapcsolatai biztos háttérül szolgálhatnak az ország határainak védelméhez.

A nemzetség történetének e korai, forráshiányosabb korszakában is feltárható volt több olyan kisebb adalék, amely kiegészíthette, árnyalhatta a Magyar Királyság 14. század eleji társadalom- és birtoklástörténetéről meglévő tudásunkat. Doktori disszertációmban hasonló metodika mentén kívánom feldolgozni a Dorozsma nembeli Garai család nádori ágának 1481-ig tartó történetét nagyobb hangsúlyt fektetve a familiaritás, főúri vallásosság és hatalmi reprezentáció kérdésére.

Felhasznált irodalom

- Anjou. Nagy Imre–Tasnádi Nagy Gyula (szerk.): *Anjou-kori okmánytár* I–VII. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Budapest, 1878–1920.
- AO *Anjou-kori oklevéltár*. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. Budapest–Szeged, 1990–.
- Árva Tünde 2009. A pécsi várbeli Keresztelő Szent János társaskáptalan korai története. In: *Pécsi Szemle* 12. (nyár) 3–10.

- Árvai Tünde 2012. A „sohasem volt” szepesi prépost. Garai János veszprémi püspök pályafutása. In: Bagi Dániel–Fedeles Tamás–Kiss Gergely (szerk.): „Köztes Európa” vonzásában. *Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére*. Kronosz Kiadó. Pécs. 33–44.
- Bellér Béla 1986. *Magyarok Nápolyban*. Móra Ferenc Könyvkiadó. Budapest.
- Bónis György 1971. *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest.
- Bossányi Árpád 1916. *Regesta supplicationum. A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású okmányai I*. Budapest.
- Csánki Dezső 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. Budapest.
- Csoma József 1902. A Dorozsma és Becse-Gergely nemzetség címere. In: *Turul* 20. (1.) 9–10.
- DL: Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény, Diplomatikai Levéltár.
- Engel Pál 2001a. *Magyar középkori adattár*. Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Középkori magyar genealógia. Arcanum Digitéka, MTA Történettudományi Intézete.
- Engel Pál 2001b. *Magyarország a középkor végén*. Digitális térkép és adatbázis. MTA Történettudományi Intézet.
- Erdélyi Gabriella 2008. „Nem szerelemből, hanem földi javak végett” Házasságok kétféle modellje a késő középkorban. In: *Rubicon* 19. (5.) 66–69.
- Fejér György (szerk.) 1829–1844. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Budapest.
- Font Márta–Fedeles Tamás–Kiss Gergely 2007. *Magyarország kormányzati rendszere (1000–1526)*. Egyetemi tankönyv. Pécs.
- Fügedi Erik 1970. *A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása*. KSH Könyvtára. Budapest.
- Györffy György 1963–1987. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–III*. Budapest.
- Karácsonyi János 1995². *A magyar nemzetségek a 14. század közepéig. Magyar nemzeti címerek*. Nap Kiadó. Budapest.
- Kertész Zsófia 2011. *Kolostorok, monostorok nevei Magyarországon a korai ómagyar korban*. Szakdolgozat. Debrecen.
- Kollányi Frigyes 1900. *Esztergomi kanonokok 1100–1900*. Esztergom.
- Kosztai László–Fedeles Tamás 2009. A pécsi kispépostság. In: Fedeles Tamás–Sárkai Gábor–Süsmegi József (szerk.) *A pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai*. Pécs. 231–234.
- Kristó Gyula 1988. *Az Anjou-kor háborúi*. Budapest.
- MREV: *Monumenta Romana Episcopatus Vespreniensis – A veszprémi püspökség római oklevéltára I–IV*. Római Magyar Történeti Intézet. Budapest, 1896–1907.
- Pesty Frigyes 1880. *Az eltűnt régi vármegyék*. MTA.
- Péter Katalin 2008. *Házasság a régi Magyarországon, 16–17. század*. Budapest.
- Veres Erzsébet Emőke 2007. *A Délvidék korai ómagyar kori helynevei*. Szakdolgozat. Debrecen.
- Petrovics István 1995. A honfoglalástól Mohácsig. In: Kövér Lajos–Tóth Sándor László (szerk.): *Kiskundorozsma. Tanulmányok*. Szeged. 75–104.

- Petrovics István 2009. A pécsi egyetem kancellárjai: Koppenbachi Vilmos és Alsáni Bálint püspökök pályafutása. In: Fedeles Tamás–Kovács Zoltán–Sümei József (szerk.) *Egyháztörténeti tanulmányok V. Egyházi arccélek a pécsi egyházmegyéből*. Pécs. 21–42.
- Pór Antal – Schönherr Gyula 1895. Az Anjouk kora az Anjou ház és örökösei (1301–1439). In: Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története III*. Athenaeum. Budapest.
- Rácz György 2010. Egy főnemesi család eredete és 'pályakezdése'. A Batthyányak az Anjou- és Zsigmond-korban. In: Neumann Tibor–Rácz György (szerk.): *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Budapest–Piliscsaba, MTA TTI–PPKE. 301–357.
- Regan, Krešimir 2006. Srednjovjekovno sijelo plemičke obitelji Gorjanski. In: *Scrinia Slavonica* 6. 127–159.
- Timár György 1982. Pécs egyházi társadalma Károly Róbert korában. In: *Baranyai Helytörténetírás 1981*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár. 13–56.
- Veszprémy László 2008. *Az Árpád- és Anjou-kor csatái, hadjáratai*. Zrínyi Kiadó. Budapest.
- Villani 1909. *A három Villani krónikája*. Középkori krónikások VIII–IX. Budapest.
- Wenzel Gusztáv (szerk.): *Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból*. I–III. Budapest, 1874–1876.
- Wertner Mór 1897. A Garaiak. In: *Századok* 31. (10.) 902–938.
- Zay Károly 1855. A Garai-Zay-ház nemzékrendje. In: *Új Magyar Múzeum* 6. (6.) 350–352.
- Zay Károly 1866. Történelem-statisztikai kérdés. In: *Vasárnapi Újság* 13. (10.) 114–115.
- Zsoldos Attila 2011. *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. (História Könyvtár Kronológiák, adattárak 11.) História, MTA Történettudományi Intézete. Budapest.

Gergely Marianna

Hatékony volt-e a brüsszeli terápia? *Az 1920. évi Brüsszeli Nemzetközi Pénzügyi Konferencia javaslatainak eredményessége két év távlatából¹*

Was the therapy of Brussels efficient?

The efficiency of the resolutions of the International Financial Conference of Brussels
(1920) after two years

After WW1 Europe's weight within the world economy had declined. This was partly due to the economic and chiefly international financial consequences arising from the Great War. The Peace Treaties of Versailles that ended the War, however, placed the issues of politics ahead of the questions of economy and they had failed to restore the international cooperation within Europe. As a consequence of the deepening of the economic depression, in order to map and handle all the problems of the economy an international conference was held in Brussels in 1920. The goal of the conference was to assess all economic problems and find a way to draw up the resolutions. The League of Nations had called upon the states that had participated to make a report on the actual status of their economies and about the measures that were introduced by their governments in accordance with the resolutions articulated in Brussels. These reports were published in four volumes during 1922/23 in English and they contained the report of 27 countries. In this paper my goal is to study the efficiency of the resolutions of the Brussels Conference by analyzing these reports. The reports proved the effectiveness of the resolutions. In spite of the fact that the Conference was a consultation of experts on economy and financial matters, without the participation of the politicians – i.e. without obligation resulting from their participation – all the countries made efforts to introduce the resolutions. This means that they had realized the fact that their own economic interests meet the economic interests of Europe.

Az első világháborút követően felszínre kerülő gazdasági, azon belül is elsődlegesen nemzetközi pénzügyi jellegű problémák feltérképezésére majd kezelésére 1920 őszén (1920. szeptember 24 – október 8.) nagy nemzetközi konferencia vállalkozott Brüsszelben. A 39 országot számos elméleti és gazdasági szakember képviselte, akik kormányaik támogatásával vettek részt a Népszövetség égisze alatt rendezett gyűlésen. Ezek előbb értelmezték a hábo-

¹ A cikk teljes változata megjelent: *Kutatási Füzetek*. Bornus 2009 Nyomdaipari Kft. Pécs. 2011. 139–163.

rú következtében beállt helyzetet, a nemzetgazdaságok nemzetközi szintre is áttevődő problémáit, majd javaslatokat tettek kezelésükre.

A vitát négy téma köré csoportosították: államháztartás, valuta és árfo-lyam, nemzetközi kereskedelem és nemzetközi hitelek. A javasolt gyógymó-dot általánosan fogalmazták meg, részleteit, a végrehajtás pontos menetét nem határozták meg. Az egyes országok maguk dönthettek egyes elemeiről, s a stratégiáról, melynek keretében megvalósítják. Ebben a módszerben az a szemlélet tükröződött, hogy előbb kell diagnosztizálni, s csak azt követően meghatározni a megfelelő terápiát.

Az általános tapasztalat az, hogy ez az igencsak kézenfekvő összefüggés a háború után közvetlenül nem volt ennyire egyértelmű. Gondoljunk csak a békerendszerre, mely távolról sem követte ezt az elgondolást. A gazdasági megfontolások fölé, illetve helyébe helyezte ugyanis a politikaiakat (Ormos 2004: 16–17; Rab 2010: 18). Keynes a békeszerződés utáni Európa jellemzését a következő mondatokkal vezette be: „A békeszerződés nem tartalmaz semmiféle rendelkezést Európa gazdasági újjáépítésére – semmit, ami a legyőzött központi hatalmakat jó szomszédokká tenné, semmit, ami stabilizálná Európa új államait, semmit, ami helyreállítaná Oroszországot. De nem mozdítja elő semmiféle formában a szövetségesek közötti gazdasági szolidaritást szolgáló megegyezést sem. Párizsban nem állapodtak meg semmiben Franciaország és Olaszország szétzilált pénzügyi helyzetének helyreállítását illetően, sem abban, hogy módosítsák az Óvilág és az Újvilág rendszereit.” (Keynes 2000: 209). A Négyek Tanácsa, vagyis az angol, a francia és az olasz miniszterelnök, illetve az amerikai elnök figyelmét ugyanis – ahogy Keynes írja – más problémák kötötték le. „Clemenceau-t az foglalkoztatta, miként lehetne szétzúzni az ellenség gazdasági életét, Lloyd George-ot az, hogy olyan egyezményt érjen el és vihessen haza, ami legalább egy hétig kiállja a próbát², az elnököt pedig az, hogy semmi olyat ne tegyen, ami ne lenne igazságos vagy jogos.” (Keynes 2000: 209). Az angol közgazdász sajátos ténynek nevezte, hogy éppen Európa gazdasági problémája volt az egyetlen kérdés, amely iránt nem lehetett fölkelteni a Négyek érdeklődését. Leginkább ugyanis a jóvátétel kérdése foglalkoztatta őket, és ezt teológiai, politikai választási fogási problémaként oldották meg – mint írja – s nem a gazdasági jövő figyelembe-vételével (Keynes 2000: 209).

A Keynes által a békeszerződés utáni Európáról festett borúlátó képben fénysugarat jelentett a közgazdászok és a pénzügyi szakemberek azon igyekezete, az hogy a helyzet feltárására racionális alapon törekedtek, hogy tartósan oldják meg a problémákat. Korábbi kutatásokból tudjuk, hogy ezek a

² Nagy-Britanniában ugyanis éppen az 1918. december közepén sorra kerülő választásokra készültek.

próbálkozások sem voltak minden esetben sikeresek,³ ám ez a szemlélet a politikusok értekezleteinek megközelítési módjával szemben és mellett mégis figyelemreméltó.

Ezeknek az értekezleteknek az elemzése, következményeiknek, illetve jelentőségüknek a feltárása számos kihívást tartogat még mind a magyar, mind a nemzetközi szakirodalom számára. Nemcsak azért, mert a rendelkezésre álló, elsősorban népszövetségi iratok feldolgozása nem történt meg, a nemzetközi gazdasági konferenciákat pedig nem kezelik megfelelő súllyal a politikusok értekezletei mellett. Ennek a problémák megközelítésében tapasztalható szemléletbeli különbségnek Európa jövője szempontjából nagy jelentősége, főleg ha tudjuk, hogy magát a gazdasági világválságot és a második világháborút is nagyrészt az első világháborút lezáró rendezés számlájára írják (Milward 2000; Rab 2009: 197).

Tanulmányom a nemzetközi gazdasági szakembereknek a politikusokéi mellett futó konferenciái közül egyet, a Brüsszeli Nemzetközi Pénzügyi Konferenciával, annak is inkább a következményeivel, jelentőségével foglalkozik. Úgy gondolom ugyanis, hogy ezek az értekezletek, köztük a brüsszeli is, más jövőt vázoltak föl Európa számára, mint ami végül is megvalósult. A dolgozat alapja a Népszövetség által 1922-ben közreadott négy vaskos kötetből álló áttekintő-értékelő tanulmány, amely ugyanarra a kérdésre kereste a választ, melyre mi is kíváncsiak vagyunk: vajon hatékony volt-e a brüsszeli terápia?

Források

A Népszövetség a konferenciát követő két évvel a pénzügyi és gazdasági válság súlyosbodása miatt kérte fel a brüsszeli gyűlésen képviselt 39 országot arra, hogy készítsenek beszámolót a pénzügyi és gazdasági helyzetükről. A riportok a Népszövetség Közgyűlésének 1922. márciusi körlevelében⁴ megfogalmazott szempontok szerint épültek fel, azaz három fő kérdésre irányultak: a költségvetési intézkedésekre, a pénzügyi kérdésekre és a kereskedelmi problémákra.

Mind a négy kötet nyomtatott formában jelent meg, angol nyelven. Az elsőt 1922 novemberében adták ki. Ebben 21 ország jelentését olvashatjuk. Ezeknek a beszámolóknak jó része azonban vagy nem tér ki valamennyi, a

³ Ennek a sikertelenségnek legfőbb okát Rab Virág abban látja, hogy a gazdasági és pénzügyi szakemberek is áldozatául estek korábbi elméleti tudásuknak és tapasztalataiknak. (Rab 2008.) Azt a tényt, hogy az aranystandardhoz való ragaszkodás nem stabillá, inkább instabillá tette a két világháború közötti pénzügyeket leghangsúlyosabban Barry Eichengreen fogalmazta meg. (Eichengreen 1992.)

⁴ Brussels Financial Conference (a továbbiakban BFC) The Recommendations and Their application. A Review after two years. Volume I, Annex 2, 231–234.

Népszövetség által megadott kérdésre, vagy túl sommásan fogalmaz azokkal kapcsolatban. Éppen ezért itt most csak a részletesebb beszámolók rövid jellemzését adom.⁵ *Csehszlovákia* esetében például egy viszonylag részletes, adatokban és leíró elemzésekben egyaránt gazdag beszámolót találunk. *Magyarország* több mint húsz oldalas beszámolója leíró jellegű, ám a ismertetővel együtt benyújtott táblázatok segítségével viszonylag teljes képet kapunk az 1920–1922 közötti költségvetésről; a riport részletesebben foglalkozik emellett a közalkalmazottak bérének alakulásával, valamint az adózással. *Nagy-Britannia* esetében a leíró részek viszonylag hiányosak, kivétel ez alól a közalkalmazotti fizetések kérdése. Ellenben a beszámolóhoz benyújtott mellékletek több oldalas táblázatokban részletesen mutatják be az ország hiteleit, kölcsöneit, adósságait. Az *Egyesült Államok* 1922 szeptemberében benyújtott jelentése a hangsúlyt az adózás, a hitel és a kölcsön problémájára, valamint a defláció leírására fektette. Nem csoda, hiszen az egyetlen olyan ország volt, mely képes lett volna hitelt nyújtani Európa talpra állításához. A defláció problémájának felvetése figyelemreméltó, hiszen ebben az időszakban még nem igen jelentek meg kritikák az aranystandarddal és az ahhoz szorosan kapcsolódó deflációs politikával kapcsolatban (Rab 2010: 38).

1922 decemberében jelent meg a második kötet, amely kizárólag *Olaszország* több mint 100 oldalas jelentését tartalmazza. Ez részletesen bemutatja az 1920–21 folyamán lezajlott gazdasági, politikai és társadalmi változásokat, az általános pénzügyi helyzetet. Részletesen leírja milyen új adókat vezettek be, hogyan sikerült csökkenteni a kormány kiadásait, bemutatta az állami vállalatok helyzetét, az infláció és a defláció mértékét illetve a kereskedelmi intézkedéseket.

Az 1923 márciusában kiadott harmadik kötet három ország jelentését tartalmazta: *Brazíliaét*, *Lettországét* és *Lengyelországét*. Brazília jelentésében csupán nagyon általános jellemzést adott az ország gazdasági helyzetéről. Lettországé ellenben a költségvetés kérdését tekintve – ennek keretében tételesen felsorolja az egyes minisztériumok évekre lebontott költségvetését – minden kérdést viszonylag részletesebben tárgyalt. Lengyelország jelentése a költségvetés helyzetét, a hitelek és a vámpolitika kérdését viszonylag részletesen tárgyalta, az adózás és a kereskedelem tekintetében viszont csak a lényegre szorítkozott.

Az 1923 júniusában kiadott negyedik kötet *Bulgária* rövid és *Franciaország* annál részletesebb beszámolóját tartalmazza. Az előbbi jelentését a kereskedelem kérdésének kivételével főleg táblázatok alkotják, Franciaország esetében

⁵ A kötetben szereplő országok: Argentína, Ausztrália, Ausztria, Belgium, Dánia, Csehszlovákia, Finnország, Magyarország, Brit-India, Japán, Luxemburg, Hollandia, Új-Zéland, Norvégia, Spanyolország, Svédország, Svájc, Dél-Afrikai Unió, Nagy-Britannia, Egyesült Államok, Uruguay.

viszont bőven álltak rendelkezésre mind leíró részek, mind pedig táblázatok mindhárom kérdéskörben.

A források ilyen, viszonylag részletes bemutatására volt szükség ahhoz, hogy láthassuk: milyen korlátai vannak egy viszonylag teljesnek szánt összehasonlító elemzésre épülő gazdasági pénzügyi helyzetkép felvázolásának. A nehézségek miatt a brüsszeli konferencia által tárgyalt négy kérdéskörrel – azaz az államháztartás, a valuta és árfolyama, a nemzetközi kereskedelem és a nemzetközi hitelek kérdésével – kapcsolatban azt vizsgáljuk, hogy azok az országok, melyek elemzésre alkalmas dokumentumot készítettek, mennyiben követték a konferencia javaslatait, s hogy milyen egyedi stratégiákkal valósították meg azokat.

A brüsszeli javaslatok a gyakorlatban

A beszámolók elemzése és a különböző stratégiák értékelése a világgazdaságban végbemenő politikai és gazdasági erőviszonyoknak a vizsgált években is folyó változásai ismeretében érthetőek csak meg. Éppen ezért néhány fontos 20. század eleji gazdasági jellegű kérdést szeretnék érinteni. Mindenekelőtt azt, hogy a világgazdaságban Európa súlya megváltozott. Addigi vezető pozíciója megrendült. Már az 1870-es évektől megjelent kihívói (USA, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland) az első világháborút követően megerősödtek, súlyuk a világgazdaságban növekedett (Berendt T. 2008: 28). Elsősorban az USA szerepe vált kulcskérdéssé számos Európa talpra állítását is érintő gazdasági, pénzügyi kérdésben (Rab 2010: 29–42). Nem szabad megfeledkezni a társadalom és a politika terén végbement változásokról sem. A választójog kiszélesítése, a szakszervezetek megerősödése, a munkáspártok bekerülése a parlamentekbe hozzájárult ahhoz, hogy a gazdasági kérdések tárgyalása szorosan összekapcsolódjon a nagypolitika kérdéseivel. Ezekre a kérdésekre ugyan nem térek ki részletesen, ám figyelembe vételük az egyes gazdasági vagy a gazdaságot is érintő kérdések értelmezése során nélkülözhetetlen (Tomka 2009: 203–237 359–377; Diederiks–Quispel 1995: 297–302).

Kiindulópontként a brüsszeli konferencia határozatait kell közelebbről szemügyre vennünk, hiszen ezek nagyban befolyásolták az egyes országok pénz- és gazdaságpolitikai törekvéseit 1920 és 1922 között. Meg kell jegyezni, hogy ezek a határozatok csupán javaslatok voltak, és az országok semmiféle állami garanciát nem vállaltak azok végrehajtására. Ez kulcskérdés az általunk feltett, megválaszolandó kérdés szempontjából, melynek értelmezésére a tanulmány összefoglalójában térek ki.

Az 1922-es beszámolók a brüsszeli konferenciához hasonlóan négy nagy téma köré csoportosultak: államháztartás, valuta és árfolyam, nemzetközi

kereskedelem és hitelek. Annak ellenére, hogy ezek szorosan összefüggnek egymással, 1920-ban és 1922-ben is egymástól függetlenül kezelték, tárgyalták őket. Ez azért meglepő, mert néhányan már 1920-ban rámutattak arra, hogy ez a metódus nem járul hozzá a javasolt gyógymódok hatékonyságához. A problémák szoros kapcsolatban álltak egymással. A valutaárfolyamot csak akkor lehetett volna stabilizálni, ha az inflációt sikerül megfékezni. Az infláció csökkentésének viszont a költségvetési deficit megszüntetése lett volna a feltétele. Az államháztartási hiány felszámolásához a gazdasági növekedés beindulása volt nélkülözhetetlen. A növekedés azonban a tőkehiány következtében volt elképzelhetetlen, ezért volt szükség nemzetközi kölcsönökre. A hitelek ugyan csökkentik a hiányt, ám a kölcsönök kibocsátása mindaddig kétséges, amíg az árfolyamok ingadoznak. Ahhoz, hogy ezt a többszörösen összetett problémát meg lehessen oldani, mindezeket a területeket egységesen átfogó intézkedés-sorozatra lett volna szükség (Rab 2010: 116). Ehhez azonban sort kellett volna keríteni ezeknek a kérdéseknek az együttes tárgyalására, amit nemcsak 1920-ban, de 1922-ben is elmulasztottak.

1920-ban Brüsszelben az államok hatalmas adósságaiból, az inflációból, az árfolyamok ingadozásából és a kereskedelem pangásából adódó problémahalmazt kívánták kezelni. A diagnózisok viszont, ahogy látni fogjuk, két olyan területre terjedtek ki, amelyeket egészen a második világháború utolsó évéig nem sikerül hatékonyan rendezni; ezek a nemzetközi hitel, illetve a stabil valuta és árfolyam problémái voltak.

Paradox módon a legkevesebb előrelépés ezen a két területen történt. Az államháztartás problémáját ellenben kiemelten kezelték, ezért erről találunk a legtöbb anyagot a riportokban. Ennek oka részben a háborút megelőző idők gazdasági rendszerében keresendő. Ekkor ugyanis a gazdasági rendszer központi részét alkotó országok (Nagy-Britannia, Franciaország, Németország) a külső egyensúlyt – a nemzetközi fizetések kiegyensúlyozottságát – tekintették elsődlegesnek és ennek rendelték alá a belső egyensúlyt, azaz a teljes foglalkoztatottságot és az árak stabilitását (Krugman–Obstfeld 2003: 601–603; Eichengreen 1992: 9). A háború alatt és annak következményeként azonban a szabadversenyes gazdasági rendszer átadta a helyét a szabályozott rendszernek, s más, a társadalomban és a politikában végbement változások következtében is a belső egyensúlyra tevődött át a hangsúly. A belső egyensúly előfeltétele a rendelkezésre álló erőforrások lehető legnagyobb hatásfokú hasznosítása volt, mivel mind a kihasználatlanságuk, mind pedig túlzott igénybevételük az árak ingadozását eredményezhette. Az árfolyamingadozások változékonysága viszont rontotta a hitelek megszerzésének lehetőségét, holott a belső helyreállításhoz tőkére volt szükség.

A belső egyensúly kiemelt kezelését a brüsszeli értekezlet és a két évvel később született jelentések anyagából is láthatjuk, hiszen a beszámolóban az

államháztartás és a költségvetési egyensúly témái dominálnak. A Brüsszelben lefektetett alapelveket a kormányoknak ebben a kérdésben sikerült a leghatékonyabban megvalósítaniuk. Ennek oka, hogy az államháztartás stabilitásában látták a megoldást. Szinte minden ország beszámolt azonban arról, hogy a bevételek emelése és a kiadások csökkentése nem bizonyult elegendőnek a gazdasági és pénzügyi stabilitáshoz, mivel a háború alatt felhalmozott adósságok, a kereskedelmi mérleg hiánya vagy a helyreállítás költségei sem fedezhetőek önerőből. Ráadásul mind a bevételek növelése, mind a kiadások csökkentése egy bizonyos ponton túl már nem fokozható. Franciaország például több, mint 14%-kal növelte teljes állami bevételét 1920 és 1922 között (BFC 1922: IV:27), azonban a kiadások növekedése sem maradt el e mögött. Az utóbbiak között szerepeltek az államadósságok és a helyreállítás költségei is, melyeket eredetileg a jóvátételből akart finanszírozni Franciaország; ez azonban Németország fizetéseképtelensége miatt nem valósulhatott meg.

A bevételek emelését – szinte valamennyi ország – az adók növelésével érte el, következésképpen a legtöbb ország a költségvetési egyensúlyt is ennek köszönhette. Franciaországban 1920-tól egyrészt új adókat vezettek be, másrészt növelték a meglévőket: az 1914-ben bevezetett, de csak 1916-ban életbe lépett jövedelemadó legmagasabb sávja 1922-re elérte az 50%-ot (BFC 1922: IV:27). Az ország jövedelemadóból származó bevétele 1921-re a három évvel korábbi bevétel értékének háromszorosára növekedett. Ám az adóknak a franciaországihoz hasonló mértékű növelése szinte minden országra jellemző; s annak ellenére volt hatékony ez a politika, hogy a háború után az európai lakosság adóztathatósága komoly korlátokba ütközött.

Belgium esetében az adók növelése 1922-re a költségvetési hiány csaknem 50%-os csökkenését eredményezte, az ország háború utáni helyreállítása szinte csak önerőből történt. A belgák azonban kijelentették, hogy az országot csakis a német jóvátétel lesz képes kimozdítani a holtpontonról.

A bevételeket az adóemeléson kívül még két intézkedéssel igyekeztek fokozni. Mindkettő a konferencia határozatainak eleget téve valósult meg: megszüntetve a mesterségesen alacsonyan tartott árak és szolgáltatások díjait. Az élelmiszerek és a nyersanyagok nagy része ugyanis az állami támogatásoknak köszönhetően egy időben jóval olcsóbb volt, mint az előállítás költségei.

Az állami támogatások nagy részét ugyan megszüntették 1922-re, ám több ország beszámolójában találunk kivételeket. Japán például a háborút követő négy év rossz rizstermése miatt behozatalra szorult, majd az import rizst magas állami támogatás mellett alacsony áron értékesítette. Hasonló volt a helyzet Svájcban is, ahol – a tejtermelők szövetsége és a kormány között létrejött egyezménynek köszönhetően, – állami támogatás mellett alacsony áron értékesítették a tejtermékeket. Ezeket az állami támogatásokat kompenzálta az állami vállalkozások – a posta, a távíró és a telefon, valamint a vasút – díjainak

emelése. Ám ennek a politikának is voltak korlátai, melyeket Hollandia esete jól szemléltet. Hollandia semleges orszádként viszonylag kiegyensúlyozott költségvetéssel rendelkezett a háború alatt, az 1920-as évek elejére azonban adósságainak eredményeképpen már komolyabb költségvetési hiányt könyvelhetett el. Mivel az állam volt a legfőbb részvényes a vasutakat tömörítő zárt részvénytársaságban, és fedezte az évről évre keletkező deficitet, a viteldíjak emelése logikusnak és elkerülhetetlennek tűnt. A hiány ugyan 1922-re csökkent, azonban korántsem szűnt meg, holott a viteldíjak elérték a maximumot. Ráadásul Hollandiában a szárazföldi vasúti szállításnak komoly riválisa volt a vízi szállítás, mely jóval olcsóbb tarifákkal dolgozott. Emiatt a veszteségeket 1922-t követően létszámléépítéssel, a bérek csökkentésével és a munkaidő meghosszabbításával próbálták kompenzálni, ami természetesen további társadalmi és gazdasági problémákat szült.

Hasonló buktatókhoz vezetett a költségvetés egyensúlyának elérése érdekében hozott másik intézkedés, nevezetesen a kiadások drasztikus csökkentése. Ezen elsősorban az improduktív és rendkívüli kiadásokat kell érteni, így például a fegyverkezési és a szociális kiadások csökkentését, illetve megszüntetését. Ez egy súlyos gazdasági helyzetben lévő ország esetében logikus intézkedésnek tűnik, azonban a háborút követő években a lakosságnak égető szüksége lett volna szociális támogatásokra, ami döntően befolyásolta az egyes kormányok döntéseit e kérdésben.

A hadikiadások csökkentése a békeszerződést követően minden különösebb gond nélkül megvalósulhatott, a katonák tömeges leszerelése azonban újabb szociális kiadásokat követelt. Egyes országokban a gyárak helyreállítása is újabb költségeket rótt az államra. A leszerelés viszont a béke beálltával sem volt mindenhol megvalósítható, sőt volt olyan ország, amely nem is szerelte le hadseregét. Csehszlovákiában az új határok védelmében inkább növelni kényszerültek a hadi kiadásokat, mint csökkenteni.

Míg az államháztartás rendbetétele az egyes országokban belső intézkedésekkel, nemzetközi segítség nélkül is megvalósítható volt, a valuta és az árfolyam kérdése már komolyabb nemzetközi kooperációt, gazdasági összefogást igényelt volna. Jól mutatja ennek nehézségeit az a tény, hogy a valuta kérdését érintő gyógymódok sokkal nehezebben körvonalazódtak, és a gyakorlatban megvalósuló intézkedések is elmaradtak az államháztartás egyensúlya érdekében tett erőfeszítések mögött. Ennek egyik oka a már korábban említett ellentmondás volt, a politikusok által prioritásként kezelt kérdések és a gazdasági helyzet által megkívánt intézkedések között. A nagypolitika érdekei nem mindig estek egybe a konferencia közgazdászainak gazdasági javasolataival. Pedig a szemléletváltás fontosságára hívhatta volna fel a figyelmet egy, az 1922-es beszámoló elkészültével párhuzamosan zajló nagy államközi konferencia sikertelensége Genovában, melyet politikusok kezdeményezésé-

re hívtak össze, elsősorban a valuta és az árfolyam, valamint a kereskedelem kérdésének rendezésére. A konferencia egyik fő kezdeményezője, Lloyd George brit miniszterelnök, felismervén a békeszerződés hiányosságait a Németországgal és Szovjet-Oroszországgal való gazdasági kapcsolatok felvételére kívánt koncentrálni, hiszen kizárásuk Európa gazdasági vérkeringéséből komoly következményekkel fenyegetett (Ádám 2003: 14). A konferencia a gazdasági kérdéseket tekintve azonban eredménytelen maradt, sőt a meghívott vesztes országok delegációit kifejezetten távol tartották az érdemi döntésekbe való beleszólástól (Ormos–Majoros 2003: 304). Ennek eredményeképpen talált egymásra a szovjet és a német fél, és kötötte meg a rapallói egyezményt, melynek keretében a nyugat-európai országokat megkerülve, bilaterális formában valósították meg Genovában elutasított követeléseiket.⁶ A szerződés Németország számára kiutat jelentett, de precedens értékű lépés volt a többi, a nemzetközi összefogás és talpra állás kísérleteiből kimaradt, kihagyott ország számára is. Európa kereskedelmének helyreállítása kulcsfontosságú volt minden európai ország számára. Ám a nyugat-európai döntéshozók görcsösen ragaszkodtak politikai céljaik megvalósításához, melyek kizárták a vesztes országok számára is nyitott politikát, s a háború előtti pénzügypolitikai viszonyok helyreállítását tűzték ki célul.

A brüsszeli konferencia anyagát elemezve láthatjuk, hogy a valutát és a nemzetközi kereskedelmet érintő, ott kidolgozott javaslatok sem valamely, a háborút követően fennálló gazdasági helyzetre reflektáló, új rendszer kiépítését kínálják, hanem elsősorban visszatérést sürgetnek egy, a háború előtt még jól működő, az 1920-as évek viszonyai között azonban már nem életképes rendszerhez. A 19. század második felétől az aranystandarddal megkoronázott szabad kereskedelem rendszerét ugyanis a háború teljesen szétzilálta. Az egész világot átfogó, egységes gazdasági és kereskedelmi rendszer a világháborút követően megszűnt, sőt bizalmatlanság, gazdasági és politikai elzárkózás jellemezte az országok viszonyát.

A valuta és árfolyam bizottság Brüsszelben elsősorban az infláció problémájával foglalkozott. A háború legsúlyosabb következményeiként a termelés csökkenését, a kereslet megnövekedését és a fedezetlen bankjegy-kibocsátást jelölték meg, melyek súlyos inflációt vontak maguk után. A termelés növelése és a fogyasztás csökkentése olyan általános érvényű terápia-ajánlás, mellyel mind a négy nagy témát illetően találkozunk a bizottságok munkájának elemezése során. A fedezetlen bankjegy-kibocsátás megszüntetése, azaz a valuta mennyiségének csökkentése az a kulcskérdés, amellyel részletesebben foglal-

⁶ A Rapallóban megkezdődött együttműködés folytatása volt egy 1925-ben megkötött kereskedelmi egyezmény, mely fontos szerepet töltött be mind a szovjet gazdasági fejlődésben, mind pedig a német gazdaság talpra állásában.

kozott ez a bizottság. Az infláció alapvető okát a kormányok magas kiadásaira vezették vissza, melyeket újabb fizetőeszközök kibocsátásával kívántak megoldani. Ezért először is a kibocsátott valuta mennyiségének csökkentését írták elő, melyet több-kevesebb sikerrel valósítottak meg az egyes államok. Míg a nyugat-európai országok mindegyikében csökkenő valutaforgalomról olvashatunk, a közép-európai országokban ezzel ellentétes a helyzet. Magyarországot tekintve például hiába hoztak intézkedéseket a költségvetési hiány felszámolására, a valutaforgalmat nem sikerült csökkenteni, ráadásul a kedvezőtlen kereskedelmi mérleg is súlyosbította a helyzetet. Csehszlovákia valamivel pozitívabb képet fest valutahelyzetéről 1922-ben, hiszen a lepecsételt osztrák-magyar bankjegyeiktől viszonylag hamar sikerült megszabadulnia, ráadásul egy részüket eleve nem is helyezték vissza a forgalomba.

Brüsszelben szóba kerültek javaslatok egy stabil nemzetközi értékmérő bevezetésére, de azt, hogy ez újból az arany legyen, többen nem támogatták (Rab 2010: 161).

A háború alatt felvett hitelek szempontjából kulcsfontosságú volt a szilárd valuta és stabil árfolyam kérdése, hiszen ha azokat teljes értékű valutában kellene visszatéríteni, a legtöbb kormány fizetéseképtelenné válna. A valuták stabil értékének megállapításához azonban 1920-ban nem voltak meg a megfelelő feltételek, azaz a stabil gazdasági háttér. Mielőtt tehát a valuta, és ezzel a hitelek kérdése megoldódhatna, a nemzetközi kereskedelem és a termelés ügyének helyreállítását tartották szükségesnek a szakemberek. Ezen a ponton felvetődik a már többször érintett ellentmondás, hogy hitel nélkül a termelés újraindítása, stabil valuta nélkül pedig a nemzetközi kereskedelem újjáélesztése nem valósítható meg.

Az eddig bemutatott két problémakör dokumentumainak elemzéséből is kitűnik, hogy milyen átfogó és alapvető fontosságú lett volna a harmadik nagy téma – a nemzetközi kereskedelem. Bár minden szakember számára világos volt, hogy igazán a nemzetközi kereskedelem fölélnkítésével lehetne újraindítani a gazdaság kerekét, Brüsszelben igen kevés és felszínes javaslat született erre. Ennek egyik oka, hogy a korábbi gazdasági rendszer, a szabadkereskedelem, s azt megkoronázó aranystandard a maga idején jól működő rendszer volt; ám ez szétzilálódott, s visszatérni hozzá nem lehetett. Ez a szituáció nagyban megnehezítette a szakemberek dolgát. A háború alatt és utána az országok különböző mértékben ugyan, de kivétel nélkül beavatkoztak a gazdaságba. A Brüsszelben megfogalmazott javaslatok, melyek egyértelműen a szabadkereskedelemhez való visszatérést szorgalmazták, az elmélet talaján maradtak. Ennek az amúgy kulcsfontosságú dilemmának a sikertelen kezelése a talpra állás egyik legnagyobb buktatójának bizonyult. A háborút követően mutatkozó gazdasági és pénzügyi problémákat még sikerült felismerni a brüsszeli konferencián, a gyógymód meghatározásánál azonban nem

vették figyelembe, hogy ezek csak együttesen kezelhetők, külön-külön csakis rövid távon, illetve részlegesen lehet így-úgy megoldani őket.

Mint ahogy a valuta és árfolyam esetében a kereskedelem rendszerét tekintve is új alapokra lett volna szükség. Ehelyett azonban a problémakezelés terén inkább a már jól ismert, korábban jól működő rendszerekhez való visszatérés lebegett nem csak a politikusok, hanem a legtöbb szakember szeme előtt is. Annak ellenére történt mindez, hogy Brüsszelben a megváltozott világgazdasági helyzet miatt néhányan már megkérdőjelezték az aranyalaphoz való visszatérést, sikerült rátapintani a nemzetközi kereskedelem megváltozott feltételeire is (Rab 2010: 17). A legnagyobb változást az Amerikai Egyesült Államok gazdaságának megerősödése, a világgazdaságon belüli súlya és pozíciója jelentette (Rab 2009: 197–199). A másik fontos változás a távol-keleti országok megerősödése és egyre nagyobb szerepvállalása volt a nemzetközi kereskedelemben. Japán például a kormány szigorú és következetes gazdaságpolitikájának köszönhetően már 1919-re rendbe hozta költségvetését, s ezzel a potenciális hitelezők oldalára került. Kereskedelmi mérlege az Európa részéről megnyilvánuló óriási keresletnek köszönhetően a háborút követő években folyamatosan pozitív. Ezzel szemben Európa országai – mind a vesztesek, mind a győztesek – kisebb-nagyobb mértékben, de számos termékből behozatalra szorultak; gyakorlatilag újra fel kellett tölteni Európa országainak készleteit (BFC 1922: IV:65).

A konferencia a szabad kereskedelem visszaállítása érdekében a korlátozások felszámolását írta elő az egyes országoknak. Megszorítások mindenhol voltak, bár Franciaországban 1922-re jelentős mértékben sikerült felszámolni őket. Főleg a Saar-vidéknek köszönhetően, az ország a háború utáni években komoly erőfeszítéseket tett az ipar helyreállítása érdekében. Ennek eredményeként az 1920-as években sikerült fokozatosan növelni az iparcikkek exportját. Az élelmiszerek ekkor még komoly exportkorlátozás alatt álltak, hiszen még mindig nagy volt az élelmiszerhiány.

A világkereskedelemben bekövetkezett fontos változás még a békeszerződés következtében újonnan létrejött országok beilleszkedése a nemzetközi vérkeringésbe. Ezzel kapcsolatban megemlítendő, hogy a brüsszeli konferencia határozatai közé foglalta a béke mielőbbi visszaállítását, valamint az országok közötti bizalom és együttműködés szükségességét (BFC 1922: IV:65). Ezek az általános érvényű megállapítások a közép-európai térséget tekintve nem feltétlenül szolgáltak csupán sallangként, hiszen a térség új államai közötti, nem gazdasági jellegű lévő feszültségek komolyan gátolták a kereskedelem újjáélesztését. Egész Európában érvényben voltak bizonyos import- és exportkorlátozások, de míg Nyugat-Európában fokozatos felszámolásukra törekedtek, Közép-Európában a legnagyobb szigorral ragaszkodtak hozzájuk. Magyarországon például engedélyek egész sorához kötötték mind az impor-

tot, mind pedig az exportot, csakúgy, ahogy Csehszlovákiában, ahol kizárólag hatósági engedéllyel lehetett exportálni a hazai áruk nagy részét.

A kereskedelem helyreállítását korlátozó másik tényező – amellet, hogy külön-külön kezelték az egymással összefüggő gazdasági problémákat –, a politika és a politikusok közötti konszenzus hiánya, a politikai elzárkózás, sőt konfliktus volt. Ezt példázza maga a békekonferencia, majd a gazdasági eredménytelensége miatt összehívott, ám ugyancsak kudarcba fulladt genovai értekezlet is. Mindez ugyanis megakadályozta a brüsszeli konferencia legfőbb törekvésének a nemzetközi együttműködésnek, a nemzetek feletti nemzetközi pénzügyi-gazdasági szabályozás rendszerének bevezetését.

A negyedik nagy téma, vagyis a nemzetközi hitelek ügyében érdekes, hogy míg a brüsszeli konferencia komoly figyelmet fordított a kérdésre, a beszámolók szinte alig beszélnek róla. Igaz, a brüsszeli javaslatok gyakorlatilag teljes egészében C. E. Ter Meulen holland bankár tervezetének hét pontját vették át, feltételezve, hogy a többi bizottság javaslatainak teljesülése elégséges kiindulópont lehet a nemzetközi hitelezés fellendítéséhez (Rab 2010: 174). Mivel a háború alatt felhalmozott adósságok törlesztésére nem állt rendelkezésre elég tőke – hiába az államháztartás helyreállításáért tett erőfeszítés –, ezért az adósságokat csak újabb hitelek felvételével lehetett volna törleszteni, ami azonban tovább fokozhatta az inflációt. Az adósságok rendezésének emellett komoly akadálya volt még a szabályozatlan és folyamatosan ingadozó árfolyam. Az újabb hitelek azonban egyedül külföldről jöhettek, ráadásul magánhitelek formájában, de ahhoz, hogy egy ország hitelt nyújtson egy másiknak, a békés kapcsolatok helyreállására, a bizalom és a kölcsönös együttműködés visszaállítására lett volna szükség.

A másik probléma a garancia ügye volt. Egy olyan országnak, melynek államháztartása kiegyensúlyozatlan, valutája instabil, amely inkább protekcionista kereskedelmi politikát követ, és ráadásul még belső politikai helyzete is bizonytalan, nehezen adna bárki is nagyobb összegű hitelt. A Ter Meulen által megfogalmazott memorandum rögzíti a nemzetközi hitelezés főbb szempontjait, amelyek alapján meghatározták a hitelnyújtás feltételeit is (Rab 2010: 72). Ezek a pontok már akkor előrevetítették a kudarc lehetőségét, hiszen olyan feltételeket szabtak, melyek nagyon kevés országra voltak ráilleszthetők. Ráadásul ezen országok közül sem mindenki volt hajlandó megkockáztatni, hogy valóban kölcsönt nyújtson. A hitelt felvevő országoknak szabható feltételek teljesülésében bízni is egyelőre igen kockázatos volt. Ehhez a bizalmatlansághoz társult még a háború utáni Európa politikai helyzetének bizonytalansága is.

Az 1922-es beszámolók a hitel kérdését igen szűkszavúan tárgyalják, ha egyáltalán említik. A hitelekkel foglalkozó részt a legtöbb esetben nem külön kezelik, hanem a költségvetés bemutatásába foglalják bele. Ezekből leginkább

csak annyit tudhatunk meg, hogy az egyes országok vettek-e fel hiteleket, vagy sem, és ha igen, akkor kitől. A legtöbb országnak belföldi és külföldi adósságai voltak, és ezeknek az adósságoknak a legnagyobb része még a háború alatt keletkezett.

Mivel a legtöbb ország jelentése gyakorlatilag az adósságtételek pusztá felsorolására szorítkozik, a következőkben néhány számszerű adattal kívánom szemléltetni néhányuk helyzetét ezen a téren. A következő táblázat az egyes országok nettó bevételét hasonlítja össze adósaikkal egy adott évben.

Teljes nettó bevétel és a teljes adósság összehasonlítása ('000 levágva)

Ország	Dátum	Belföldi adósságok	Külföldi adósságok	Teljes adósság	Teljes nettó bevétel
Belgium (belga frank)	1921	27,740,000	2,879,700	30,619,700	2,274,700
Franciaország (frank)	1921	222,203,000	35,535,000	257,738,000	22,638,900
Olaszország (lira)	1922	90,780,400	21,245,300	112,025,700	14,636,500
Anglia (font)	1922	6,630,300	1,090,200	7,720,500	1,068,500
Svájc (svájci frank)	1921	1,821,800	309,000	2,116,600	190,100
Svédország (svéd korona)	1921	1,171,000	340,000	1,511,000	960,900
Finnország (márka)	1922	1,151,100	726,900	1,878,000	2,176,700
Csehszlovákia (cseh korona)	1921	18,399,300	8,452,500	26,851,800	8,383,400

Forrás: BFC 1922, Introduction 10–28.

Franciaország kormányai a háborút követően felvett hiteleiket a károk helyreállítására és a gazdasági élet újraindítására fordították. Ezeket a hiteleket a német jóvátételből kívánták visszafizetni, a németek fizetéseképtelensége miatt azonban további hitelekre volt szükség.

A francia kormány ezért igen sok helyről kényszerült külföldi hitelfelvételre. Beszámolójából megtudjuk, hogy legnagyobb hiteleit Észak-Amerikától, Angliától, Spanyolországtól és Svájtól vette fel. Emellett a Központi Banktól és a Nemzeti Hitelbanktól is vett fel nagyobb kölcsönöket. Franciaország hiteltartozása összesítve 1919-ben érte el a legmagasabb összeget, ekkor több mint hatszorosa volt a teljes éves bevételnek⁷ (BFC 1922: IV:29; IV:51). A háború kezdete és a riport elkészülte között felvett adósságnak, ugyanezen

⁷ 1919-ben a bevételek 8,367,122,700 frankot tettek ki, míg az adósság 51,331,000,000 frank volt.

időszak alatt, csupán 6%-át sikerült visszafizetnie⁸ (BFC 1922: IV:51). Kiderül még a jelentésből, hogy a legtöbb külföldi hitelt az Egyesült Államoktól vette fel Franciaország, de nyújtott hiteleket maga is, legtöbbit Nagy-Britanniának, az Egyesült Államoknak, Japánnak és Spanyolországnak (BFC 1922: IV:54).

Franciaország jelentésének részletes kidolgozottságával élesen szembeáll a legtöbb ország jelentése. Így Belgiumról például csak annyit tudunk meg, hogy 1922-re kis híján ugyanolyan arányban vett fel hosszú lejáratú és rövid lejáratú kölcsönöket, valamint, hogy a Nemzeti Banktól egyedül a háború alatt használt márka forgalomból való kivonása végett vett fel kölcsönt. Hollandia viszont arról számol be, hogy – semleges országgént – külföldi hitelre nem volt szüksége. Belföldi adósságai viszont folyamatosan nőttek a háborút követő években. Svájcnak leginkább a költségvetési hiány kölcsönökből való finanszírozása okozott gondot. Egyetlen nagyobb külföldi hitelfelvételről beszél Brüsszel óta, melyet az Egyesült Államoktól vett fel dollárban, ezt viszont az Egyesült Államokból való nyersanyagbehozatalra használta fel, ezzel erősítve a svájci frank árfolyamát a dollárhoz képest. Csehszlovákia esetében a háború alatt felvett adósságokhoz csatlakoznak a békeszerződésben előírt kötelezettségek okán, valamint a valutareform miatt felvett adósságok. Beszámolójában viszont kiemeli, hogy sikerült elkerülni a Központi Banktól való hitelfelvételt, elhárítani az infláció további növekedését.

Közép-Európa országainak belső konszolidációjához a nemzetközi hitelek elengedhetetlenek voltak. Ekkor azonban kizárólag magán kibocsátású kereskedelmi hitelek jöhettek szóba. Az említett térség viszont jelentősebb államkölcsönöket igényelt volna. A már említett lehetőségek – így a Ter Meulen-féle elképzelés – erre nem voltak alkalmasak.

Összegzés

Végül kanyarodjunk vissza a tanulmány által felvetett kérdéshez, nevezetesen hatékony volt-e a Brüsszelben kidolgozott terápia? Ha a konferenciától nem várunk többet, mint amennyit ígért, mint amire vállalkozott, akkor azt mondhatjuk, hogy nem volt haszontalan. Ennek az értekezletnek ugyanis nem volt gyakorlati célja, a nemzetközi pénzügyi problémákat és az azok kezelésére tett javaslatokat pedig nemcsak megtárgyalta, de ahogy azt az 1922-es beszámolókból egyes országokban kevéssé ugyan, de a gyakorlatba is átültették, holott erre egyetlen ország sem volt kötelezve. Úgy tűnik, ezek az országok ösztönösen tudták, hogy saját érdekük a Brüsszelben megfogalmazott általános javaslatokat követni, tartalommal megtölteni.

⁸ 1914 és 1922 között felvett 275 milliárd frankból ez 16,7 milliárd frankot jelent.

Azért sem lenne igazságos kézzel fogható eredményeket számon kérnünk a brüsszeli értekezlettől, mert ennek feltételei nem voltak adottak. A jóvátétel, azon belül is a német kérdés tisztázása nélkül ugyanis a konferencia által tárgyalta dilemmákat se 1920-ban, se két évvel az után nem lehetett rendezni.

Végül az 1922-es népszövetségi forrás arra is rámutat, hogy a nyílvanosság és a szakértői munka továbbra is elengedhetetlen feltétele maradt a nemzetközi pénzügyek kezelésének. Megerősödött az a nézet is, hogy a fennálló pénzügyi problémák kezelése kizárólag nemzetközi keretekben képzelhető el; s úgy vélem, ez tekinthető a brüsszeli konferencia legfőbb pozitív örökségének.

Felhasznált irodalom

Források

LEAGUE OF NATIONS 1922. *Brussels Financial Conference 1920. The Recommendations and Their Application. A Review after Two Years.* Volume I–IV.

Feldolgozások

- Ádám Magda 2003. Kísérletek a Versailles-i Európa rekonstrukciójára. A genovai konferencia és a közép-kelet európai államok. In: Krausz Tamás–Szvák Gyula (szerk.): *Életünk Kelet-Európa: tanulmányok Neiderhauser Emil 80. Születésnapjára.* Pannonica. Budapest. 14–21.
- Berend T. Iván 2008. *Európa gazdasága a 20. században.* História, MTA Történettudományi Intézet. Budapest.
- Diederiks H.A. – Quispel G.C 1995. *Nyugat-európai gazdaság-és társadalomtörténet. A rurális társadalomtól a gondoskodó államig.* Osiris Kiadó. Budapest.
- Eichengreen, Barry 1992. *Golden Fetters. The Gold Standard and the Great Depression, 1919–1939.* Oxford University Press. New York.
- Keynes, J.M. 2000. *A békeszerződés gazdasági következményei.* Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Krugman, Paul R. – Obstfeld, Maurice 2003. *Nemzetközi Gazdaságtan. Elmélet és gazdaságpolitika.* Panem Kiadó, Budapest.
- Milward, Alan S. 2000. *Háború, gazdaság, társadalom 1939-1945.* Budapest, Aquila Kiadó.
- Ormos Mária–Majoros István 2003. *Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945.* Osiris Kiadó. Budapest.
- Ormos Mária 2004. *A gazdasági világválság magyar visszhangja 1929–36.* Polgart Kiadó, Budapest, 2004.
- Rab Virág 2008. *Közgazdászok az elméletek és a tapasztalataik fogságában.* In: *Jánossy Ferenc emlékkonferencia tanulmánykötete.* BMF. Budapest. 159–171.

- Rab Virág 2009. 19. századi recept 20. századi gazdasági bajokra. In: *Válságos idők tegnap és ma. Pénz, gazdaság és politika a 19–21. században*. Pannónia Könyvek. Pécs. 195–218.
- Rab Virág 2010. *Diagnózisok és terápiaik. Javaslatok az európai gazdaság újjáélesztésére az első világháború után*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Tomka Béla 2009. *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Osiris Kiadó. Budapest.

Tóth Tamás

Szimuláció és narratíva a számítógépes játékokban

Simulation and Narrative in video games

The starting point of this essay is connected to the global tendency showing that in the lives of younger generations, computers gain more and more place as opposed to the classical motion picture. According to the author, this phenomenon may be parallel with the early history of the moving picture and its emancipation progress. Related to this, the paper draws a progressive curve through the most successful form FPS showing the possible game-making methods. Making differences with relation to the games by employing a strong narrative, opposing to the current theories, the essay states a moderate point of view, telling that simulation and narration may show up simultaneously, but they have to be defined on different levels. (they have only be defined on different levels?) Therefore, it presents the operation principle of the new, system-approached games, which – as unique devices of the computer medium – break with the strong narrative linkage – which have been typical so far – by giving the user more freedom.

Munkám kiindulópontját az a globális tendencia adja, hogy a fiatalság körében a számítógép egyre inkább teret hódít a hagyományosabbnak tekinthető mozgókép ellenében. A szerző véleménye szerint ez a jelenség párhuzamba vonható a film korai történetével és annak emancipációs folyamatával. Ezzel kapcsolatban a dolgozat felvázol egy fejlődési ívet az egyik legsikeresebb műfajon, a First Person Shotereken keresztül, amely kirajzolja az eddigi lehetséges játékkészítési módokat. Ezek megkülönböztetése során az erős narratívájú játékokkal kapcsolatban a kurrens elméleteket támadva, megpróbál egy mérsékelt álláspontra helyezkedni, miszerint a szimuláció és a narráció egyszerre is megjelenhet, csak eltérő szinteken kell őket értelmezni. Majd ezután bemutatja az új, rendszerfelfogású játékok működési elvét, amely a számítógépes médium egyedi eszközeként szakít az addig jellemző erős narratív kötődéssel, így adva nagyobb szabadságot a felhasználónak.

A 20. és a 21. században megfigyelhető robbanásszerű technikai fejlődés a történelemben korábban még sosem látott dinamizmussal alakítja a nyugati társadalom lakóinak életét. Ahogy az új technikai eszközök elérhetővé váltak a tömegek számára, azzal meg is változtatták mindennapjaikat, és ezzel együtt a szórakozási szokásaikat. Az 1950-1960-as években elterjedő televízió központi elemévé vált a jóléti államok mindennapjainak, azonban egy alig ötven

évvel később megjelenő technikai újítás, a számítógép, úgy tűnik kérészéletűvé tette a vezető szerepét.

Ha jobban körül akarjuk járni a jelenséget, akkor a gyerekeket, a fiatalokat érdemes vizsgálni, ugyanis az ilyen változásoknak mindig ők a legjobb indikátorai. Ennek okainak elemzése szétfeszítené ennek a munkának a határait, de mindennemű okfejtés nélkül is jól érzékelhető tendenciával állunk szemben. Ahogy az MTV-generációnál a televízió lényegében kiszorította az olvasást mint szórakozási formát a fiatalok életéből, úgy teszi ma az internet és a számítógép ugyanezt a televízióval. Egy 2009-es magyar felmérés szerint: „a fiatalok média- és kultúrafogyasztása ma már egyértelműen az internet köré szerveződik. Minden más csak ezt kiegészítve, ennek alárendelve létezhet. [...] A megkérdezett fiatalok több mint egyharmada (36%) hétköznaponta legalább 3 órát internetezik [...] Ez jóval felülmúlja a tévézésre szánt időt – hétköznap a fiataloknak csak 12%-a tölt a tévé előtt több mint 3 órát” (Fanta Trendriport 2009).

Ráadásul az eredmény nem is tartalmazza a számítógép végtelennek tűnő egyéb felhasználási területeit: chatelés, szövegszerkesztés, képmanipuláció, stb... A jelenség további vizsgálata érdekében saját – nem reprezentatív – felmérést készítettem kétfajta célcsoport részvételével: az egyiket nem-filmszakos fiatalok, a másikat filmszakos fiatalok alkották. Kutatásom arra kereste a választ, hogy a filmeket szerető fiataloknál is megfigyelhető-e az a változás, amit az átlagos tizenéveseknél látható. A kapott válaszokat kiértékelve kiderült, hogy a nem-filmszakos csoport tagjai hetente átlagosan 6,72 órát töltenek tv előtt. Ezzel szemben 26,6 órát számítógépeznek¹, ez majdnem négyszerese az előbbi értéknek. A kapott számok visszatükrözi az országos felmérés eredményét. Ez már akkora különbség, hogy trónfosztásról lehet beszélni: a televízió nem tud lépést tartani a számítógéppel mint szórakoztató eszközzel. A másik csoportot alkotó filmszakos fiatalok azonban még ennél is többet használják a számítógépüket, hetente 31,15 órát szánnak erre szabadidejükből. Ezzel szemben csupán 7,1 órát töltenek filmnézéssel. Itt is négyszeres a különbség, így elmondható, hogy a fokozottabb médiafogyasztás mellett ennél a csoportnál is paradigmaváltásról beszélhetünk: a korábbi egyeduralkodónak vélt szórakozási forma², a televízió és a mozi, ennél a csoportnál is háttérbe szorult. Igen vészjósló hír a filmipar számára, hogy a filmekkel foglalkozni vágyó fiatalok is csupán negyed annyi időt szánnak filmre, mint a számítógépezésre.

¹ A számítógéppel töltött időbe a film- és sorozatnézés nem számított bele.

² Sajnálatos, hogy a számítógépek előtti időből nincsenek ezzel kapcsolatos adatok. Érdekes lenne ezentúl folyamatosan figyelni az esetleges változásokat.

Filmtörténeti párhuzamok

Ha fellapozzuk a filmtörténettel kapcsolatos könyveket, akkor észrevehetjük, hogy nem példa nélküli az a folyamat, amit ma látunk. A történelem megint csak ismétli önmagát: ahogy a film háttérbe szorított minden más kifejezési formát, úgy teszi a számítógép napjainkban ugyanezt. Azonban nem csak arról van szó, hogy ismételten megváltoztak a médiafogyasztási szokások, ugyanis a véleményem szerint számítógépes játékok utóbbi évtizedekben lezajló fejlődésének szakaszai megfeleltethetők a 20. századot uraló filmművészet szakaszainak. A mozgókép mint kifejezési forma evolúcióját le lehet írni egy függetlenedési és éresi történetként is, amelynek során a film a színház és az irodalomhoz kapcsolódó korábbi erős kötődéseitől felszabadult és kialakította egyedi eszköztárát, formanyelvét. Ma már látszik, hogy ugyanígy leírható a számítógépes játékok fejlődési íve is, amint a játékok lassan megszabadultak a filmes eszközöktől, hogy aztán szabadon létrehozassák egyedi kifejezési módszereiket. Természetesen amellet sem mehetünk el szó nélkül, hogy kölcsönös határendszerrel kell beszélnünk, ugyanis nem csak a játékok hatnak a filmre, a játékok fejlődésében is jól megfigyelhetők (elsősorban) Hollywood hatásai.

Kristin Thompson és David Bordwell filmtörténetére (Thompson–Bordwell 2007) alapozva több párhuzamra mutathatunk rá, és láthatjuk, hogy a mozgókép és a számítógépes játék esetében is egy-egy új kifejezési forma útkereséséről van szó. A mozgókép első évei (1880-as évektől 1904-ig) a technika kikísérletezésének ideje volt. Ezek a rövid filmek bárminemű történet elmesélése nélkül, újszerűségükkel, látványosságukkal arattak sikert. Ugyanezt mondhatjuk el az 1970-es évek korai játékairól is (Maze war). 1905-től, a mozi világméretű elterjedését követően a látványosság már kevésnek kezdett bizonyulni, és felmerült az igény a történetmesélésre. A filmek egyre erősebben kezdtek az irodalmi művekre támaszkodni (Autorenfilm megjelenése az 1910-es évek Németországában), hogy ezzel fenntartsák az új médium iránti érdeklődést és magasabbra emeljék mozi renoméját. Ez a korszak megfeleltethető azzal, amikor az 1990-es években a játékkészítők terméküket úgy próbálták a nagy versenyben kívánatosabbá tenni, hogy izgalmas, hollywoodi narratívát emeltek be játékaikba (Half Life). Az 1960-as években a filmművészetben megjelent szerzőiség gondolata, elindítva az újhullámokat, a film felnőttkorba lépését jelenti. Ez egyet jelentett a korábbiaktól való teljes függetlenedéssel. Ugyanez játszódott le az ezredfordulót követően a számítógépes játékok esetében is: a narratív hangsúlyú készítéstől való eltávolodásnak és a korábbiakat elvető, új rendszerszemléletű játékok megjelenésének lehettünk szemtanúi (S.T.A.L.K.E.R.), és ezzel kialakult ennek a szórakoztatási formának is az egyedi eszköztára.

Jól látszik, hogy ebben az emancipációs történetben kulcsszerepet játszik a narratíva, amelynek segítségével úgy gondolom egy korai játéktörténeti ívet lehet felvázolni. Sok más egyéb átvett képesség mellett (perspektíva, zene, hangeffektek) a történetek megjelenése és annak mikéntje kulcsfontosságú szerepet játszanak ebben a fejlődési folyamatban.

A játékműfajok és a narratíva

Ha megvizsgáljuk az egyes játéktípusokat és műfajokat, igen sokszínű kép tárul elénk. A Single player típusú játékok, amik egyszemélyes játékmenetet kínálnak, sok esetben egy előre kidolgozott narratív struktúrával jelennek meg, amely a klasszikus hollywoodi elbeszélismódot ülteti át új formába. A játékipar rájött, hogy enélkül rendkívül nehéz sikereket elérni. Viszont az újabb játékokban úgy tűnik, hogy ezt a design-t már elvetették, és helyette egy újszerű rendszer alapú készítési módot preferálnak.

A Single Player játékok mellett szólni kell a Multiplayer (többjátékos) játékokról is, melyek egyre nagyobb szabadságra törekednek. Ennek az irányzatnak az MMPORG (Massively Multiplayer Online Role Playing), az egyik legdivatosabb képviselője. Az ilyen, interneten játszott Multiplayer (például a nagy sikerű World of Warcraft) típusú játékok feláldozzák a szabadság oltárán az előre kidolgozott narratív szerkezetet. Az így elvesztett, Single Player játékokra oly sokszor jellemző, filmszerű élmény helyébe a sorozatok végtelensége lép. Többek között ezért is tudnak az ilyen jellegű játékok komoly addikciót kiváltani, amely egészen a valóság és virtualitás összekeveredéséig, felcseréléséig fajulhat (mint a Ben X című film főszereplője esetében).

A fenti Single Player és Multiplayer felosztáson túlmenően érdemes megvizsgálni a számítógépes játékok fontosabb műfajait is, mivel ezek nagyban befolyásolják a narratív szerkezetek megjelenési lehetőségeit. A filmhez hasonlóan a számítógépes játékokkal kapcsolatban is kikristályosodott műfajokkal találkozhatunk, amelyeket ugyanúgy feloszthatunk sikeres és sikertelen típusok között. Felmérésem szerint a magasan legkedveltebb műfaj az FPS, ezt követi szorosan az autós, a stratégia és az MMPORG. Ezt az eredményt támasztja alá, a több mint 100 000 ember részvételével kitöltött, minden idők legjobb játék címéért kiírt szavazás (Greatest Games of All Time! 2008) is: az első helyen FPS szerepel, és az első tízben összesen négy játék is képviseli ezt a műfajt.

Először vizsgáljuk meg a stratégiai játékokat, melyek közül két példát emelnék ki, amelyek jól kidolgozott, magával ragadó világot képesek szimulálni. Az egyik a Command & Conquer sorozat, a másik pedig a Starcraft. Ezeknek a játékoknak a felépítése alapján véve egészen primitív. A reprezentáción

alapuló átvezető animációk (amelyek a klasszikus filmelbeszélés szabályait követik) és a szimuláción alapuló küldetések (ahol a játékos a programba előre beépített feladatokat oldja meg) jól elkülönülve jelennek meg. Maga a program ennek a kettő résznek a váltakozásából áll, ami azt is magában hordozza, hogy amíg a játékos nem tud megoldani egy bizonyos problémát (pályát, küldetést), addig a készítőik által előre lefektetett kerettörténetben történő előrehaladás megszakad. Ennek eredményeképp a játékos nem fogja tudni a következő pályát elérni. Ezen a rendkívül egyszerű megoldáson persze több esetben is próbáltak túllépni (küldetés során megváltozó célok, egyre jobb mesterséges intelligencia), de a játékmenetet ma is a reprezentáció és a szimuláció éles elkülönülése határozza meg.

A következő műfaj a szimulációké, amely egy igen tág halmazt képez. Léteznek életszimulátorok (The Sims), gazdasági szimulátorok (Tycoon sorozat), autós, repülő, hajós (Need for Speed), sport (Madden NFL) stb... Ezekről általánosságban elmondható, hogy a valóság egy bizonyos részletét próbálják minél élethűbben, részletesebben szimulálni, ez pedig azt vonja maga után, hogy a legelső szimulátoroktól a mostaniakig, a megjelenítési módon kívül (grafika) nem sok minden változott. Alapjaiban véve itt is ugyanazt a designt követik a készítőik, mint a stratégiai játékoknál: reprezentáción alapuló átvezető animációk és szimuláción alapuló játékmenet váltakozását figyelhetjük meg. Természetesen arra is van példa, hogy nincs átvezető animáció, sőt még gyakorta küldetésleírás sem. Ebben az esetben előre lefektetett narratíváról sem beszélhetünk, csupán olyan narratíváról, ami a játékos fejében létrejön minden egyes játékmenet kapcsán. A szimulációk sikerüket elsősorban annak köszönhetik, hogy a játékost olyan szituációba helyezik, amibe a valós életében valószínűleg soha nem fog kerülni, és ebben a tökéletesebb világban képes megvalósítani önmagát. A valóságos társadalmi rangtól, életkortól, képzettségi szinttől függetlenül bárki lehet polgármester, asztronauta vagy akár vezetőedző.

Az FPS-ek mellett a legerősebb narratív kötődésű játékok táborát a kalandjátékok képezik. A két műfaj közti különbségek miatt, míg az egyik a legsikeresebb számítógépes műfajjává vált (FPS), a másik csupán rétegműfaj maradt (kaland). Az utóbbi csoporthoz tartozó játékok pénzügyileg nagyrészt sikertelenek voltak, csak egy kis réteget tudtak megfogni, annak ellenére, hogy jórészüik rendkívül színvonalasan kidolgozott (Broken Sword és a Syberia sorozat). Ezek a játékok elsősorban úgy készülnek, hogy megírják egy történetet és azon keresztül halad végig a játékos, aki eközben lassú kutatómunkát végez. Az ilyen típusú játékokban a megfigyelés fontosabbá válik, mint az akció. Megvalósításukat így gyakran a klasszikus elbeszéléshez való ragaszkodás jellemzi. Emiatt azonban sosem tudtak a fősodorban komolyabb szerephez jutni. Ha összehasonlítunk egy kalandjátékot egy rendkívül sikeres FPS-el

(Half Life), akkor egyértelmű, hogy mi a döntő a sikeresség szempontjából: a gyorsaságot, az akcióra épülő cselekvés intenzivitasát okozó E/1 személyű perspektíva, amely „a valós élet alapvető tapasztalati működésének szimulációi.” (Grodal 2008: 226) Az emberi percepció hiánya és az azzal összefüggésben lévő intenzív élmény miatt egy kalandjátékká átültetett Half Life kevésbé lett volna sikeres. Érdekes azonban kiemelni a Tomb Raider sorozatot, mivel a kalandjátékok játékmenetét (kutatás, logikai fejtörők, E/3 személyű perspektíva) ötvözi az FPS-ek akciódúságával, és ezzel a megoldással sikerült a legsikeresebb játékok táborába kerülnie. Azonban a kalandjáték és az FPS narratív mivolta egy újabb problémához vezette a teoretikusokat. Láttuk, hogy sok kalandjátékban és FPS-ben a szimuláció és a reprezentáción alapuló narratíva egyszerre jelenik meg. Ez sok elméleti kérdést vet fel, amiket a két játékműfaj közül az FPS-eket vizsgálva válaszolhatunk meg, mivel az ilyen típusú játékokban megjelenik az eddigi összes játékkészítési lehetőség, míg más esetekben a műfaji korlátok miatt erre nincs lehetőség.

Az FPS fejlődése

Az FPS-sen belül hatalmas különbségekkel találkozhatunk a narratívát tekintve. Míg a Quake II Single Player módban egy erős narratívával rendelkező játék, úgy a Quake III Arena játékmenete csupán utólag narrativizálható a játékos által. Az első esetben egy történetbe ágyazva cselekszünk. Míg az utóbbi esetben semmilyen előre meghatározott történettel sem találkozunk: csak egy zárt pálya alkotta bejárható térben vagyunk elhelyezve, amelyben az ellenséget lőhetjük, bárminemű előrehaladás nélkül. A játék célja pedig az, hogy ki tud legtöbb ún. frag-et (frag: megölni egy játékost, aki általában abban a pillanatban, ugyanabban a játékmenetben, a pálya egy bizonyos pontján újraéled) szerezni, azaz maga a játék, a cselekvés áll a középpontban. Viszont ha a szimuláció teljesen független a narratívától, akkor felmerülhet a kérdés, hogy miért jelennek meg oly sok esetben együtt a számítógépes játékokban? A válasz rendkívül egyszerűnek mondható: az önmagában való cselekvés (játék) általában elég hamar unalmassá válik. Narratíva nélkül az FPS-eket is csak a technikai megoldásuk és a kivitelezésük különböztetné meg, ami azt vonná maga után, hogy az emberek hamar elfordulnának tőlük. Nyilvánvaló, hogy a készítőknél minél izgalmasabb, érdekesebb történetbe kell beágyazni, az amúgy rendkívül hasonló játékmenetet. Ezen a ponton érdemes újra visszatekinteni a film történetébe, ahol korábban ugyanez a folyamat játszódott le. Először érdekesek voltak a felvételek az ebédelő családokról, vagy a galoppozó lovakról, de ezek a képsorok inkább hamar elvesztették a mágikus varázsukat. Hogy az érdeklődés fennmaradjon, a filmkészítőknek

az irodalomhoz kellett fordulniuk csakúgy, mint ahogy most a játékkészítők a hollywoodi történetmeséléshez. Azaz a szimuláció és narratíva között csupán pragmatikus összefüggés van, nem ontológiai.

Korai, narratíva nélküli FPS-ek

Az első generációs FPS-eket többnyire az egyetemek berkein belül elkészült szubjektív nézőpontú szimulátorok alkotják. Alapjában véve a fő célkitűzés itt a technológia létrehozása volt, éppen ezért a narratíváról nem beszélhetünk az olyan játékokkal kapcsolatban, mint például a Maze War és a Spasim, ezek tisztán szimuláción alapuló, kezdetleges játékok.

Wolfenstein 3D, Doom, Quake második generációs FPS-ek is rendkívül egyszerű felépítésűek, viszont a fő különbség a korábbiakhoz képest a jóval dinamikusabb játékmenet és a tömegek elérése. Ezek a játékok abból állnak, hogy az adott pályán megkeressük a kijáratot (ami a következő pályára vezet). Eközben le kell lőnie a játékosnak mindent, amivel csak szembekerül, a legvégén pedig egy főellenséggel kell megküzdenie. A különféle nehézségi fokozatok közti különbség ki is merül az ellenségek számában és a muníció mennyiségében. Ráadásul a pályák között nincs is összefüggés, azaz amit korábban összegyűjtöttünk (különféle fegyverek, tárgyak), az elvész az új pálya betöltődésekor. A játékmenet ez esetben labirintusban való bolyongáshoz hasonlítható. Adott egy fix tér, amit tetszőlegesen bejárhatunk a kijutás érdekében. Így nyilvánvaló, hogy a második generációs FPS-ekben sem találkozni narratívára való törekvéssel, csakúgy, mint az első generációnál, az élvezet a funkcióból következik (Aarseth 2008: 169). Így ezek a játékok jól beleillenek a korábban a technológia kikísérletezésének korszakába.

Narratív FPS-ek

A harmadik generáció fő újítása abban állt, hogy narratív szerkezeteket emeltek be a játékmenetbe, ez a második, narratívákat felhasználó korszak. A legjelentősebb úttörők közül érdemes kiemelni a korának legnagyobb sikereit elérő, mozifilmen alapuló GoldenEye 007-t. Ebben elsőként integrálták a korábban megismert játékmenet a hollywoodi történetmeséléssel. A hatalmas sikert a Half Life még tovább, soha nem várt módon tudta túlszárnyalni 1998-ban. Az akkor már igen kezdetleges Quake II grafikus motorját felhasználva olyan atmoszférikus világot tudott létrehozni, amire korábbi generációkban nem volt példa. Half Life a tipikus hollywoodi narratívát követi, ugyanaz a determinista linearitás és szabályrendszer uralja ezt a játékot (Aarseth 2008:

167) is, mint egy hagyományos eszközöket használó filmet. Narratív szerkezetének csupán egyetlen lefutása van, a karakterek csupán típusok, és erősen redukált a játékos szabadsága. Ennek hozadéka viszont az, hogy így folytonos a narratív megértés. A játék során többször az az érzésünk támad, hogy a játékot átültethetnénk egy hollywoodi film forgatókönyvébe, de természetesen nem szabad túllőni a célon. Ugyanis a játékelmény nem egyszerűsíthető le a történet élményére (Jenkins 2008: 177). Az átültetéssel elveszne a szimulációs, a cselekvési szint. De nemcsak narratív szinten figyelhető meg hasonlóság a *Half Life* és a hollywood-i filmek között, hanem audiovizuálisan is: átvezető animációk hada szakítja meg a játékmenetet (ezekben a játékos pozíciója fix, viszont a nézőpontja szabadon irányítható), amelyek alatt többször profi „filmzene” kíséri a történéseket. Ezeknek az átvezető részek jól jellemzik a narratív és a szimulációs szint elválását: a játékosnak „kötelező” a narratíva által felkínált eseményekben megfelelő időben részt venni, azaz nem mozdulhat el, és nem változtathatja meg a történéseket, viszont szabadon választhatja meg tekintetének tárgyát. Ezek az átvezetések a filmgyártás szemszögéből úgy képzelhetők el, mintha egy bizonyos, előre megírt jelenet során a néző maga irányíthatná a fix pozíciójú kamera látószögét. A *Half Life* tőkélyre vitte a hollywoodi szabályok játékokba ültetését.

Az ilyen, erős narratívával rendelkező pontos leírása köré egy éles tudományos diszkusszió alakult ki. Mielőtt megvizsgálánk a felmerült kérdést, először is pontosítani kell, ahogy a számítógépes játékokkal kapcsolatos fogalmakat használom. A narratíva Grodal értelmezésében „egy (vagy néhány) élő személy által elmesélt események sorozata” (Grodal 2008: 227) Ez azt is maga után vonja, hogy a befogadó által nem befolyásolható a narratívák absztrakt rendszerei, amelyek „a külső világok reprezentációiként léteznek” (Grodal 2008: 228). Ez a két tulajdonság a továbbiakban rendkívül lényeges vízvonalaként fog működni.

A szimuláció fogalmát a következőképpen írhatjuk le: „szimulálni annyit tesz, mint modellezni egy (forrás)rendszert egy más rendszeren keresztül, amely (valamely szemlélő számára) átveszi az eredeti rendszer viselkedési mintáját” (Frasca 2008: 128).

Frasca a két alapfogalom közti különbséget egy repülőgép-szimulátor és egy leszálló repülőgépről szóló film példájával illusztrálja. Míg a szimulátor esetében egy gépről, programról van szó, amely lehetővé teszi bizonyos szabályszerűségek alapján, hogy a felhasználó irányíthassa a repülőgépet. A reprezentáción alapuló film „nem manipulálhatja és nem befolyásolhatja a gép leszállását, mivel a film szekvenciái kötöttek és megváltoztathatatlanok” (Frasca 2008: 128).

Nyilvánvaló, hogy a befogadói befolyásolás hiánya miatt a narratívához a reprezentáció fogalma kapcsolódik, míg a szimulációhoz az interaktivitás fo-

galma, ami „egy médium potenciálját mutatja, amely a felhasználónak megengedi, hogy befolyással legyen egy mediatizált kommunikációban formájára és/vagy tartalmára (Smith 2000). Egyértelmű, hogy a reprezentáció kötöttsége és az interaktivitás nyújtotta felhasználói szabadság egymást kizáró fogalmak, így a narratíva és a szimuláció is az. Mégis hogyan lehetséges akkor, hogy a befolyásolható, azaz interaktív játékokban sok esetben kötött, reprezentáció alapuló narratíva is megjelenik?

A kérdés ezeknek a számítógépes játékok működésének lényegét kutatja. A választ kereső teoretikusok között parázs viták alakultak ki, míg két, egymástól jól elhatárolható párt alakult ki. Az egyik az irodalom- és a filmtudományból átvett narratíva-fogalommal magyarázza a számítógépes játékok jelenségeit, a játékokban megjelenő szereplőket, a történet kifejtését, elemzését a már meglévő paradigmák terminusaival próbálták leírni, és nem tettek különbséget ily módon a reprezentáció (narratíva) és szimuláció (játék) között. Ez a felfogás a játékokat „a regényhez, filmhez és drámához hasonlítja” (Frasca 2008: 132), és nem vesz tudomást az egyedi jellemzőjéről, az interaktivitásról.

A másik oldal magát ludológiának (más néven Game studies) nevezi, és „elutasítja az általános viselkedést, miszerint a videojátékokat a narratíva kiterjesztéseként kell értelmezni” (Frasca 2008: 126). A ludológusok szerint a játékok „nem narratív struktúrákra épülnek” (Frasca 2008: 126), és attól még, „hogy valami megjeleníthető narratív formában is, még nem jelenti azt, hogy ő maga is narratíva volna” (Juul 2008: 144). Ők egy új paradigmán belül gondolkoznak, és elvetik a narrativizmust. Viszont így nem képesek magyarázni a történetek jelenlétét az egyes játékokban. Mert itt nem arról van szó, hogy egy cselekvéssorozatot történetként írunk le, hanem arról, hogy a készítők ténylegesen egy játékos által megváltoztathatatlan, lineáris lefutású narratívát hoznak létre.

Véleményem szerint az ilyen, erős narratívájú játékokkal kapcsolatban egyik oldalnak sincs teljes mértékben igaza. Ugyan egyetértek a ludológusokkal, hogy a szimuláció és narratíva két egymással össze nem vonható fogalom, mivel „működési mechanizmusuk merőben eltér egymástól” (Frasca 2008: 126). De úgy gondolom, hogy eltérő szinteken megjelenhet az ilyen típusú játékokban egyszerre is: a szimuláció által lehetővé tett cselekvés, a manipulálás lehetősége bele lehet ágyazva egy narratívába, de nem szükségszerűen. A számítógépes játékok fakultatívan lehetnek narratívák. Sok játékot ismerünk, amelyek a történet legkisebb nyomát sem hordozzák magukon, gondoljunk csak az örök klasszikusra, a Tetris-re. De hangsúlyoznom kell, hogy az ilyen típusú játékokban a reprezentáció és szimuláció sosem fér meg egy síkon, el kell választani, meg kell különböztetni a cselekvés szintjét (szimuláció) és a történet szintjét (narratíva, reprezentáció). Ez azt is magával vonja, hogy a szimuláció jelen idejű cselekvése minden további gond nélkül bele lehet

ágyazva egy második világháborús játék múlt idejű narratívájába (Call of Duty). Így válik külön a cselekvés a történettől, a szimuláció a narratívától. Természetesen a felhasználó játék közben csupán a cselekvésre összpontosít (akár a valós életben). Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne lenne narratíva, amit a játék készítői előre megalkottak.

Ha egy játék rendelkezik narratív szerkezettel, akkor az általa kijelölt úton „végig cselekszem”. A szemléltethetőség érdekében érdemes Joris Dorman rendkívül találó „vasút” (Dormans 2006) metaforáját használni, jól érzékelteti a narratíva „kötött pályájú”, lineáris lefutását. Az ilyen erős narratívával rendelkező játékokban a történet előre kidolgozott, a játékos által nem megváltoztatható, csupán az egyéni cselekvése fölött gyakorol hatalmat. Ő dönti el, hogy milyen stratégiát alkalmazva harcol, de szabadsága ebben ki is mérül, mivel maga a harc sosem elkerülhető. A cselekvés szintje a játékos által, míg a történet szintje a készítő által determinált. A játékos narratíva fölötti kontrollja kimerül abban, hogy megszakíthatja, abbahagyhatja, „de nem manipulálhatja és nem befolyásolhatja” (Frasca 2008: 128) a menetét. Mindez az irodalomban és a filmben megjelenő történetekre is igaz. Így rendkívül jól kidolgozott, izgalmas narratívát hozhatnak létre a játékkészítők, viszont mindezt csak a játékosok szabadságának kárára tehetik.

Az olyan állítások, mint „a játékos nem passzív befogadója a narratívának – neki magának kell cselekedeteivel továbbgördítenie a történetet” (Manovich 2008: 73), csak a szimuláció és narratíva fogalmainak összekeverését példázta. Csakúgy, mint a Noam Chomskytól kölcsönzött gondolat – infinite use of finite means (Chomsky 1957: 18–25) – átültetése abban az értelemben, hogy néhány szabállyal (szóval) végtelen kombinációs lehetőség nyílik mega játékos számára (Dormans 2006). Lev Manovich kijelentését még azzal egészíteném ki – Thomas Rawlings meglátásával (Rawlings 2006) egyetértve –, hogy a narratíva csak „nem cselekvési szinten” nem nevezhető passzívnak, mivel a befogadó kognitív szinten aktívan együttműködik a narratíva megértésekor. Így a passzív, aktív befogadói magatartás leírásakor meg kell különböztetnünk kognitív és motorikus szintet.

Visszatérve a ludológusok állításához, az igaz, hogy „mindig máshogy alakul a játék menete” (Frasca 2008: 134), de ez nem zárja ki a narratíva meglétét, mert ez csak a cselekvés szintjét írja le. Frasca azt állítja, hogy a számítógépes játékok bizonyos mértékben mindig meghatározhatatlanok (Frasca 2008: 134), Juul pedig azt, hogy: „az adott játékmenet csupán egy a játék sok lehetséges kimenetele közül” (Juul 2008: 146). Ezek az állítások csupán a szimuláció, a cselekvés szintjére igazak. Mindebből azonban még nem következik, hogy egy történettel rendelkező játék esetében (például a *Half Life*) „a játékos soha nem lehet biztos a végkifejletben” (Frasca 2008: 134). Hiszen akárhányszor végigjátssza az ember, mindig ugyanaz lesz történet, ugyanazzal a befejezéssel. Ez a

narratíva szintje. Így a mindig egyedi, meg nem ismételt szimulációs játékmenet egy mindig azonos, megismételhető narratíván keresztül megy végbe.

Rawlings ugyanezt a problematikát más szemszögből világítja meg (Rawlings 2006), amikor azt írja, hogy a narratíva esetében egyirányú, míg az interaktivitás, szimuláció esetében kétirányú folyamatról (one way, two way) beszélhetünk. A narratíva esetében nem képes visszahatni a játékos, nincs lehetősége azon változtatni. Ezzel szemben a szimuláció esetében állandóan lehetősége van a manipulációra, cselekvésre.

Amellett sem mehetünk el szó nélkül, hogy a két egymásba beágyazható szint ráadásul eltérő testi funkciókat hoz működésbe. Grodal szerint (Grodal 2008: 230) a narratíva által jelentett reprezentáció során csupán az érzékszerveinket használjuk, ami a kognitív képességeinket aktiválja. Ezzel szemben a cselekvést lehetővé tevő szimuláció egy FPS-ben „a tapasztalás teljes folyamatát” (Grodal 2008: 239) valósítja meg, és a játék során a kognitív térképünket és motorikus készségeinket gyakoroljuk.

Az átfordíthatóság gondolata is alátámasztja az előbbieket: ha a Half Life egy részét a Youtube-on nézem meg (Grodal 2008: 239), akkor elvesz a szimuláció, a cselekvés szintje, csupán a narratíva marad meg, azaz csak egy mozgókép marad, elvesztve az (interaktív) játék mivoltát. Fordított példa a jelenségre a Doom című film egy szekvenciája, amely szándékosan utánozza az ugyanezzel a címmel megjelent FPS látványvilágát. Az egyik kommentelő meg is kérdezi, hogy ez melyik játék, mert nagyon tetszik neki a grafikája. A Youtube-on egy játék és egy film ugyanúgy reprezentáció csupán. Érdekes, hogy az átfordíthatóság lehetetlensége már korábban is megjelent a film történetében, amikor sikertelenül megpróbálták filmre átültetni a színházat (Egenfeldt-Nielsen– Smith 2006).

A fenti gondolatmenet az erős narratívájú FPS-ek világa és a klasszikus filmelbeszélés között rávilágít még egy jelentős különbségre. A játékok interakción alapuló szimulációja az emberi percepció szabályszerűségei szerint működik, azaz folyamatos észlelést tesz lehetővé. Mivel pedig gyakran egy narratíván keresztül „cselekszünk végig”, így maga a narratívát is folyamatában éljük meg. Erre a klasszikus elbeszélői film képtelen, számára a történetmeséléshez szükséges a folyamatos vágással összekapcsolt perspektívaváltás. Ez a különbségtétel fontos jelentőséggel bír. A valóság megértését megkönnyítő, absztrakt, „mentális funkciókon” (Grodal 2008: 228) alapuló narratívát összekapcsolja a valós percepció folyamatosságával³. Így egy tökéletesített élményről beszélhetünk, amely miközben rendkívül valószerűnek hat, biztonságot nyújtó történetet kínál.

³ Jelen esetben eltekintek attól a tényről, hogy a percepció valójában szakkadikus, mivel a valóságról folyamatos kép alakul ki bennünk.

Narratív FPS-ek határátlépései gyenge narratívájú játékok

A következő, negyedik generáció elhagyja az előbbi erős narratív szerkezetet, és megpróbálja kiküszöbölni a korábbi játékok legnagyobb fogyatékosságát, a rendkívül korlátozott játékmenetet, ezáltal lépve a számítógépes játékok felnőttkorába. Ez pedig egy egészen más típusú játékkészítési módot igényel. Ebben a tekintetben a S.T.A.L.K.E.R. című játék úttörőnek tekinthető, ugyanis 2007-ben (kilenc évvel a nagy sikerű Half Life után) alapjaiban rúgta fel a korábbi standard játéktervezési koncepciókat, és a készítők ezzel új lehetőségeket nyitottak meg. A játék Csernobil és Prypiat valós környezetét szimulálja meglepő részletességgel. A várost a fellelhető fotók alapján modellezték le, csupán a távolságokat kurtították meg. Így alakították ki az ún. Zónát, amiben szabadon kószálhat a játékos, miközben a szimulált világ tőle függetlenül „él” (még a napszakok is váltakoznak). Ha a játékos felmászik egy háztetőre, akkor figyelemmel kísérheti, ahogy körülötte, mozognak, küzdenek a mesterséges intelligencia által irányított emberek és lények. Ez természetesen szintén előre programozottságot jelent, ami a játék minden egyéb elemére is jellemző. Viszont meg kell jegyezni, hogyha egy rendszerbe minél több változót tesznek a készítők, akkor annál kevésbé fogja tudni a történéseket előre jósolni (Smith 2006). Ez a játékosra ugyanúgy igaz lesz, így válik lehetségessé a S.T.A.L.K.E.R.-ben, hogy akárhányszor visszamegyünk a pálya egy bizonyos pontjára, akkor mindig más fogad minket. Jól látszik ebben az esetben, hogy itt nem narratívaközpontú játékkészítési mód jelenik meg, hanem rendszerközpontú.

Az ilyen, rendszerszemléletű játékok a korábbiakhoz képest hatalmas szabadságot nyújtanak. Megszabadulnak az eddigi linearitás lefutástól, kötöttségtől. A S.T.A.L.K.E.R. esetében egy olyan szimulált rendszerről van szó, amelynek szabályai irányítják az egyedi, meg nem ismételt játékmenetet. Ezek a szabályok szükségesek ahhoz, hogy a rendszer működőképes legyen, hogy ne legyenek benne ellentmondások és így egy koherens diegetikus világot hozzanak létre. Viszont minél gazdaságosabban alkalmazzuk őket, annál nagyobb szabadságot kap a játékos. Így már nem beszélhetünk előre lefektetett, erős narratíváról, mint a Half Life esetében. A S.T.A.L.K.E.R. nagy variabilitású rendszerének segítségével a játékos végtelen mennyiségű egyedi narratívát hozhat létre elméjében.

Az állandóan mozgásban lévő virtuális világnak jelentős következményei vannak a narratív szerkezetre és a karakter kidolgozására nézve. Ugyanis a fő szál és a fakultatív mellékküldetések mellett a játékos gyakorlatilag bármerre mozoghat, ráadásul ezek a narratív szálak merőben különböznek a korábban látottaktól: elvesztették korábbi hegemoniájukat, most csak másodrangúan, a

diegetikus világot alkotó rendszer koherenciájából következnek csak. Ennek megfelelően a játszott karakter egyáltalán nincs kidolgozva (történet szerint amnéziában szenved), és a többi szimulált szereplő a korábban kiharcolt hírnevünk szerint viszonyul hozzánk. Sőt, a játékos korábbi szabadon választott cselekvéseinek hatására még a játék befejezése is eltérő lehet: négy alternatív véget írtak a programozók, amik közül csak egy „jó”, a többi esetben elbukik a játékos. Az eddig kötött, lineáris narratív lefutás felbomlott, már nem beszélhetünk egyetlen lefutási lehetőségről. Ennek következtében a Single Player játékokban még sosem nyílt lehetőség ekkora szabadságra, a S.T.A.L.K.E.R. az MMPORG-ok által kínált élményt nyújtja a korábról jól ismert narratív szállal összegyúrva. A játék elsöprő sikere után a korábbi erős narratívájú játékok mellett egyre inkább elszaporodtak a narratíva-generáló rendszerrel rendelkező játékok. A Fallout 3 a legfontosabb tulajdonsága is abban áll, hogy csak a főbb csomópontok fixek a rendszer működőképessé tétele érdekében. A rendszerfelfogású játékoknál a készítők már nem változókat építenek a játékba, hanem a változatosság lehetőségét teszik lehetővé. Így ezekben a virtuális világokban akkora szabadsággal mozoghat a játékos, hogy a játékmenet minden alkalommal teljes mértékben egyedivé válik, melyet sem a maga a felhasználó, sem más nem fog tudni ugyanúgy megismételni.

Másképpen fogalmazva a készítő már nem fogja olyan erősen a játékos kezét, mint a Half Life erős narratívájánál. Az olyan játékok, mint a S.T.A.L.K.E.R és a Fallout 3 esetében a vasútmetafora nem állja meg többé a helyét. Akár egy völgyben a hegyi folyó, nem egy bizonyos előre lefixált úton, ösvényen halad végig, hanem az előre meghatározott lehetőségeken belül a völgyön keresztül akárhogy és akármerre haladhat. A völgy jelenti a játék világát és az azt alkotó szabályrendszert, amelynek a keretei, jellegzetességei alakítják az egyedi játékmenetet: a bérceket, sziklákat nem törheti át a folyó, a gravitáció miatt a forrástól (földrajzilag a legmagasabb pont) kell eljutni a torkolatig (földrajzilag a legalacsonyabb pontig). Ezek a szabályok és pontok irányítják játékost is. A készítő intencióján múlik, hogy a felhasználó egyéni játékmenetét ily formán mennyire kívánja behatárolni, a játékkészítés során állandóan az a kérdés, hogy mekkora teret hagyjanak a felhasználónak. Nyilvánvaló hogy a túlzott szabadság szétforgácsolná a játék világát, egy koherens diegetikus világ létrehozásához le kell fektetni bizonyos szabályokat, kereteket. Viszont a sok szabály túlzottan korlátozná az egyre nagyobb szabadságra vágó játékosokat.

Ez a gondolkozásmód így elhagyja az előre meghatározott, zárt narratív szerkezetet. Narratíva maga elsősorban csak a játékos agyában jön létre, amely minden egyes újrajátszásnál mindig más és más lesz. A számítógépes játék így nem egy előképekből táplálkozó narratív médium lesz, hanem egy önálló, saját eszköztárral rendelkező narratívagyártó médium, amelyben a felhasználónak eddigieknél nagyobb szerepet szánnak. Ez a szimuláció, a számítógépes

játékok egyedi képessége. A játék ezen felnőttkorba lépésekor a játékos aktív résztvevővé válik a narratíva alkotásában.

Szabadság szempontjából természetesen a legteljesebb megoldást az MMPORG-ok jelentik. A World of Warcraft világára már egyáltalán nem igaz Manovich állítása, hogy „nem folyamatos tér, hanem elkülönülő szintek halma”. Ráadásul semmilyen formában sincs narratív szál előre belekódolva a játékba. Az MMPORG-ok esetében megvalósul Frasca szimulátor fogalma, aki az általa létrehozott szimulációinak „megtanít néhány alapvető szabályt, és valószínűleg homályosan sejt, hogy a jövőben miként fog viselkedni, de soha nem látja előre az események és következmények pontos sorrendjét” (Frasca 2008: 136). A World of Warcraft egy hatalmas szimulált világ, amely a valós élet szabadságát kínálja a játékosok számára.

Szebb (?), interaktívabb jövő

A narratívával összefonódó fejlődési folyamatot vizsgálva jól látszik, hogy a számítógépes technológia egyeduralomra tör(t), és minden téren áthatja napjaink életét. A mozgókép háttérbe szorulása ellenére Hollywood természetesen új utakat fog keresni a túlélés érdekében, amire reprezentatív példa James Cameron Avatarja, amely, miközben új korszakot jelent a film történetében, véget is vet a hagyományos filmkészítésnek. Ahogy a film toloszéken főszereplője, Jake Sully, újra képes járni és futni, ugyanazt az eufóriát éli át a néző is, amikor a film nézésekor visszakapja a térbeli percepció érzését. Megkockáztatom, ez akkora technikai előrelépés, mint a hang megjelenése a filmben, ráadásul Hollywood eléri ezzel, hogy újra érdemes legyen moziba járni (a megkérdozett film szakos hallgatók átlagosan havonta egyszer járnak moziba). Az Avatar című film alapjaiban értékeli át a mozgókép lehetőségeit, amire – elnézve a hatalmas nézőszámot és rekordbevételt – jelentős nézői igény van. A hagyományos film tehát nem fog teljesen eltűnni, de azt már nem lesz képes elkerülni, hogy alárendelt szerepbe kerüljön a számítógéppel szemben. Az aktív pihenés formája a számítógép lesz, ahol az interaktivitás szabadsága válik elérhetővé, míg a passzív kikapcsolódás terepére szorul vissza a film.

A kérdés persze ezek után már csak az, hogy a számítástechnika milyen irányba fogja tovább tágítani a szórakozási lehetőségeket. A hagyományos film kiforrott eszköztárával ellentétben itt még bőven van tere a fejlődésnek, és ma a lehetőségek beláthatatlanok. Elég, ha megnézzük a Microsoft legújabb szórakoztatógép koncepciójáról – Kinect – szóló rövid bemutatót, és megbizonyosodhatunk, hogy minden, amiről eddig szó volt, csak bátortalan szárnypróbálgatás volt. Így az itt felvázolt fejlődési ívet semmiképp sem te-

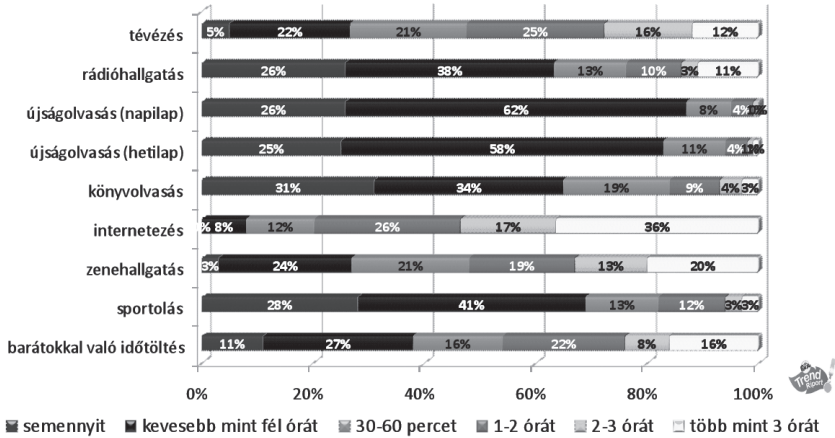
kinthetjük lezártnak. Ezt csak akkor tehetnénk meg, ha több játék nem születne. A fejlődés pedig olyan gyors ütemű, hogy bejósolhatatlan, hogy mikkel fognak játszani az emberek néhány év múlva. Azt mindenesetre nyugodtan leszögezhetjük, hogy az audiovizuális élmény folyamatos javítása a háromdimenziós szimulált világ eléréséig nem fog megállni, illetve a látáson és halláson kívül minden bizonnyal a többi érzékszervünk stimulálása is egyike lesz a legfontosabb célkitűzéseknek.

Azonban megjósolhatatlan, negatív következményei is lehetnek majd az ilyen típusú játékok megjelenésének. Ugyanis már az MMPORG-ok nyújtotta szabadság képes arra, hogy a kiforratlan identitással rendelkező gyerekeknél valóságvesztést okozzon és kifordítani a hagyományos értékeiket. Egy tökéletesebb világ végtelen lehetőségekkel természetesen kívánatosabb, mint a valóság, és úgy gondolom, hogy jól megfigyelhető az a tendencia, hogy az emberiség próbált menekülni az elidegenedett fizikai valóságból a testetlen virtualitásba (Sobchack 1994: 8-22). Természetesen nem szeretném megkongatni a vészharangot, mint ahogy az sokan tették korábban az akkori újdonságokkal kapcsolatban. Viszont úgy gondolom, hogy felelősségteljeségünk teljes tudatában foglalkoznunk kell ezekkel a problémákkal is, akár csak a számítógép oktatásban és nevelésben való felhasználási lehetőségeivel.

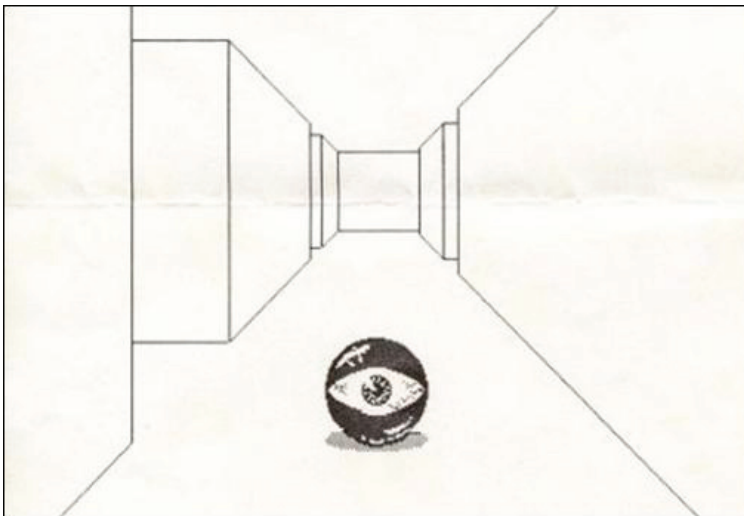
Ugyanis a mélységesen interaktív, szimuláción alapuló számítógépes világba beleszülető gyerekeket már egyáltalán nem fogja lekötni az olvasás (kognitív szinten megterhelő, lassú, ingerszegény) és a mozgókép (még ha meg is próbálja utánozni a valóságos percepciót). A televízió és a film akármennyire is élethű lesz (az Avatar által kijelölt irány), akkor is megragad a puszta reprezentáció, és ezáltal a passzív szórakoztatás szintjén. A labirintusszerű, az erős narratívával rendelkező és a rendszerszemléletű számítógépes játékok hegemóniája jelenleg megkérdőjelezhetetlen.

Mellékletek

Egy átlagos hétköznapon körülbelül mennyi időt töltesz az alábbi tevékenységekkel?

1. ábra

2. ábra Maze War

3. ábra Doom

4. ábra Half Life

5. ábra S.T.A.L.K.E.R

6. ábra Kinect

Felhasznált irodalom

- Aarseth, Espen 2008. Műfaji zavar: a narrativizmus és a szimuláció művészete. In: Thomka Beáta– Fenyvesi Kristóf–Kiss Miklós (szerk.): *Narratívák 7*. Kijárat Kiadó. Budapest. 159–174.
- Chomsky, Noam 19572. *Syntactic Structures*. Mouton. Hague. 18–25.
- Dormans, Joris 2006. *Lost in a Forest: Finding New Paths for Narrative Gaming*. <http://game-research.com/index.php/articles/lost-in-a-forest-finding-new-paths-for-narrative-gaming/> (utolsó letöltés: 2010. 02. 15.)
- Egenfeldt-Nielsen, Simon–Smith, Jonas Heide 2006. *Computer games, media and interactivity* <http://game-research.com/index.php/articles/computer-games-media-and-interactivity/> (utolsó letöltés: 2010. 02. 15.)
- Fanta Trendriport VI. 2009. „Műzsák vonzásában”. *Kultúra- és médiafogyasztási szokások a fiatalok körében*. <http://www.slideshare.net/Marketinginfo.hu/fanta-trendriport-6> (utolsó letöltés: 2009. 11. 28.)
- Frasca, Gonzalo 2008. Szimuláció vs narratíva. Bevezetés a ludológiába. In: Thomka Beáta– Fenyvesi Kristóf–Kiss Miklós (szerk.): *Narratívák 7*. Kijárat Kiadó. Budapest. 125–142.
- Greatest Games of all time! (2008). http://www.game.co.uk/greatestgames/?cm_mmc=update_-_wk2008_-_intro_-_greatestgames (utolsó letöltés: 2009. 12. 25.)
- Grodal, Torben 2008. Történetek szemnek, fülnek és izmoknak. Videojátékok, médium és a megtestesült tapasztalás. (trans. Kiss Miklós) In: Thomka Beáta– Fenyvesi Kristóf–Kiss Miklós (szerk.): *Narratívák 7*. Kijárat Kiadó. Budapest. 226–256.
- Jenkins, Henry 2008. A játéktervezés mint narratív építészet. (ford. Kiss Gábor Zoltán) In: Thomka Beáta– Fenyvesi Kristóf–Kiss Miklós (szerk.): *Narratívák 7*. Kijárat Kiadó. Budapest. 175–192.
- Juul, Jesper 2008. Narratív játékok? Rövid jegyzet játékokról és elbeszélésekről. In: Thomka Beáta– Fenyvesi Kristóf–Kiss Miklós (szerk.): *Narratívák 7*. Kijárat Kiadó. Budapest. 143–158.
- Thompson, Kristin–Bordwell, David 20071. *A film története*. Palatinus. Budapest.
- Manovich, Lev 2008. Beutazható tér. In: *Metropolis 1.*: 72–98.
- Rawlings, Thomas 2006. *Narrative and Interactivity* <http://game-research.com/index.php/articles/narrative-and-interactivity/> (utolsó letöltés: 2010. 02. 15.)
- Smith, Jonas Heide 2006. *The dragon in the attic – on the limits of interactive fiction*. <http://game-research.com/index.php/articles/the-dragon-in-the-attic-on-the-limits-of-interactive-fiction/> (utolsó letöltés: 2010. 02. 15.)
- Smith, Jonas Heide 2000. *The Road not Taken – The How’s and Why’s of Interactive Fiction*. <http://game-research.com/index.php/articles/the-road-not-taken-the-hows-and-whys-of-interactive-fiction/> (utolsó letöltés: 2010. 02. 15.)
- Sobchack, Vivian 1994. A vászon és a képernyő színhelye. A filmes és az elektronikus „jelenlét”. In: *Metropolis 2001. 2.*: 8–22.

Angyal Márton

„Homo Ludens Addictus”

Homo Ludens Addictus

In my study, I examine the case of computer addiction. At first, I will place this phenomenon in the addiction types. After that, I will investigate the usage of certain computer games. Finally, with the assistance of an empirical study, I will enumerate the most essential risks of this addiction among the members of the younger generations. According to my primary hypothesis, the excessive use of the computer as well as the video games may lead to an addiction which may influence the youngsters' social lives as well as their school performances. As a starting point of my research work, I employed an online survey. While creating my own questions, I relied on a survey which had been created on the basis of „internet addiction”. With the help of this survey, I created my own questionnaire. I also composed a semi-structured interview with a game-developer who works in Iceland. I applied the so called „in game” interview. This is an up-to-date methodology which deals with online games. After I received the answers to my questions, I drew my conclusions based on 293 surveys and the two interviews. Related to this topic, there are few research works in progress in Hungary, thus the professional diversification is not a surprise. According to the American Psychiatric Association, the excessive use of videogames is not a type of addiction yet, however in the near future – before the publication of DSM V. – this can be an important issue to be discussed.

Bevezetés

A tanulmány során főként a számítógépes és videojátékok által generált veszélyekkel foglalkozom. Véleményem szerint, ezek közül az egyik legkomolyabb problémakör egy új típusú játékfüggőségre vonatkozik. Ennek a helyét igyekszem megtalálni és beleilleszteni az addikciók közé. A szakmai válaszok elége megoszlának még ezen a területen. Nem alakult ki egységes szemlélet, hogy beszélhetünk-e egyáltalán a számítógépes játékoktól való függőségről.

Bizonyos játéktípusokról egyre több vészjósló írás születik, melyekben egyes játékosok is őszinte vallomásokat tesznek. Az, hogy vannak olyan emberek, akiknek a mindennapi életben problémát okoz a számítógép vagy a játékkonzol előtt eltöltött idő, szinte vitathatatlan. Hogy ez a jelenség mekkora tömegeket érint, milyen mértékben eredményezi például a valós kapcsolatok romlását, vagy az iskolai teljesítmény csökkenését, még kérdéses. A hipotézisem szerint, a túlzott számítógépes és videojáték használat, függőség

kialakulásához vezethet, ezáltal hatással lehet a szociális kapcsolatokra és az iskolai teljesítményre is.

Az asztali számítógépek elterjedése a XX. század végén kezdett tömegessé válni, ami lehetővé tette egy új szórakoztató ipar térnyerését. Ez a virtuális játékipar. Ennek hatására a mára korán sem szubkulturaként (Fekete 2004) leírható játékos társadalom is létrejött, aminek vizsgálata véleményem szerint több szempontból is szükségszerű. Az 1970-es évektől tartó fejlesztések hatására ma már 100 millió dollárt meghaladó költségvetésből készült játékokról beszélhetünk.

Az internet, a hihetetlenül gyors fejlődés, a játékelmény végletekig fokozása mellett, úgy gondolom, cseppet sem meglepő, hogy akadnak olyan játékosok, akik számára a mindennapi életben problémát jelenthet bizonyos játékoktól való elszakadás. A „kulturális sokk” kifejezés valóban találó lehet az adott helyzetre.¹ Hihetetlen játékbemutatók, versenyek² szerveződnek, maguknak a játékoknak pedig filmeket megszügyenítő történetük lett.

A számítógépes játékok típusai

A számítógépes játékok kategorizálása nem egyszerű. A probléma abból adódik, hogy a játékipar meglehetősen rugalmasan, rengeteg irányba haladva, és hihetetlenül gyors ütemben fejleszti a játékait. Sokszor bármiféle hasonlóságot is nehéz találni a játékok között, sőt egyetlen forradalmi ötlet teljesen új típust teremthet. (Fekete 2004) Előfordul az is, hogy bizonyos játékok ötvöznek több féle játéktípust is. A kutatási eredmények megértése érdekében, a teljesség igénye nélkül csupán megemlítem a legáltalánosabb besorolási rendszert.

1. FPS (First Person Shooter)	6. RTS (Real Time Strategy)
2. TPS (Third Person Shooter)	7. Brawl Games
3. RPG (Role Playing Game)	8. Sport Games
4. MMORPG (Massively Multiplayer Online Role Playing Game)	9. Educational Games
5. Simulator Games	10. Virtual Gambling

¹ Rab Árpád kulturális antropológus kifejezése. A játéközvegyek klubja. Heti válasz, 7. évf. 7. sz. 2007.02.22

² A leghíresebb nemzetközi játékokkal kapcsolatos bemutató az E3. Bővebb információk az alábbi linken: <http://g4tv.com/e32010>.

Az egyik legkomolyabb virtuális játékbemutató pedig a World Cyber Games (WCG) rendezvény. <http://www.wcg.com>

Veszélyek?

A számítógépes játékokkal kapcsolatban mindenképpen beszélnünk kell az általuk generált veszélyekről is. A mai 20 év körüli korosztály, illetve a fiatalabbak már úgy nőnek fel, hogy születésük óta életüket végigkíséri a számítógép. A modern technika pedig számtalan lehetőséget biztosít a hátrahúzó autók és az ólomkatonák lecserélésére.

A számítógépes játékok azonban láthatóan jóval nagyobb kockázatot jelentenek, mint az ólomkatonák. Az aggodalomnak helyt adva a szakirodalom két fő gondolatkört említ a témával kapcsolatban (Buda 2001). Az egyik szerint az új eszközök lehetővé teszik, hogy az egyén elmeneküljön a valós világból a virtuálisba, ahol képes lesz csupán a pozitív ingereket fogadni. Ennek egy veszélye, hogy a valós problémái emellett sokasodnak és fennáll a feladatai elhanyagolásának a lehetősége. A másik gondolatkör pedig viselkedési függőségekre vonatkozik. A szerencsejáték mintájára az addikció ténye az elektronikus kommunikációs eszközökre is kiterjeszhető. Ennek a szükségszerűségére az ad magyarázatot, hogy a számítógép túlzott használata hasonlítható az alkoholizmushoz, vagy a szerfogyasztáshoz.

Ezt az állítást csak tovább erősítheti a szülői kontroll hiánya főleg a 14 év feletti korosztálynál. Előfordulhat, hogy a problémát a szülők egyáltalán nem is érzékelik, mivel csak azt látják, hogy a gyerekük otthon van, nem jár el bulizni, éjszakázni, ez által biztonságban tudják. Azonban azzal általában nincsenek tisztában, hogy mit csinál a gyerekük a számítógépen, ezáltal a problémával csak akkor szembesülnek, amikor már – úgymond – késő. Fel-tűnő jel lehet, ha az előtte állandóan focizó, sportoló gyerek a napjait inkább a számítógépe előtt tölti. Erre a gyakorlatlan szülők eltiltással, komoly retorziókkal reagálhatnak, amivel a helyzeten egyáltalán nem javítanak. Megfigyelhető egy bizonyos csapdahelyzet, mivel a játékfüggő szintén nem érzékeli a probléma súlyát, mert a saját kialakított világában egy számára kellemes érzést nyújtó játékkal elérhet egy olyan hírnevet az életkorától függetlenül is, amit a nála idősebbek is megbecsüléssel jutalmaznak. Erre viszont a valós életben valószínűleg nem lenne lehetősége. Ehhez különösen az online játékok esetében kitartó, rengeteg játékidőt igénylő munkával lehet eljutni. A játékok többségének a célcsoportjának egyértelműen az ifjúság. Ennek némiképp ellentmondhat az a tény, hogy bizonyos játékok mennyire elmennek a brutalitás és a vérengzés vonalán, például a Grand Theft Auto³

³ A Rockstar Games által kiadott játék. A játékban egy bűnöző szerepébe bújva kell embereket gyilkolni, autókat ellopni, menekülni a rendőrök elől. A nemrég megjelent IV. rész minden játékeladási rekordot megdöntött.

(www.rockstargames.com) és a Prototype⁴ (www.prototypegame.com), de még akad hasonló játék.

Az internet jelentősége szintén nem elhanyagolható. A játékok hálózatban történő alkalmazása mellett, az információk, tanulmányi segédanyagok gyors és egyszerű hozzáférést teszik lehetővé. Ezt alátámasztja a hihetetlenül magas napi 7 ezer milliárdnyi gépelt oldalnyi információ átvitele, ami a világhálón történik (Fábián 2000). Ezek között rengeteg, esetenként szándékosan rossz információk vannak megadva. Ezen tények és adatok után egyértelműen kockázati csoportnak nevezhető az ifjúság. Fontos, hogy megtanulják kiszűrni a hasznos információkat, illetve védve legyenek a káros hatásoktól, például pedofília, vagy szélsőséges, agresszív nézetek terjedése.

Megfigyelhető, hogy a számítógépes játékokat rengeteg sztereotípiába övezi. Sok cikkben lehet olvasni kizárólag a negatív következményekről, agresszióról, szenvedélybetegségről, gyakran tudományos megalapozottság nélkül. Magyarországon jellemző, hogy a számítógépes játékokat kizárólag a szociális problémák forrásaként említik, ezzel szemben az Egyesült Államokban a társas kapcsolatokban betöltött szerepéről is szó van. (Fekete 2003) Valóban felmerülhet, hogy milyen ténylegesen pozitív szerepük lehet a számítógépes játékoknak. A multiplayer funkciók, főleg játékkonzolok esetében, vagy helyi hálózatoknál (LAN), ahol a játékostársak a valóságban is mellettünk vannak, nem beszélhetünk szociális kapcsolatok romlásáról, éppen ellenkezőleg. Ezen kívül mindenképp meg kell említeni a játékok „professzionális” szinten való üzését, ami manapság nagyon komoly pénzszerzési lehetőséget biztosít.

Megfigyelhető egy pozitív irány is a játékfejlesztésekkel kapcsolatban, ilyen például a korhatáros besorolást elősegítő PEGI rendszer is, illetve nem példátlan a játékokban a vér kikapcsolásának a lehetősége, vagy az emberek robotokkal történő helyettesítése.

Addiktológiai szemléletváltás

A technikai fejlődés rengeteg pozitívuma mellett lehetséges, hogy eltörpülhetnek a negatív következmények, azonban véleményem szerint semmiképpen sem hagyhatók figyelmen kívül. Az utóbbi időszakban megfigyelhető a változás a segítő szakmák addikcióhoz fűződő viszonyában. A pszichoaktív szerhasználat mellett a kényszeres viselkedési formák is a függőségek közé tartozhatnak. Kiváló példa erre a vásárlás, evés, szerencsejáték, valamint a számítógépes játékok és akár az internet túlzott használata is.

⁴ A *Prototype* során egy vírusgazda, már teljesen átmutatódott emberrel kell „mészárolni” a világban, a legkülönbébb eszközökkel.

A témával kapcsolatban jelentős dilemma merül fel. A szakemberek közül többen hivatkoznak a DSM-IV⁵ – re, amiben nem tárgyalják külön az internet, vagy számítógép-addikciót, sőt a kézikönyv a dependencia témájával is csak a pszichoaktív szerekhez kapcsolódóan foglalkozik. A témában kutatók egy része szerint az internet egyszerűen társas média, így nem okozhat függőséget⁶. A technika fejlődése azonban jóval gyorsabbnak mondható, mint amivel a pszichológia kellőképpen lépést tudna tartani. Régebben egyszerűen harsány nevetéssel reagáltak a hasonló gondolatokra, miszerint valaki az internet függőjévé válhat (Wallace 1999). Először az internetfüggőség kifejezést Ivan Goldberg amerikai pszichiáter javasolta, igaz eredetileg viccből (Wallace 1999), később egy 2006-ban megjelent cikkben már inkább zavarnak nevezte az internet túlzott használatát, mint „igazi függőségek”⁷. A számítógépes játékfüggőség véleményem szerint ennyire nem vitatható téma. Ez esetben úgy gondolom mindenképpen egy viselkedéses addikcióról van szó.

A szakmai válaszok, például az, hogy Hollandiában külön intézet alakult a számítógépes játékfüggők kezelésére, vagy az anonim csoportok terjedése a viselkedéses addikciók területén jól példázzák a szemléletváltást, miszerint már nem csak a pszichoaktív szerek okozhatnak problémát.

Magyarországon nagyon kevés vizsgálat történt a viselkedéses függőségek témájában. Az első lakossági felmérés ismertetése, amely reprezentatív mintán térképezte fel ezeket a zavarokat először a Magyar Addiktológiai Társaság VI. kongresszusán hangzott el 2007-ben. Az „Egyes viselkedési addikciók a magyarországi felnőtt népesség körében” című kutatás már foglalkozik az evési zavar, problémás internethasználat, testedzés addikció, kényszeres vásárlás és munkafüggőség problémakörével is.

A számítógépes játékok problémás használatáról külön még nem esik szó ebben a kutatásban, de több PhD-hallgató felmérésében, publikációjában már tetten érhető a probléma.

A számítógépes játékfüggőség helye az addikciók között

Mivel a dolgozatban a számítógépes játékfüggőséget megpróbálom elhelyezni az addikciók között, úgy gondolom a „függőség” fogalma megköveteli a konceptualizációt. A függőség meghatározására Lance Dodes fogalmát hasz-

⁵ DSM-IV(*Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*) 4th ed. A mentális zavarok statisztikai és diagnosztikai kézikönyvének negyedik kiadása.

⁶ http://index.hu/tudomany/2009/10/08/depresszios_gyerekekbol_konnyen_lesznek_netfugok/ 2009.10.15.

⁷ <http://www.physorg.com/news82749930.html> 2010.11.27.

nálom, eszerint „a függőség olyan visszatérő jellegű viselkedés, amely egészségtelen vagy önpusztító hatással bír, és amelyet az egyén csak nagy nehézségek árán tud abbahagyni.” (Dodes 2002)

A számítógépes játékfüggőség mindenképpen a viselkedéses addikciókhoz tartozik. Tulajdonképpen a szerencsejátékosokhoz lehetne hasonlítani a helyzetüket. Az egyén a játékban izgalmat, kikapcsolódást és örömforrást talál meg. „A közös mindegyik viselkedési zavarban, s a hasonlóság a szerfüggőséggel, hogy a beteg meg nem érdemelt jutalomban részesíti önmagát.”⁸A számítógép és az internet képes megjeleníteni, virtuálisan létrehozni egy emberi közösséget, így olyan igényeket elégít ki, amire a valós modern társadalomban nincs lehetőség. Lehetőséget biztosít a valós élettől való elszakadásra. Ezek miatt sok más vágykielégítő tevékenységhez hasonlóan addikcióra ad lehetőséget (Fábián 2000).

Visszatérve a korábban említett szakirodalmi témakörökhöz, aminek egyik pilléréként már említettem a viselkedéses addikciók kiterjesztését az internetes kommunikációs eszközökre, a hasonlóság a következő: az egyén belső feszültség levezetésére törekszik, ennek eléréséhez a dózis növekedésére van szükség, tulajdonképpen elvonási tünetek is megjelenhetnek, ha a kielégülés nem érhető el, illetve az önkárosító magatartás egyre súlyosbodóvá válhat. A számítógépes játékosok esetében a belső feszültség lehet egy rossz nap az iskolában, aminek levezetésére remek választásnak tűnhet egy kiadós „lövöldözés”. Az itt kialakult sikerélmények, főleg ha ezek online, más valós játékosok ellen történnek, a játék további használatát fogják generálni, akár a tanulás helyett is. Előfordulhat, hogy az internetkapcsolat átmenetileg nem elérhető, vagy a „disconnected” feliratot tudja csak olvasni egy játékos. Ebben az esetben lehet beszélni akár az elvonási tünetek kategóriáról is, mivel személytől függően erre lehet a reakció kitörő idegesség, kiabálás, vagy esetleg a szabadidő eltöltésének válsága. Az önkárosító magatartás pedig ennek függvényében a sokasodó játékidő miatt a tanulás elhanyagolása, ami gyakran családon belüli konfliktusokat is szülhet. A számítógépes játékfüggőség esetében a kábítószer függőséghez képest az egyik legnagyobb eltérést az jelenti, hogy az eszközbeli feltételeket általában a szülők teremtik meg. Emiatt kiemelkedően fontos a szülők megfelelő tájékoztatása, illetve a számítógép előtt töltött idő olykori ellenőrzése.

A tények felsorolása csak egy példa, hogy miként lehet a számítógépes játékfüggőséget a viselkedéses addikciókhoz hasonlítani, mivel még nem született egységes álláspont ezzel kapcsolatban.

⁸ Funk Sándor a Nyírő Gyula kórház addiktológus főorvosának nyilatkozata, Hetiválasz 7.évf. 8.sz. A cikk a Játékozvegyek klubja néven található meg.

A számítógépes játékfüggőség felismerhetősége

A számítógépes játékok esetében a függőség felismerése nem egyszerű. A mai ifjúsági korosztályokra teljes mértékben jellemző a valamilyen szintű használat. Azt, hogy honnantól kezdve számít függőségnek elég nehéz meghatározni. Léteznek a szerencsejáték-függők, illetve más viselkedéses függőségek megállapítására különböző tesztek, amik némi átalakítással talán használhatóak lehetnek ennek a viselkedésformának a kutatásában is. A saját kutatás során használt kérdőív is lehet egy példa. Kimberly Young úgy határozta meg a függőket a kérdőívében, hogy aki a feltett kérdésekből legalább ötre igennel válaszolt az függőnek tekinthető.

A viselkedéses függőségekre jellemző tünetsor a számítógépes játékok esetében is megfigyelhető. Mint a többi addikció esetén itt is megfigyelhető a túlzás. A normál mérték nem okoz örömet, kielégülést a függő számára. Ha megszakítják a játék közben, megfigyelhetők különböző reakciók, amikből lehet gyanítani a függőség esetleges meglétét. Figyelmeztető jel lehet, ha valaki fokozatosan egyre több időt tölt el a számítógép előtt, a korábbi hobbjait pedig hanyagolni kezdi. Megfigyelhető a kommunikációs témák leszűkülése. Csak arról tud beszélni, hogy éppen mit csinál, hol tart egy bizonyos játékban. A baráti kapcsolatai leszűkülhetnek a virtuális világban kialakított ismerősökre. A közös játékelmény adja a barátság alapját. Az egyre több játék miatt előfordulhat az iskola elhanyagolása, egyre rosszabb jegyek. Egy idő után az egyetlen sikerforrása a játékokban elért eredménye marad. Ha nincs pozitív élmény, lehangoltság figyelhető meg. A probléma kialakulása és mibenléte abból is indulhat, hogy a szülő sokat dolgozik, esetleg ő is a számítógép előtt ül egész nap. A gyermek ezt látva követendő példának tekinti ezt a magatartást. Jellemző, nagyon lényeges elem továbbá, hogy a szülők általában nem is tudnak róla, hogy mit csinál a gyerek a számítógépen. Hajlamosak azt hinni, hogy tanul, böngészik. Magát a problémát csak későn észlelik, amikor a le tiltások hatására dührohamok, veszekedések, rongálások lesznek a reakciók. Ez is a függőség kialakulásának egy jele lehet. Mivel a számítógépes játékfüggőség kutatása még egyáltalán nem nevezhető kiforrottnak és nincs szakmailag elfogadott kritériuma, hogy honnantól nevezhető függőnek valaki, így a felhozott példák csupán szemléltetés értékűek. A dolgozat során, így ebben a fejezetben is egyedül a viselkedéses addikciókhoz tudom hasonlítani.

A függőség lehetséges kimenetele

A témához kapcsolódó szakirodalomban olvashatunk olyan állításokat, miszerint a fejlődéslelektani dimenzióban gyakran találkozhatunk olyan sajátos, szokatlan, már-már kórosnak látszó szakasszal, amelyeket a személyiség za-

vartalanul túlfejlődik. (Buda, 2001) Itt szeretném megemlíteni, hogy a kutatás során viszonylag sok harminc év feletti válaszait kellett kitörölnöm a mintából, mivel az ifjúság témakörre fókuszálok. Ez, illetve a személyes beszélgetések után tudok arra következtetni, hogy itt nem feltétlenül beszélhetünk egyszerű túlfejlődésről. Számítalan példa van harmincas éveiben járó, vagy akár idősebb szenvedélyes játékosokra, akik a család, gyerekek mellett is képesek naponta akár négy óránál többet játszani. A számítógépes játékfüggőség kimenetele véleményem szerint több élű dolog. Egyrésztől lehetséges, hogy tényleg egyszerűen továbblépés következik be. Valaminek a hatására befejezi az aktív játékot, életkorához megfelelő elfoglaltságot keres. Vannak azonban, akik külső segítség nélkül képtelenek a továbblépésre. A külső segítség igénybevételéig rengeteg a függőségekre jellemző negatív hatás érheti az egyént. Ezek lehetnek például a szociális kapcsolatok, munkahelyi problémák. Mivel a számítógépfüggők ellátása elég kezdetlegesnek mondható felmerülhet a kérdés, hogy vajon hova, kihez fordulhat segítségért? Ha sikerül bekerülnie egy ellátásba, ott a számítógépfüggővel kapcsolatban elég nehéz, sőt nem is lehet az absztinencia elvét alkalmazni, hiszen ma már egyre több minden elektronikusan zajlik, tehát a veszélyeztetettség nagyon erősen fennmarad élete végéig.

Továbbá egy másik megállapítás, miszerint lehetséges, hogy az internetabúzus és –addikció gyakoribbá válása csak a növekvő szakmai figyelemnek az eredménye, és emiatt fogadják el könnyebben a hozzátartozók is a jelenség rendellenességét és azt, hogy beavatkozást igényel (Buda, 2001). A tapasztalatok és a kérdőív eredményei is úgy gondolom, hogy némiképp ezen megállapítás ellen szólnak. A társadalom ellátottsága számítógépekkel és az internettel mostanában kezdett el olyan mértékű lenni, hogy megte-remtődjenek az alapok egy új lehetséges függőség kialakulására. A szakma pedig akkor működik jól, ha el tudja fogadtatni a hozzátartozókkal a problémát és a beavatkozást professzionálisan véghez tudja vinni. Az a meglátásom, hogy a számítógépes játékfüggőségnek komolyabb helye lehet a viselkedéses addikciók között. Ezt az állítást alátámasztva néhány idézetet szeretnék köz- zétenni, amit ma Magyarország egyik legnagyobb számítógépes játékaival foglalkozó újságban lehetett olvasni:⁹

„Amióta a férjem megvette a ...-t, napi 14-16 órát játszik vele. Korábban mindig szerető és megértő volt, most türelmetlen, ha nem ülhet a játék előtt, és veszekszik, ha arra kérem, hogy etesse meg a kéthónapos lányunkat. Holnap ultimátumot adok neki: a házasságunk vagy a ...”

„A párom, aki két hónap múlva lesz harminc, teljesen a ... nevű MMORPG rabja lett. Úgy néz ki egy napja, hogy felkel délután 4-kor (igen, DÉLUTÁN),

⁹ További hasonlóan elgondolkodtató történeteket el lehet érni online is a következő linken: http://library.thinkquest.org/07aug/01356/_fuggo.html.

eszik valamit, majd addig játszik, amíg megint enni lehet. Utána visszaül a géphez, és hajnali 4 és 7 között kerül ágyba. Az utóbbi hetekben már csak aludt napközben, nem segít sem a takarításban, sem a gyereknevelésben...”

„Mind közül a legszomorúbb haláleset egy csecsemőé, akinek az volt a bűne, hogy nem hagyta nyugodtan játszani az apját. Tony Lamont Bragg is az ... rabja volt, és bosszantotta, hogy 9 hónapos fia, akire neki kellett vigyázni, mindig felsír. Hogy elhallgattassa a gyermeket, dühösen megrázta és megszorította, majd visszatette a járókába a csecsemőt. Percek múlva a gyerek halott volt, apja ugyanis több bordáját is eltörte, és az egyik borda átszúrta a szívet. Bragget annyira lekötötte a játék, hogy csak egy nappal később fedezte fel a gyermek halálát. 15 év börtönre ítélték.”¹⁰

Ezek az idézetek, illetve a kutatás eredménye is azt támasztja alá, hogy nem elhanyagolható az a megállapítás, hogy a szociális kapcsolatok megromlásához is nagymértékben hozzájárulhat a számítógépes játékfüggőség. Egyértelmű kimenetele lehet a függőségnek az elmagányosodás, barátok elvesztése, idősebb korban akár a család felbomlása is.

Némi ellenpéldaként meg kell említeni azt a szűk réteget, akik úgymond professzionálisan, már szinte sportnak nevezhetően úznak bizonyos játékokat. A profitálás lehetősége egyes játékosok számára is adott. A nagy volumenű versenyek¹¹ alkalmával fejenként több millió forintnak megfelelő összeget lehet hazavinni. Érdekes adatként megemlíteném a három legnagyobb counter-strike klán bevételének 2009-ben közzétett adatait.¹²

1. fnatic (svéd) \$218.322 kb. 39.297.960 Forint
2. mTw (dán) \$216.196 kb. 38.915.280 Forint
3. mousesports (német) \$150.104 kb. 27.018.720 Forint¹³

A kutatás folyamata

A kutatásom első részét egy online elérhető kérdőívvel készítettem. A kérdések megfogalmazásában nagy segítségemre volt Kimberly Young-nak a Pittsburgh-i egyetemen végzett kutatása, amit valójában az internet túlzott használatának vizsgálatára készített.¹⁴ Ő már eleve egy a szerencsejáték-füg-

¹⁰ PC GURU 2005/02. 87.

¹¹ Az egyik legnagyobb ilyen összejövetel a WCG (World Cyber Games) nevezetű verseny. Bővebb információ a <http://www.wcg.com> weblink alatt érhető el.

¹² http://www.counter-strike.hu/content/2009/05/17/Mennyi_penz_van_a_prof_i_CS-ben (2009.10.20).

¹³ Egy klán 5 főből áll.

¹⁴ Young, K. S: Internet addiction: The emergece of a new clinical disorder. Toronto, Canada, 1996.08.15.

gökhöz kapcsolódó kérdőívet dolgozott át a függők, nem függőktől való elkülönítésére. Ezek alapján némi átdolgozással és pontosítással egy hasonló kérdéssorból álló egyszerű választásos kérdőívet készítettem. A már meglévő 18 kérdéshez hozzácsatoltam 8 attitűdvizsgálatra vonatkozó kérdést, aminél a válaszokat egy hét fokozatú Likert skálán tudták bejelölni a kitöltők.

A kérdőív eljuttatásához elsősorban a nagyobb célközönséget foglalkoztató számítógépes játékok fórumait használtam. A kérdőívet viszonylag nagy érdeklődéssel fogadták a játékosok. A megítélés szempontjából a kérdéseket jónak, érthetőnek és nem túl hosszúnak találták a kitöltők a fórum hozzászólások alapján.

Próbálkoztam online játékon belüli hirdetéssel, de ez a kérdőív szempontjából nem jelentett magas számú kitöltőt. Továbbá egy személyes kapcsolatnak köszönhetően az egyik MMORPG, név szerint az EVE Online magyar játékefejlesztője segítségemre volt, aki miatt egy nagyobb arányú játékelhasználó vált érdekelté a kitöltésben. A kérdőív linkje elérhető volt az összes Magyarországon működő közösségi portálon is.

A kérdőív eredményeinek ismertetése

A kérdőívet eredetileg 366-an töltötték ki az ország szinte minden régiójából egyenesen. Mivel a kutatás az ifúságot érintő számítógépes játékokhoz fűződő viszonyt méri, ezért kiszűrtem a 30 éven felüliek válaszait. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy viszonylag sok harmincas évei elején járó játékos került ki a mintából. Mivel a link nyilvánosan elérhető volt sokan töltötték ki a kérdőívet olyanok, akik egyáltalán nem játszanak. Végül 293 kitöltő válasza került be az SPSS táblázatába. A kitöltők átlagos életkora 20,88 év. A nemek terén komoly különbségek vannak. A női kitöltők száma mindössze 30 fő, ami 9,76%-ot jelent. Arra a kérdésre, hogy átlagosan mennyi időt töltenek el számítógépes játékokkal viszonylag vegyes válaszok születtek. Heti lebontásban átlagosan 27,09 órát játszanak a kitöltők. A leggyakrabban játszott játékok esetében kettő kiugróan magas eredmény született: 38,6 %-uk a kitöltőknek az FPS típusú játékokat részesíti előnyben, 34,5 % pedig az MMORPG-ket. Őket követik a harmadik helyen a TPS típusú játékokkal játszóik mindössze 8,9 %-kal. Mind a két esetben az átlagnál többet játszanak: az FPS-t jelölők napi 4,09 órát, az MMORPG-sek pedig 4,36 órát. Az úgynevezett „hardcore” játékosok nagyobb része is az MMORPG-sek közül kerül ki. A kitöltők 32,4 %-a válaszolt igennel arra a kérdésre, hogy belefedez-e a játékokba. Itt lényeges számnak tartom a 48%-os „részben” válaszok arányát is. 43,7% vallotta azt, hogy jellemzően tovább játszik a számítógépen, mint ahogy eredetileg eltervezte. 26,3 % azok aránya, akik már

kockáztatták kapcsolataikat, munkahelyüket, iskolai eredményüket a játék miatt. 21% már hazudott a játékkal töltött idő mértékét illetően. 18,4 %-nál bevallottan romlott az iskolai teljesítmény, amióta több időt tölt a számítógép előtt, ami összefüggésben állhat azzal az adattal, hogy közel 10% emiatt konfliktusba kerül a tanáraival, családjával. 41%-ukat figyelmeztették már közeli barátai, hogy sokat ül a számítógép előtt és 25% már mondott le előre megbeszélt programot egy játék miatt. 8,9%-nál akár ennek hatására csökkentek a személyes barátai és van egy 5,5 %-os réteg, aki a barátai nagy részét a játékokból ismeri. 16,4 % válaszolt igennel arra a kérdésre, ha találkozik a barátaival fő témának számít egy-egy játék megvitatása. A kitöltők 18,8 %-a próbált már meg abbahagyni egy játékot sikertelenül, ezzel kapcsolatban 8,5 % érezte magát rosszkedvűnek, ingerlékenynek, amikor csökkenteni próbálta a játékkal töltött időt. Kiugróan magas adatnak számít továbbá, hogy a kitöltők 36,5 %-a ingerültebben reagál, ha játék közben hozzá szólnak. 16,7 % pedig szükségesnek tartja a játékot ahhoz, hogy a mindennapi életben elégedettnek érezze magát. Érdekes adat, hogy minden kérdés esetében a keresztábra, a 18-22 éves korhatárnál mutatja a legtöbb értéket.

Az attitűdvizsgálatra vonatkozó kérdések esetében minden kérdésnél 1-7-ig minden válaszra volt példa. Legkevésbé fontosnak (4,06) a résztvevőket előre megszervezett online játékon találták. A legfontosabbnak pedig a sikeres felnőtté válás számított (6,23). Érdekes, hogy sikeres játékosnak lenni fontosabb (4,23), mint kipihenten ébredni a másnapi iskola, vagy munka miatt (4,09).

Félig strukturált interjúk

A kérdőíves felmérés kiegészítéseként próbálkoztam a kvalitatív mérésel is. Hosszas egyeztetés után végül sikerült egy interjút lebonyolítanom egy Izlandon élő magyar játékfejlesztővel, aki az Eve Online nevű MMORPG fejlesztésében tevékenykedik.

A játékfejlesztés a játékok fejlődésével párhuzamosan fejlődött. Már rég nem arról van szó, hogy három az egyetemről frissen kikerült programozó pár óra alatt megír egy játékot. Az Eve Online nevű játékot fejlesztő cégnél „mintegy 500-an dolgoznak, ebből körülbelül 300-an Reykjavikban, 120-an Atlantában és 80-an Shanhaiban. A cég több részlegről épül fel, sokan foglalkoznak ügyfélszolgálatlaltal, belső rendszerek fenntartásával, marketinggel, menedzsmenttel. A játékok elkészítésén összesen 350 ember dolgozik.” Ezekkel a számokkal persze még mindig eltölpül a híres Blizzard mellett, akinek a méltán híres World of Warcraft nevű játékának jelenleg körülbelül 13 millió előfizetője van. Az interjú alanyom a „social networking” projekten belül dolgozik, ez a játékosok egymás közötti kapcsolattartással foglalkozik. A

mai online játékoknak ez nagyon fontos eleme, sőt úgy gondolom, ez lehet az egyik legnagyobb kockázati forrás is. Az online játékosoknak lehetőségük van ez által egy virtuális társadalom tagjaként aktívan részt venni, ami magában hordozhatja a valós kapcsolatok hanyagolásának az esélyét. Nagyon fontos a negatív tartalmak és információk szűrése is. Az interjú során beszélünk arról is, hogy az *Eve Online* is az MMORPG játéktípusba tartozik, ami a legtöbb kritikát kapja szakmai oldalról a játéktípusokat illetően. Fejlesztői oldalról, hogy mik azok a tényezők, amik a játékos megtartásra irányulnak a következőképpen fogalmazta meg. „A legtöbben azt az utat választják, hogy rendszeresen adnak ki új tartalmakat a játékhoz [...] másik klasszikus taktika, hogy a high-end¹⁵ tárgyakat csak borzasztó hosszú grind-elés¹⁶ során lehet megszerezni [...] harmadik taktika a szociális hálók kihasználása.” A játékok erőszakos tartalmáról is volt szó. Az igény a játékosok oldaláról mindenképpen megvan, ezt példázza például a *GTA* óriási példányszámú eladása is, azonban ezeket a típusú játékokat nem a gyerekeknek és a fiataloknak szánják a fejlesztők. A PEGI rendszer feladata a korosztály szerinti besorolás, amivel a CCP¹⁷, de a többi nagy fejlesztőcég is kellően foglalkozik. A PEGI-ben megfogalmazott elvek, miszerint a szülők felvilágosítása is létfontosságú lenne azonban „nem a fejlesztők, hanem a kiadók dolga.” Az, hogy a számítógépes játékok magukban hordozzák a függőség lehetőségét fejlesztői oldalról sem vitatott. „Szerintem teljes mértékben létezik játékfüggőség. Bármilyen dolog, ami örömet okoz, magában rejtje a függőség lehetőségét is, és könnyen mehet az eddig megszokott szociális élet rovására.” Azonban meg kell említeni, a játékok pozitív hatásait is, például azt, hogy egyes virtuális barátokból igaziak lesznek. A játékok jövőjét tekintve a fejlesztések terén még bőven van lehetőség. „Egyrészt a látványt is lehet fokozni, és rá is fér, már amennyiben realizmus a cél. Ha viszont nem a realizmusra hajt egy játék (és játék lévén, nem muszáj neki), akkor meg a lehetőségek egyenest végtelenek. Az MMOk térhódítása folytatódni fog, és egyre több játék lesz csak online elérhető [...] a digitális terjesztés térhódítása is meg fogja változtatni a játékvilágot.”

Új módszertani lehetőségként próbálkoztam a játékon belüli interjú elkészítésével. Úgy gondolom, ez több előnnyel is jár. A játékosokat saját, számukra védett környezetben lehet felkeresni, az MMORPG-k esetében, ahol a játék menete nem folyamatos akcióból áll gyakran adódik lehetőség beszélgetésre. Az anonimitás szinte minden esetben biztosítva van, illetve saját tapasztalatok alapján is mondhatom, hogy játék közben sokkal szívesebben válaszol-

¹⁵ High-end tárgyak a nehezen megszerezhető, kis eséllyel keletkező tárgyakat jelenti.

¹⁶ A grindelés azt jelenti, hogy bizonyos feladatokat nagyon sokszor kell megcsinálni ahhoz, hogy a jutalmat megkapjuk.

¹⁷ A CCP az *Eve Online* fejlesztőcége.

nak adott kérdésekre, elegyednek beszélgetésbe, mintha interneten keresztül töltené ki egy kérdőívet, vagy megkeresés során próbálná kérdéseit feltenni a kérdezőbiztos. Ezek alapján kíséreltem meg irányítani egy „Kutato” nevű karaktert a World of Warcraft nevű MMORPG-ben.

„Bt” egy 14 éves budapesti gimnazista fiú. Naponta akár 6-7 órát is játszik, „ha van valami érdekes.” A World of Warcraft előtt TPS típusú játékokkal játszott. Ebben az időszakban maximum 2 órát töltött a számítógépes játékokkal. Saját bevallása szerint az MMORPG-k sokkal szórakoztatóbbak. „Te szerzed meg a jobbnál jobb cuccokat, lehet beszélni másokkal.” „Nem vagy rákényszerítve, hogy pl. vidd végig ezt a pályát. Oda mész, ahova akarsz.” Az egyik barátja mutatta meg neki a WoW-ot, segítette a feltelepítésben. A baráti társaság nagy része is ezzel a játékkal játszik. „A WoW-on kívül hétköznap nagyon nincs semmi más hobbim.” A hétköznapjai Bt-nek a következőképpen telnek: „Hazamegyek, általában megfürdök, és már kapcsolom is be a gépet.” Észrevehető némi hiány a szülői kontrollban. „Apukám általában dolgozik. Nem tudja, mivel játszom.” Ezzel szemben az anya tisztában van vele, mit csinál, de amíg nem hoz haza rossz jegyet – „egyes vagy kettes” –, addig nincs korlátozva a játék. Rossz jegy esetén a kötelező tanulási idő növelésével próbálják az iskolai teljesítmény növelésére ösztönözni. „Ha megtanultam, akkor utána játszhatok megint.” Hétfvégén néha el szokott menni az osztálytársaival bowlingozni, de közben is előfordul, hogy a játékra gondol. Miután vége a bowlingnak „sietek haza, hogy elérjem az hét órakor kezdődő raid¹⁸-et”. Bt szinte minden nap játszik. Előfordult már, hogy egy családi nyaralás, vagy egyéb indokok miatt nem volt erre lehetősége, de saját beszámolója alapján „3-4 nap után kezd hiányozni a társaság, meg maga a játék.” Bt számára fontos, hogy elismert jó játékosnak tartsa a közösség. Ebben némiképp gátolja az életkora, de „ha nem tudják, hogy hány éves vagyok szerintem felnéznek rám.” Erre a saját guildjében¹⁹ nincs lehetősége, mivel ott tisztában vannak az életkorával, és nem a karaktere erősségét nézik. Jelenleg nincs barátnője. „körülbelül ugyanannyira érdekelnek a lányok, mint a játék. A játék kicsit jobban.”

Következtetések

A játékok kedveltségére vonatkozó kérdés válaszaival kapcsolatban megfigyelhető némi különbség az MMORPG-k és az FPS-ek százalékos megoszlásában a nemzetközi kutatásokhoz képest. Ez némiképp azzal is magyarázha-

¹⁸ A raid egy előre megszervezett időpontokban zajló több játékos közös, odafigyelést igénylő játéka.

¹⁹ A guild egy közös játékon, egymás segítségén alapuló szövetség a játékon belül.

tó, hogy az FPS játékok honlapjain, főleg a counter-strike-én a fórum kialakítása és folyamatos frissülése lehetővé tette a nagyobb arányú olvasatot is, ami nagyobb arányú kitöltőt eredményezett, mint például az MMORPG-k esetében a játékon belüli hirdetés, illetve ezek esetében a fórumtémák sokaságában elveszettek látszott a kérdőív. A két játéktípus kiemelkedő arányának valószínűleg az az oka, hogy ezeknek a játékoknak a legnagyobb a többjátékos tábora, illetve kizárólag többen lehet játszani, az internet segítségével. Online kérdőív esetében pedig ez kiemelkedő fontosságú. A legtöbb időt játszó játékos az MMORPG-sek közül került ki, (18óra naponta) és a napokra lebontott játékkora is itt a legtöbb. Az igen válaszok arányait tekintve is az MMORPG-sek vannak többségben, és ha ezeket az adatokat vehetjük hitelesnek a kutatás alapján ők alkotják a legveszélyeztetettebb csoportot. A viszonylag kevés női kitöltő valamelyest szemlélteti a játékos társadalom felépítését, azonban az arányuk ennél azért valamivel több, de a számítógépes játékok kifejezetten a férfi nem kedvelt kikapcsolódása. A khi-négyzet próba alapján szignifikáns összefüggés látható a kitöltők neme és a játéktípusok között. Az ingerült viselkedés, ha a játék közben hozzászólnak a játékoshoz inkább az FPS felhasználókra jellemző. Ez magyarázható abból is, hogy ezek a típusú játékok nagyobb koncentrációt, odafigyelést igényelnek, mint például az MMORPG-k, ahol a 25 fős csapatból egy ember pillanatnyi oda nem figyelése nem okoz akkora problémát. A dependencia kritériumok és a játéktípusok között is az FPS-eknél jelentkező szignifikáns összefüggés, különösen az ingerült viselkedéshez kapcsolódóan. A szociális kapcsolatokat tekintve az eredmények alapján mindenképpen úgy gondolom, hogy megalapozottan beszélhetünk veszélyekről. A kitöltők több mint negyede kockáztatta már kapcsolatait a játék miatt, 21%-uk pedig hazudott már a játékidéjével kapcsolatban. Annak ellenére, hogy 41%-ukat figyelmeztették már a játékidéjével kapcsolatban nagy részük képtelen a visszafogott, átlagosnak mondható játékidőre. Szintén a negyedéhez közeli arányban mondtak már le előre megbeszélt programokat egy játék kedvéért és 8,9%-nál már a baráti kapcsolatok csökkenésével járt a számítógépes játékokkal töltött idő. Viszonylag kicsi, de nem elhanyagolható az a közel 6%, aki a barátai nagy részét a játékból ismeri, ez arra is enged következtetni, hogy a játékon belül sokkal jobban érzi magát, mintha a valós életben keresne elfoglaltságot a szabadideje eltöltése végett.

Az interjú, illetve az idézetek még inkább alátámasztják a hipotézisben megfogalmazottakat, miszerint a számítógépes játékoknak bőven van hatása a szociális kapcsolatokra, sőt akár fizikailag is észrevehetőek lehetnek a változások, például elhízás, személyes higiénia elhanyagolása. Ez véleményem szerint megfelelő szülői, illetve pedagógusi tájékoztatást követően lehetne kivédhető, kontrollálható. A leginkább veszélyben lévő korosztály a keresztáb-

la alapján a 18-22 éves korosztály, hiszen kivétel nélkül minden kérdésre adott válasz itt mutatta a legtöbb értéket. Ezen belül is a férfiak.

Az iskolai teljesítményre vonatkozó kérdések eredményeit tekintve szintén a kérdőívre és az idézetekre hivatkozva tudom azt állítani, hogy hatással lehet. A kitöltők átlagos életkora majdnem 21 év, így feltételezhetően vannak olyanok az ifjúság kategórián belül, akik már dolgoznak, így a minta e részéből kimaradtak. Ennek ellenére 18,4% válaszolt úgy, hogy romlottak a jegyei az iskolában, mióta többet játszik a számítógépes játékokkal, és 9,9% -nál ez családi konfliktusokat is szül.

A játékefejlesztővel készített interjút szintén nagyon lényegesnek tartom. Egyrészt nyilvánvalóvá vált, hogy a játékefejlesztés egy valóban erős szórakoztató iparággá nőtte ki magát. Interjúalanyom sem kérdőjelezte meg a lehetséges függőség kialakulását, az ebből fakadó szociális kapcsolatok romlását, azonban rávilágít a virtuális játékokban rejlő pozitív tulajdonságokra is. A „social network” nagyon fontos része az online játékoknak. A játékon belüli kapcsolatoknak, ezáltal a virtuális barátságok kialakulásának jelentős szerepe van a további játékidő generálásában, ezen kívül az interjú során láthatóvá váltak ezen kívül egyéb technikák, hogy miként próbálják meg a játékosokat minél több játékidőre ösztönözni.

Megoldási javaslatok

2000-ben megjelent egy tanulmány „Fool’s Gold” címmel, amit az Alliance for Childhood nevű amerikai szervezet publikált. A tanulmány felhívja a figyelmet a számítógép káros hatásaira. A fő érv, hogy a gyerekek kötődésében zavar léphet fel, és a valós kapcsolatok helyett a gépekhez fognak érzelmeiket fűzni. Ezzel szemben a gyerekeknek mindenképpen érzelmeikben gazdag, valós emberi kapcsolatokra van szükségük. A szerző szerint a számítógépet ki kell vonni az iskolákból. Úgy gondolom, hogy mindenképpen fontos felhívni a figyelmet a számítógép veszélyeire is, a gyerekek védelme érdekében pedig lényeges a megfelelő tájékoztatás, esetenként felügyelet is, azonban ez a tanulmány nem nevezhető irányadónak, a számítógép pedig annyi pozitívumot vonultat fel, hogy az iskolákból történő kivonása egyáltalán nem lenne jó megoldás.

Az Európai Interaktív Szoftver Szövetség által kidolgozott korhatár besorolási rendszer a PEGI jóval ígéretesebb védelmet és megoldást kínál. A 2003-ban elfogadott Egységes Európai Játékinformációs Rendszer az Európai Bizottság támogatását is élvezzi.²⁰ Célja, hogy megóvja a fiatalokat az

²⁰ <http://www.pegi.info/hu/index/id/962> (2010.11.25).

életkoruknak nem megfelelő tartalmaktól. Mivel az internet elterjedése a játékipart is érintette, sőt kiemelkedő veszélyeket is generál ezért a PEGI rendszer szükséges és értelemszerű továbbfejlesztése a PEGI-online is megszületett 2007-ben. A PEGI-t Európában az összes jelentős játékgyártó cég támogatja. Az Európai Unió tagállamainak többsége alkalmazza, még ha nem is született mindenhol erre vonatkozó jogszabály. Megfogalmazódtak aggodalmak, hogy a kiskorúak által játszott videojátékok között egyre többen jelenik meg erőszakos tartalom. Fontos megfelelő vizsgálatnak alávetni az ezekhez a játékokhoz való hozzáférést. Több országban van már rá példa a PEGI rendszernek köszönhetően, hogy a számítógépes játékok értékesítését a szülői beleegyezéstől tegyék függővé, illetve a közeljövőben várható egy a videojáték értékesítésére vonatkozó kiskereskedői etikai kódex kidolgozása. A PEGI értékelésére több EU tagországban készítettek már vizsgálatot. Ez alól kivétel többek között Magyarország is, ahol ugyan már működik a rendszer, de nem tudjuk, hogy sikeres-e. Ezen kívül jogilag nem kötelezően alkalmazandó a PEGI, így a kiskorúak védelme nem nevezhető hatékonynak. A továbbiakban Magyarországon nagyon fontos irányelv a szülők megfelelő tájékoztatása és felvilágosítása. Mivel a videojátékok értéke, gazdasági ereje és kulturális sokszínűsége vitathatatlan a Bizottság állásfoglalásában megfogalmazza, hogy a videojátékok népszerűségét és fontosságát el kell fogadni, gondoskodni kell a kiskorúak védelmét biztosító intézkedésekről, a tagállamok figyelmét felhívja, hogy alkalmazzák a PEGI és a PEGI online kezdeményezéseket, illetve felhívja ennek folyamatos továbbfejlesztésére a figyelmet.

Összegzés

Úgy gondolom, hogy a dolgozat során a hipotézisben megfogalmazottak megerősítést nyertek. A számítógépes játékfüggőség létező probléma. A legnagyobb különbség a többi függőségtől, hogy az eszközbeli feltételeket általában a szülő teremti meg. Egy másik fontos különbség, hogy a virtuális játékok során a játékos pénzt ugyan nem veszít, de a rengeteg idő, ami más mindennapi életben fontos tevékenységek rovására megy, jelentős probléma. A PEGI és a PEGI-online rendszerek mindenképpen hasznosak, de Fekete Zsombor szavaival élve „Sajnos nem hibátlan a rendszer, de azon vagyunk, hogy tökéletesítsük! Elsősorban a szülőknek szólnak, és fontosak abból a szempontból, hogy a szülőnek legyen esélye megkímélnie a gyermeket a nemkívánatos tartalmaktól!”

Nyilvánvalóan nem minden játék és nem minden játékos nevezhető veszélyeztetettnek, de a növekvő játékipar komoly hatást gyakorol az ifjúságra.

A viselkedéses addikciók között még szinte ismeretlennek számító számítógépes játékfüggőség problémáira válaszul egyre több kutatás, konferencia jelenik meg, aminek a célja mindenképp a szakmai figyelem felkeltése a probléma iránt.

A többi viselkedéses addikcióhoz hasonlóan a számítógépes játékok is hatással lehetnek a játékosok szociális kapcsolatokra. Elhanyagolják családjukat, barátait, folyamatos konfliktusok alakulhatnak ki, amiért részben a szülő kontroll hiánya is okolható. A Mainzi klinika állásfoglalása, miszerint a számítógépes játékfüggőket nem lehet absztinenciával gyógyítani, viszont meg kell tanítani nekik a helyén kezelni a számítógépet egy nagyon lényeges, mérvadó gondolat a probléma kezelésében.

Végezetül egy Mérő László idézettel zárnám a dolgozatot. „Az addiktológusok között nagy az ellentét, azonban mindegyik egyetért azzal, hogy a függőségről nem lehet lejönni, egy függőséget csak egy másikkal lehet helyettesíteni. Itt az a kérdés, hogy mit csinálna az az ember, aki videojáték függő. Ha helyette a heroinra kapna rá, akkor már inkább játsszon. Ha viszont a tanulásra szokna rá, akkor tanuljon.”

Felhasznált irodalom

- American Psychiatric Association 2007. „American Psychiatric Association Considers 'Video Game Addiction'.” *ScienceDaily* 26 June 2007.
- Benedek László 1992. *Játék és pszichoterápia*. Magyar Pszichiátriai Társaság. Budapest.
- Buda Béla 2001. *Az elektronikus kommunikációs kultúra árnyoldalai? Aggályok és tények az internet és a mobiltelefon visszaélő, ill. túlhasználatával kapcsolatban*.
http://21st.century.phil-inst.hu/2001_dec_konf/BUDA.pdf (2009.10.15.)
- Dodes, Lance 2002. *The Heart of Addiction: A New Approach to Understanding and Managing Alcoholism and Other Addictive Behaviors*. Harper–Collins. New York.
- Donovan, Tristan 2010. *Replay: The history of video games*. Yellow Ant. London.
- Fábián Zsolt 2000. Internet: A viselkedéses addikció újabb formája (?) *Psychiatria Hungarica* 2000, 15. évf. 2. sz.
- Fekete Zsombor 2003. *Homo Ludens Computericus, a játéktudomány jelene és jövője*. Budapest.
- Fekete Zsombor 2003. *A számítógépes játékok műfajai*. Budapest.
- Florian Rehbein – Matthias Kleimann – Thomas Mößle 2009. *Computerspielabhängigkeit im Kindesund Jugendalter*. <http://www.kfn.de/versions/kfn/assets/fb108.pdf> (2009.10.15)
- Hegedűs Attila (szerk.) 2009. *A reintegráció esélyei*. INDIT könyvek I., Molnár Nyomda és Kiadó Kft. Pécs.
- Józsa Balázs 2008. Számítógépes játékelmények pszichológiai elemzése. *Szkholion* 2008/2.
- Máté Zsolt – Szemelyácz János (szerk.) 2009. *Az iskolai szociális munka kézikönyve*. INDIT könyvek II., Molnár Nyomda és Kiadó Kft. Pécs.

- Millar, Susanna 1973. *Játépszichológia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- Paládi-Kovács (szerk.) 2000. *Magyar Néprajz*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Smohai Máté – Tóth Dániel 2009. *A számítógépes játékokkal játszóké lélektana* (OTDK dolgozat, powerpoint változata) <http://www.scribd.com/doc/16648805/A-Gamerek-Lelektana> (2009.10.17.)
- Wallace, Patricia, 1999. *The Psychology of the Internet*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Yee, Nick 2002. *Ariadne-Understanding MMORPG addiction* <http://www.nickyee.com/hub/addiction/home.html> (2010.11.25)
- Yee, Nick 2006. *Motivations of Play in Online Games*. *CyberPsychology and Behavior*. <http://nickyee.com/pubs/Yee%20%20Motivations%20%28in%20press%29.pdf> (2009.10.05)

A kötet szerzői

ANGYAL TÍMEA okleveles pszichológus. Kutatási területe az autizmussal élők érzelemfelismerése statikus és dinamikus helyzetekben, auditoros és vizuális modalitásban. A XXX. Jubileumi OTDK-n (2011) Pachner Orsolyával közösen III. helyezést ért el. Témavezetője: Dr. Révész György, egyetemi docens

ANGYAL MÁRTON 2012-ben fejezte be tanulmányait a PTE BTK Szociálpolitika mesterzakán, jelenleg a Türr István Képző és Kutató Intézet esélyegyenlőségi programjában dolgozik. Jelen kötetben publikált dolgozatával a XXX. Jubileumi OTDK (2011) Társadalomtudományi Szekció, Szociális Munka és Szociálpolitika Tagozatában indult. Kutatási területe a játékfüggőség, témavezető Molnár Dániel egyetemi tanársegéd.

ÁRVAI TÜNDE a PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola „A Kárpát-medence és a szomszédos birodalmak 900-1700 között” programjának végzős hallgatója. Kutatási területe a Garai család nádori ágának története és politikai szerepvállalása a 14–15. században. A XXIX. OTDK Humántudományi Szekció Középkori Magyar Történelem tagozatában I., míg a XXX. Jubileumi OTDK-n (2011) III. helyezett lett. Témavezetője: Fedeles Tamás PhD, egyetemi docens.

ÉCSI JÚLIA a PTE Pszichológia Intézet Fejlődés- és Klinikai Pszichológia Doktori Program hallgatója. Kutatási területe a figyelemhiányos hiperaktív gyerekek (ADHD) viselkedéses sajátosságainak vizsgálata. A XXX. Jubileumi OTDK (2011) Pedagógia-Pszichológia Szekcióban II. helyezést ért el, valamint különdíjban részesült. Témavezetője Dr. Deák Anita egyetemi tanár.

GERGELY MARIANNA a PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola „Európa és a magyarság a 18-20. században” doktori programjának hallgatója. Kutatási területe Európa összehasonlító vizsgálata, pénzügytörténete, illetve a 20. századi nemzetközi gazdasági együttműködés. Jelen kötetben szereplő tanulmánya a Humán Tudományi Szekció 20. századi egyetemes történelem tagozatában szerepelt. Témavezetője Rab Virág PhD, egyetemi adjunktus.

MÁRJÁNOVICS DIÁNA a PTE magyar nyelv és irodalom és esztétika mesterképzési szakának végzős hallgatója. Kutatási területe: Franz Kafka prózája. Dolgozata a XXX. Jubileumi OTDK Társadalomtudományi szekciójának Esztétika tago-

zatában szerepelt. Témavezetői: Dr. Orbán Jolán CSc, egyetemi tanár és Görföl Balázs egyetemi tanársegéd.

PACHNER ORSOLYA a PTE Pszichológia Doktori Iskola Evolúciós- és Kognitív Pszichológia Doktori Programjának elsőéves hallgatója. Kutatási területe az Autizmussal élők és értelmi fogyatékossgal élők érzelmi fejlődésének vizsgálata. A XXX. Jubileumi OTDK-n a Szociálpszichológia 1 tagozatában II., míg az Általános lélektan 2 tagozatában III. helyezett lett. Témavezetője: Dr. habil. Révész György Phd, egyetemi docens és Szabó Zsolt Péter, egyetemi tanársegéd.

PÁTKAI GABRIELLA jelenleg a PTE BTK Pszichológia Intézetének másodéves hallgatója Kognitív és evolúciós pszichológia mesterképzés szakirányon. Legfőbb kutatási területei a felnőttkori elmeolvasás, a machiavellizmus és a párválasztás. A XXX. OTDK-n „Alkalmazott pszichológia II.” szekcióban ért el harmadik helyezést. Témavezető tanárai Bereczkei Tamás DSc, intézet- és tanszékvezető egyetemi tanár,; valamint Járai Róbert Phd, egyetemi adjunktus.

SPAITS ANNAMÁRIA PTE BTK fejlődés- és klinikai gyermekpszichológia szakirányon végzett pszichológus (2012). XXX. OTDK Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekció, Szociálpszichológia I. tagozat, II. helyezett (2011). Témavezetője: Szabó Zsolt Péter, egyetemi oktató.

TÓRIZS ESZTER a PTE Irodalomtudományi Doktori Iskolájának másodéves hallgatója. Kutatási területe a személyesség poétikaelméleti problémája körül mozog; elsősorban a 20. század költői gyakorlatát vizsgálja, melynek fókuszában József Attila életműve áll. A kötetben publikált dolgozat előadás formában az OTDK Humán Tudományi Szekciójában, a Modern Magyar Irodalom I. tagozatban hangzott el. Témavezető: Bókay Antal, DSc, egyetemi tanár.

TÓTH TAMÁS 2012-ben végzett a Pécsi Tudományegyetemen mozgóképkultúra-médiismeret és német szakon. Fő kutatási, érdeklődési területe az új média. Jelenleg a HP-CPL-nél dolgozik IT technikusként. A „Szimuláció és narratíva a számítógépes játékokban” című dolgozata a XXX. OTDK-n második helyezést ért el a Társadalomtudományi szekció Média és kommunikációtudomány II. tagozatában. Témavezető tanára Tarnay László CSc, tanszékvezető, egyetemi docens.

ISSN 2064-079X
ISBN 978 963 642 522 7

Kiadja A PTE BTK Kari Tudományos Diákköri Tanácsa
Felelős kiadó a PTE BTK KTDT elnöke

Nyomdai előkészítés és nyomdai munkák: Virágmandula Kft.
Felelős vezető a kft. ügyvezetője

www.mandulavirag.hu